

**BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ**

**ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**NEWS
OF BAKU UNIVERSITY**

**SOSIAL-SİYASİ
*elmləri seriyası***

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 3, 2022

Bakı – 2022

HÜQUQ**UOT 321(091); 34(091)****RUSİYA İMPERİYASININ HÖKMRANLIĞI DÖVRÜNDƏ ŞİMALI AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN AQRAR SİYASƏTİN VƏ KƏNDLİ İSLAHATLARININ HÜQUQİ SƏCİYYƏSİ****X.C.İSMAYILOV***Bakı Dövlət Univeristeyi**xayyam-ismail@mail.ru*

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra burada sosial-iqtisadi həyatda baş verən islahat xarakterli dəyişikliklərin öyrənilməsi və araşdırılması günümüzdə bu sahədə baş verən proseslərin mahiyyətinə dərinlən nəzər salmaq baxımından olduqca aktualdır və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə XIX əsrdə Rusiya imperiyasının hökmranlığının ilk dövrlərindən başlayaraq Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar siyasətin və kəndli islahatlarının həmin dövrdə cəmiyyətin sosial-siyasi, iqtisadi və hüquqi həyatının müxtəlif sahələrində aparılan islahatlaşma prosesindəki spesifikliyi açılib göstərilir. Problemin araşdırılmasında əsas məqsəd mövcud mənbələrlə yanaşı, bir çox arxiv materiallarına da diqqət yetirilməsi, əvvəllərdə bu problemlə əlaqədar ortaya qoyulmuş tarixi-hüquqi yanaşmaların da nəzərə alınması ilə ümumiləşdirilmələrin və yeni dəyərləndirmələrin aparılmasıdır.

Açar sözlər: aqrar siyasət, kəndli islahatları, hüquqi aktlar, inzibati və hüquqi sistem, kəndlilərin torpaq quruluşu haqqında əsasnamə, bərişiq münsifi, mərzləşdirmə, hərracla torpaq icarəsi, şəxsi asılılığın ləğvi.

Rusiya-İran və Rusiya Türkiyə müharibələrinin nəticəsi olaraq bağlanılan 1813-cü il Gülüstan, 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələri Azərbaycan ərazilərinin məlum bölgüsünə gətirib çıxardı. Rusiyanın tərkibinə qatılan Şimali Azərbaycanda inzibati və hüquqi sistemin dəyişdirilməsi ilə yanaşı, sosial-iqtisadi sferada da köklü dəyişikliklər baş verdi ki, bu da ilk növbədə Rusiyanın imperiya maraqları nəzərə alınmaqla həyata keçirilirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda aqrar münasibətlər sferasında, eləcə də kəndlilərin hüquqi vəziyyətində əvvəlki dövrün, yəni xanlıqlar dövrünün müəyyən elementləri qalmaqda idi. Torpaq mülkiyyətinin başlıca formaları

olan xəzinə-divan torpaqları və xüsusi sahibkar torpaqları ilə yanaşı, digər formalar da, yəni tiyul, mülk, mülki-xalisə və vəqf torpaq sahibliyi də öz mövcudiyətini davam etdirirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz və Azərbaycanın istilasını rəsmiləşdirən müqavilələrin bağlanması ərafəsində əvvəllər xanlara, əmlakları müsadirə olunmuş bəylərə məxsus olan böyük torpaq sahələri, həmçinin kəndlilərin icmalıyla istifadə etdikləri torpaqlar imperiyanın hakim dairələri tərəfindən ələ keçirilmiş və Rusiya xəzinəsinin sərəncamına verilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, tiyul torpaqlarının bağışlanılmasının əvvəllər mövcud olmuş qaydası işğal dövründə də qorunub saxlanılmışdı. Azərbaycan ərazilərinin istilasının ilk dövrlərindən başlayaraq tiyul torpaqlarının bəxşiş olaraq feodalların əlində saxlanması üçün onların yeni hakimiyyətə sədaqətlərinin, hərbi və digər xidmətlərinin olması başlıca səbəb qismində çıxış edirdi. Komendant üsuli-idarəsi zamanı belə hüquq, yəni tiyulların yerli feodalların ixtiyarında saxlanması ilə bağlı müvafiq qərarın verilməsi hüququ Azərbaycan əyalətlərinin, dairə və distansiyalarının başında duran və çar zabidlərinin içərisindən təyin olunan komendantlara məxsus idi. Mənbələrdən də məlum olduğu kimi, feodalların ömürlük istifadəsində və sahibliyində olan tiyul torpaqlarının onun sahibi tərəfindən satılması, bağışlanması və ya digər formada özgəninkiləşdirilməsi qadağan edilirdi. Yalnız həmin torpaqdan istifadə edən şəxsin hüquqi varisinin çar imperiyası qarşısında müəyyən xidmətlərə malik olduğu halda irsən ona keçə bilərdi. Buradan belə çıxır ki, əvvəllərdən şərti xarakterə malik olan tiyul torpaq sahibliyi ilə bağlı tam sərəncam vermək hüququ yeni hakimiyyət təmsilçilərinin müstəsna səlahiyyətlərinə aid idi.

Mülklərə, mülki-xalisələrə və vəqf torpaq sahibliyinə münasibətdə qaydalar əvvəlki kimi saxlanılırdı. Bununla belə, demək lazımdır ki, xüsusi torpaq mülkiyyətinin ümumi çəkisində vəqf torpaqlarının, yəni məscidlərin, vənglərin, din xadimlərinin mülkiyyətində olan mənqul (daşınan) və qeyri-mənqul əmlakdan (həmçinin də torpaqdan) ibarət olan torpaqların cüzi olduğu müşahidə olunurdu. Lakin Şuşa şəhərindəki məscidlərin şəhər ətrafındakı, eləcə də Bibiheybət şeyxlərinin Bakı yaxınlığındakı iri torpaq sahələrinin də vəqfə aid edilməsi ilə bağlı faktlara rast gəlinir (19, 28). Bu torpaqların da hüquqi rejimində mövcud olan vəziyyət çar hakimiyyət dairələrinin ruhanilərə münasibətdə yürütdüyü siyasətlə uzlaşırdı.

Ümumiyyətlə götürdükdə, bu dövrdə çarizmin Azərbaycandakı aqrar siyasətini bir neçə mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələ Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasının başa çatmasına qədərki dövrü, ikinci mərhələ 1828-ci ildən başlayaraq XIX əsrin 60-cı illərindək olan dövrü, üçüncü mərhələ isə XIX yüzilliyin 60-cı illərindən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir. İşğal prosesinin ilk çağlarından

etibarən imperiyanın aqrar siyasəti onun özünün sosial mahiyyətindən irəli gələn mülkədar hökmranlığından bir alət kimi istifadə etməsində, sosial da-yaq olaraq yerli feodallara və din xadimlərinə arxalanmasında özünü ifadə edirdi.

Bununla belə, Rusiya imperiyası Azərbaycanın hakim sinfinin nümayəndələrini özünə sədaqətlə qulluq göstərməyə vadar etmək üçün onlara münasibətdə iqtisadi və siyasi təsir vasitələrindən geniş istifadə etmək qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə mərkəzi hakimiyyət yerli feodalların torpaq sahibliyinin hüquqi baxımdan sənədləşdirilməməsini əlində əsas götürmüş və Azərbaycan feodal münasibətlərinin o qədər də inkişaf etmədiyini, tiyuldar bəylərin istifadə etdikləri torpaqların onlara məxsus olmadığını, bu baxımdan da onların həmin torpaqların sahibi deyil, yalnız bir növ «idarəçiləri» olduqlarını və buna görə də bu torpaqlarda məskunlaşan kəndlilərin tiyul istifadəçiləri olan bəylərin xeyrinə müəyyən mükəlləfiyyətləri icra etmək məcburiyyətində qaldıqları ilə bağlı mövqe ortaya qoymuşdu.

Belə yanaşma tiyul torpaqlarının, eləcə də bəzi mülklərin «etibarsız» hesab olunan bəylərdən müsadirə olunaraq xəzinənin sərəncamına keçməsinə və «sədaqətli» olan feodallara həmin torpaqların «müvəqqəti idarəçiliyə» verilməsinə zəmin yaratmışdı. 1818-ci il Əsasnaməsində yer alan bu aqrar siyasət böyük narazılıqlar doğurduğundan çar hökuməti 1830-cu ildə verdiyi reskriptlə yerli feodallarla öz itifaqını gücləndirmək məqsədilə onlara tiyul hüququnda torpaqların paylanılmasını müəyyən etdi. Lakin bir qədər sonra 1841-ci ildə qəbul edilən yeni qanun Azərbaycanın bəzi bölgələrində, əsasən də Qazax və Şəmsəddil distansiyalarında yerli ağaların torpaq sahələrinin müsadirəsinin hüququ əsasını qoydu ki, bu da yerli feodallar arasında hökumətə qarşı narazılığı daha da gücləndirmiş oldu. Çarizm tərəfindən güdülən məqsəd, yəni bu torpaqlara rus zadəganlarının köçürülməsi siyasəti uğurla nəticələnmədi.

Mərkəzi vilayətlərin zadəgan əsilli nümayəndələrinin buralara köçməkdən imtina etməsindən sonra yerli feodallarla mərkəzi hakimiyyət arasında yaranan ixtilafları yoluna qoymaq və onlarla ittifaqı möhkəmləndirmək məqsədilə 1846-cı ilin 6 dekabrında aqrar münasibətlər sahəsində yeni hüquqi qaydaları nəzərdə tutan reskript (27, № 20672) verildi. Həmin aktla yerli bəylər əvvəllər onların ixtiyarında olan bütün mülklərin və tiyul torpaqlarının irsi mülkiyyətçilərinə çevrildilər. Mərkəzi quberniyalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da mülkədarlar ümumi qanunlara uyğun olaraq öz torpaqları üzərində tam sərəncam vermək hüququna malik oldular. Lakin bu torpaqların alqı-satqısı zamanı belə bir şərt irəli sürülürdü ki, mülklər yalnız ali müsəlman silkinə mənsub olan və ya imperiyanın ümumi qanunlarına görə məsun mülklərə sahiblik etmək üçün zəruri keyfiyyətlərə malik olan şəxslərin əlinə keçə bilər. Bu isə çarizmin silki hüquqları daha da möhkəm-

ləndirmək məqsədindən irəli gəlirdi.

1846-cı il qanunu bəylərin və ağaların öz torpaqları üzərində sərbəst sərəncam vermək hüququnu təsbitləməklə, torpağın əmtəəyə çevrilməsinə imkan yaratsa da, Azərbaycanın quberniya və qəzalarında feodal torpaq mülkiyyəti hələ ki kapitalist torpaq mülkiyyətinə çevrilə bilmədi. Belə ki, torpaq sahələrinin özəlləşdirilməsi hüququ onların yalnız hakim feodal silkinin əlində cəmləşdirilməsinə yönəldilmişdi və məhdudlaşmalar da bununla bağlı idi. Qanunun mühüm cəhəti tiyul torpaq sahibliyinin mülki torpaq sahibliyi ilə eyniləşdirilməsi və keçmiş tiyuldarların torpaq üzərindəki mülkiyyətçilik hüquqlarının miqyasının genişləndirilməsi idi. Qanunda öz əksini tapmış müddəalardan biri də müvəqqəti və ömürlük istifadə üçün torpaq verilmiş şəxslərin xidmətləri nəzərə alınaraq bu şəxslərdən kimlərin nəslə sahibliyində təsdiq edilməsi, kimlərin isə müvəqqəti istifadəsində saxlanması barədə Qafqaz rəhbərliyinin dövlət başçısına təqdimat verilməsinin müəyyən edilməsi idi.

Reskriptdə, həmçinin torpaq üzərində sahibliklə bağlı mülkədarlarla dövlət arasında ortaya çıxan mübahisəli halların həlli ilə əlaqədar idi. Belə ki, işğal nəticəsində dövlətin sərəncamına keçmiş xeyli torpaq sahələrinin hüdudlarının dəqiq müəyyənləşdirilməməsi nəticəsində feodalların bu torpaqların müəyyən hissəsinin ələ keçirilməsi hallarına rast gəlinirdi. Buna görə də, həmin məsələlərlə bağlı mübahisələr yarandıqla dövlət mənafeyinin qorunması əsas götürülürdü. Həmin mübahisələr ümumi əsaslar üzrə məhkəmə orqanlarında baxılıb həll edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Həmin qanunla əvvəllər iki qrupa bölünən feodal asılı kəndlilərin - xəzinə, yəni dövlət kəndliləri və xüsusi sahibkar kəndlilərinin hüquqi vəziyyətində müəyyən dəyişikliklər edildi. Belə ki, xüsusi sahibkar kəndliləri formal olaraq dövlət kəndliləri dərəcəsinə şamil edildilər. Onu da qeyd edək ki, XIX yüzilliyin ortalarında Azərbaycanın qəzalarında məskunlaşan kəndlilərin xeyli hissəsi, yəni 68,4 faizi dövlət kəndlilərinə aid idi (8, 88). Dövlət kəndlilərinin inzibati təbəçiliyi Dövlət Əmlakı Nazirliyinə verilmişdi (18, v.242). Əsasən rəiyyətlərdən ibarət olan (onların tərkibinə rəncbərlər də daxil idi) və icma hüdudlarında yaşayan dövlət kəndliləri dövlətə məxsus pay torpaqlarını özlərinin istehsal vasitələri ilə əkib becərdilər.

Sahibkar kəndliləri dövlət kəndlilərinə nisbətən daha çox istismara məruz qalırdılar, yəni həm mülkədarlar, həm də xəzinə (dövlət) tərəfindən istismar edilirdilər. Belə ki, onlar ildə xəzinəyə hər ailə üzrə 2 manat pul verir, poçt və odun mükəlləfiyyəti olaraq xəzinə kəndliləri kimi müəyyən məbləğ pul ödəyir və başqa işləri yerinə yetirməli olurdular (16, 472-474).

İlk vaxtlarda sahibkar kəndlilərinin hüquqi vəziyyətindən danışarkən həmin kəndlilərin köçmə hüququna daha çox toxunulurdu. Azərbaycanın bir çox qəzaları içərisində yalnız Şəkiddə sahibkar kəndlilərin bəzi hallarda köç-

mə hüququna malik olduğu mənbələrdə qeyd edilirdi: "Bəyin kəndlini sıxışdırdığı təqdirdə o başqa yerə köçmək ixtiyarına malik olur, əks halda bəy kəndlilərinə çoxdan bəri torpaqlarında sakin olduqları sahibkarlarını tərk etməyə icazə verməzdilər" (16, 473).

1846-cı il qanununun məzmununda əvvəllər rəiyyət, rəncbər və s. adlandırılan kəndlilərin ümumi adı, yəni «mülkədar tabeli» kəndli adı ortaya çıxdı. Torpaqlardan istifadə müqabilində onların mülkədarların xeyrinə müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmələri nəzərdə tutulurdu. Həmin kəndlilərin üzərində polis nəzarətinin həyata keçirilməsi hüququ mülkədarlara verilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qanunda mülkədarların xeyrinə yerinə yetirilməli olan mükəlləfiyyətlər torpaqlardan istifadə müqabilində haqq kimi təqdim olunsa da, əslində həmin mükəlləfiyyətlərin məcmusu torpaq rentasını özündə ehtiva edirdi.

1847-ci ilin 20 aprel və 28 dekabr tarixli «Kəndli əsasnamələri» (bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, ikinci isə Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Qazax və Şəmşəddil nahiyələrində yaşayan kəndlilərə aid idi) torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasındakı münasibətlərinin, eləcə də sahibkar kəndlilərinin hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsini əks etdirirdi. Torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan hər bir kəndlini əkinçilik və heyvandarlıq üçün yararlı olan 5 desyatinlik pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsini qoyan əsasnamələr kəndlini torpaqla təmin etməkdə əsas məqsəd olaraq dövlətin mənafeyini, dövlət və torpaq sahibləri üçün rentanın toplanılmasının təmin olunmasını nəzərdə tuturdu. Həmin dövrə sahibkar kəndlilərinin istifadə etdikləri torpağın həcmi olduqca aşağı idi. Bununla belə, həmin qaydanın realizəsi məqsədilə hər hansı mexanizmin qanunda nəzərdə tutulmaması, yəni kəndlilərin həmin həcmdə pay torpağı ilə təmin olunması üçün torpaq mülkiyyətçilərini bu tələbi yerinə yetirməyə məcbur edəcək hər hansı normanı müəyyən etmirdi. Digər tərəfdən, kəndlilərin yerinə yetirməli olduğu mükəlləfiyyətlərin həcmi ilə pay torpağının sahəsi arasında hər hansı bir bağlılıq olmadığından kəndlinin pay torpağının artırılmasına və qanunla müəyyən edilmiş ölçüdə onlara pay torpağı ayırmaqda sahibkar maraqlı deyildi. Bu baxımdan da torpaq mülkiyyətçiləri onlara məxsus olan torpaq ərazilərinin əvvəlki kimi icarəyə verməkdə davam edirdilər. Bu isə həmin qanunların müvafiq müddəasının reallaşdırılmasına imkan verməmiş və həmin müddəa kağız üzərində qalmışdı.

Əsasnamələrdə vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında geniş danışılır və bu məsələlərin təfərrüatlı şəkildə izahını verirdi. Belə ki, kəndlinin əmək alətləri, vasitələri, qoşqu heyvanı hesabına torpağın əkilib becərilməsi şərti ilə əldə olunan məhsulun 1/10 hissəsi malcəhət şəklində əsasən də natural məhsul formasında mülkədarlara verməli idi. Digər məhsulla yığılan ver-

gilər də malcəhətin tərkibinə daxil edildiyindən bu verginin tutulmasında müəyyən mənada azalmanı müşahidə etmək olar. Qanunda kəndlilərin mülkədarın əmək alətlərindən, toxumundan və qoşqu heyvanından istifadə etməklə torpağı əkib-becərdiyi halda məhsulun 1/5 hissəsini torpaq sahibinə vermələri nəzərdə tutulurdu. Əsasnamədə nəzərdə tutulmuş pay torpağı mülkədar tərəfindən onlara verildiyi halda belə istehsal vasitələrinə malik olmadığı təqdirdə kəndlilər bu vasitələri əldə etmək və öz pay torpağını becərmək üçün yenə də torpaq sahibinə müraciət etmək məcburiyyətində qalırdılar ki, bu da kəndlilərin feodallardan asılı vəziyyətdə qalmalarının davam etməsinə gətirib çıxarırdı.

Qanunla müəyyən edilən məsələlərdən biri də məhsulun yığımından sonra üç gün ərzində kəndli tərəfindən mülkədara çatacaq payı göndərməklə bağlı müddəa idi. Burada müəyyən istisnaya da yol verilirdi, yəni məhsul yığılan yer feodal malikanəsindən 50 verstdən artıq məsafədə yerləşdiyi halda bu müddət 15 günədək uzadılırdı. Məhsul vergiyi ilə yanaşı, «Əsasnamə»də bəylərin xeyrinə kəndlilər tərəfindən yerinə yetirilməli olan icbari renta da müəyyənləşdirilirdi. İcbari renta Azərbaycanda əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuşdu. Lakin adı çəkilən qanun onun çərçivələrini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirirdi. Belə ki, burada hər kəndli ailəsinin üzərinə öz əmək alətləri və işçi heyvanı ilə birlikdə bəylərin tələbi ilə onların təsərrüfatında işləmək üçün bir işçi ayırmaq öhdəliyi nəzərdə tutulmuşdu. Biyar adlandırılan bu mükəlləfiyyət il ərzində 18 gündən az olmayaraq müəyyən edilirdi. Eyni zamanda kəndlilər bütün ailələri və bütövlükdə icma ilə birlikdə ildə iki gün olmaqla torpaq sahibinin xeyrinə əvrəz adlanan mükəlləfiyyəti daşımalı, pulsuz olaraq mülkədarın göstərişi əsasında təsərrüfatın müxtəlif sahələrində, həmçinin də suvarma işlərində çalışmalı idilər.

Mülkədarların torpaqlarında öz mal-qarasının otarılması müqabilində maldarlıqla məşğul olan kəndlilər məbləği dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməmiş çöpbaşı adlanan vergi ödəməli idilər. Bu vergi ilə yanaşı, hər ailə gümüş pulla 4 rubl məbləğində pul vergisi də ödəyirdilər. Bundan başqa, qanunla feodalların təsərrüfatında çalışması üçün hər 10 həyətdən 1 kişi, hər 15 həyətdən 1 qadın olmaq etibarilə nöqərlərin verilməsi müəyyən edilmişdi. Sonradan baş verən narazılıqlar qadın nöqərlərin verilməsi qaydasının ləğvinə gətirib çıxarmışdı.

Qanunla torpaq sahibləri kəndlilərin üzərində polis nəzarətinə, eləcə də məhdud məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər. Onlar, həm də kəndlilər arasında baş verən mübahisəli halların kəndlilərin öz aralarından seçilmiş şəxslər tərəfindən araşdırılaraq çıxarılması və cinayət cəzasının tələb olunmadığı qərarları təsdiq etmək hüququna malik idilər. Eyni zamanda kəndlilər tərəfindən seçilən kəndxudaların təsdiq edilməsi hüququnun da sahibkarlara verilməsi sonuncuların özbaşınalığı üçün geniş şərait yaratmışdı.

Bir qədər sonra – 1861-ci ildə Rusiya imperiyasında kəndli islahatının həyata keçirilməsi və təhkimçilik hüququnun ləğvi nəticəsində imperiyanın mərkəzi quberniyalarında yaşayan kəndlilərə şəxsi azadlığın və öz əmlaklarından sərbəst surətdə istifadə etmək imkanı verdi. Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycan quberniyalarında yeni kəndli islahatlarının həyata keçirilməsi xeyli yubadıldı. Bununla belə, bütövlükdə imperiya ərazisində olduğu kimi, Azərbaycanda da kapitalist münasibətlərinin inkişafı feodal münasibətlərin ləğvini tələb edirdi. Azərbaycanda həmin dövrdə təhkimçilik hüququ olmadığından, kəndlilərin feodallardan şəxsi asılılığının aradan qaldırılması məsələsi müzakirə predmeti idi. Artıq bunun üçün müvafiq sosial şərait də yetişmişdi. Formalaşmaqda olan ziyalı təbəqələri feodal üsul-idarəsinin tənqidini ehtiva edən fikirlər səsləndirir, maarifçilik ideyaların yayır, insan azadlığı problemini ön plana çıxarırdılar. Digər tərəfdən, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin baş verməsi, əkinçiliyin və ticarətin inkişaf etməsi ilə bəylərə kəndlilərin istismarının daha da güclənməsini müşahidə etmək olardı. Feodallar özləri də şəxsi əkinçiliyə daha çox meyl edir, kəndlilərin torpaq sahələrini bu məqsədlə ələ keçirir, vergilərin miqdarını və mükəlləfiyyətləri artırmağa çalışırdılar. Bu işə nəticə etibarilə kəndlilərin içərisində narazılığın artmasına və mütəmadi olaraq kəndli çıxışlarının baş verməsinə gətirib çıxarırdı.

Cənubi Qafqazda baş verən proseslər, kəndli üsyanları imperiya dairələrini bu diyarda da islahat keçirmək məcburiyyətində qoydu. İslahata hazırlıq 1866-cı ildə başlandı və iri şəhərlərdə müvəqqəti komissiyalar yaradıldı və onlara ali müsəlman silkinin şəxsi heyətini müəyyənləşdirmək həvalə edildi. Bu prosesdə müşahidə olunan bir cəhət də ondan ibarət idi ki, bir çox hallarda bəy nəslindən olmayan bəzi torpaq sahibləri də bəy silkinə daxil olmağa çalışırdılar. Nəticədə bəy komissiyalarında rüşvətخورluq, tərəfkeşlik münasibətləri geniş yayılmağa başlamışdı. Ali silkə mənsubluğun müəyyən edilməsi üçün seçki yolundan istifadə olunur və bu seçkilər hər bir qəzada ayrı-ayrılıqda ali silkə tərəfindən səsvermə yolu ilə keçirilirdi.

Görülən işlərin yekunu olaraq 1870-ci il mayın 14-də qəbul edilən və Cənubi Qafqazın beş quberniyasını əhatə edən yeni «Əsasnamə» (6, f.416, siy.3, iş.290, v.2) iki bölmədən ibarət idi. Bunlardan birincisi, «kəndlilərin torpaq məsələlərinin tənzim olunması haqqında ümumi əsasnamə», digəri isə «kəndli işləri üzrə təsis olunmuş idarələr haqqında qaydalar» adlanırdı. Qanunda kəndli islahatının başlıca məsələlərinin ümumi prinsiplərindən çıxış edilərək aşağıdakılar öz təsbitini tapırdı: 1) kəndlilərin torpaq sahələrindən hər cür şəxsi asılılıq münasibətləri dayandırılırdı; 2) kəndlilərin istifadəsində olan torpaqlar bəylərin, ağaların və mülklərin mülkiyyəti olaraq qalır və kəndlilərin daimi istifadəsinə verilir (28, 3-4). Şəxsi azadlığı əldə etməli olan kəndlilərin sayı quberniyalar üzrə müəyyənləşdirilmişdi. Nümu-

nə üçün deyək ki, bunlar Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasında 22032 həyəti və ya 70290 nəfəri, Bakı quberniyasında isə (Quba qəzası istisna olmaqla) 7797 həyəti və yaxud da 25 831 nəfəri əhatə edirdi (14, 64).

1870-ci il «Əsasnaməsi»nin kəndlilər üçün mühüm olan normalardan başlıcası onlara qanunun II bölməsinin 57-70-ci maddələrində əks etdirilən «özlərinin bütün pay torpaqlarından istifadə etməkdən» imtina etməklə bəy torpaqlarını maneəsiz tərək etmək, öz kənd icmasında qalmaq və yaxud başqasına keçmək hüququnun verilməsi idi. Doğrudur, kəndlilər torpaqsız da keçinə bilməzdilər. Bununla belə, onlar artıq həmin qanuna görə feodallardan şəxsi asılılıqda deyildilər, sonuncuların icbari tədbirlərinin təsirinə məruz qalmırdılar, yəni yalnız iqtisadi baxımdan asılılıqda idilər.

Kəndli islahatının əsas məsələlərindən biri torpaq məsələsi idi. Qanunda hələ də kəndlilərin istifadəsinə verilmiş pay torpaqları üzərində mülkiyyət hüququ bu torpaqların sahibləri olan mülkədarlara məxsusluğu qalırdı. Kəndlilər pay torpağını almaq hüququnu saxlayırdılar və sakin olduqları malikanələrdə pay torpaqları onların daimi istifadəsinə verilirdi. Onlar pay torpağının müqabilində sahibkarın xeyrinə məcəhət və ya bəhrə, eləcə də pul mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə borclu idilər. Qanunun 76-77-ci maddələrində həmin mükəlləfiyyətlərin məbləği göstərilir və 79-cu maddəyə əsasən onların ödənilməsi vaxtı kəndlilərlə torpaq sahibləri arasında qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyənləşdirildikdən sonra nizamlaşdırma qaydalarına daxil edilirdi. Mükəlləfiyyəti vaxtında ödəməyən kəndlidən torpaq sahibinin tələbi üzrə borcu kənd rəhbərliyi ayda hər manatdan bir qəpik hesabı ilə faiz tutulmaqla alaraq ona verməli idi.

1870-ci il kəndli islahatının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün başlıca şərt sahibkar kəndliləri tərəfindən pay torpaqlarının satınalma yolu ilə tam olaraq şəxsi mülkiyyətə keçməsi olmalı idi. Satınalma ilə əlaqədar müqavilə bağlandıqdan sonra kəndlilər formal olaraq mülkiyyətçi kateqoriyasına keçməli idilər. Bununla belə, pay torpaqlarının satın alınması və şəxsi mülkiyyətlərinə keçirilməsi üçün xəzinədən kəndlilərə vəsaitin ayrıldığı Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından fərqli olaraq, dövlət Azərbaycan quberniyalarında kəndlilərin öz torpaqlarını satın almalarına heç bir yardım göstərmədi. Digər tərəfdən, burada pay torpaqlarının məcburi olaraq satın alınması da nəzərdə tutulmurdu. Yəni kəndlilər yalnız öz vəsaitləri hesabına pay torpaqlarını könüllü olaraq satın ala bilərdilər. Hər kəndli heyəti üçün satın alınmalı olan torpağın maksimum həddi 15 desyatin, minimum həddi isə 7,5 desyatin müəyyən edilirdi. Pay torpaqlarının mülkiyyətə keçirilməsi üçün kəndlilər məcəhət və ya bəhrəni irəlicədən pula çevirməli idilər və müəyyən edilən pul mükəlləfiyyətləri ilə birlikdə (həm pul, həm də məhsulla ödədikləri mükəlləfiyyətlərin pulla qiymətinin) 6 faizlə kapitallaşdırılmalı idi.

Pay torpaqlarının satın alınması ilə bağlı kəndlilər barışıq münsifinə yazılı şəkildə müraciət etməli idilər. Barışıq münsifi yuxarıda göstərilən qaydada hesabladıqdan sonra müəyyən edilmiş ödənc məbləğinin kəndlilər tərəfindən ödənilmə vaxtını müəyyən edir və tərəflərə öz qərarını bildirdi. Bu məsələ ilə bağlı narazılıq yarandıqda tərəflərin, yəni mülkədar və kəndlinin kəndli məsələləri üzrə quberniya divanxanasına müraciət etmək hüququ da nəzərdə tutulurdu. Satınalma qiymətləri Azərbaycan quberniyalarında mərkəzi quberniyalarla müqayisədə xeyli yüksək idi. Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında kəndli özünün 1 desyatin pay torpağı üçün 12 manat 50 qəpikdən 45 manata, Naxçıvan qəzasında isə 17 manat 50 qəpikdən 53 manata kimi ödənc pulu verməli idi (15, 18-19). Yalnız imkanlı kəndlilər torpağı ödəncə ala bilirdilər. Əksər kəndlilər vəsaitlərinin olmaması üzündən öz pay torpaqlarını ödəncə satın almaq hüququndan məhrum idi.

Azərbaycanın əksər kəndliləri 1870-ci il islahatının təsir dairəsindən kənarda qalmışdılar. 1878-ci ilə aid bir sənəddə deyilir ki, kəndlilərə “öz torpaq paylarını satın almaq hüququ verən əsasnamənin uzun müddətdən bəri qüvvədə olmasına baxmayaraq cəmi 10 nəfər torpaq payını almağı arzu etdiyini bildirmişdi” (14, 226). Yalnız kəndli bankı təşkil edildikdən sonra torpağı satın almaq işində müəyyən irəliləyiş oldu. 1883-cü ildən başlayaraq 1914-cü ilə qədər Bakı quberniyasında iki kəndli şirkəti kəndli bankı vasitəsilə 3314 desyatin torpaq satın almışdı. Yelizavetpol quberniyasında isə bir kəndin əhalisi 1472, 5 kəndli şirkəti 2530, 67 kəndli ailəsi 2134 desyatin torpaq satın almışdı. Lakin kəndlilərin əksər hissəsi öz torpaq payını satın ala bilməmişdi və bu vəziyyət 1913-cü ilin əvvəlinə qədər davam etdi.

1870-ci ildə başlayan və xəzinə kəndlilərinə şamil edilməyən bu islahat ağır şərtlərlə həyata keçirilmişdi. Bununla belə, o, özünün məqsədinə də nail ola bilmədi. Belə ki, kənddə asılı münasibətlər tamamilə aradan qaldırılmadı və kəndlilərin mülkədarlar tərəfindən istismarı davam etdirildi. Azərbaycan sahibkar kəndlilərinin torpaqsızlaşması XX əsrin ikinci on illiyində daha da sürətləndi, torpaqsız kəndlilərin sayı xeyli artdı. Bu haqda Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gəncə (Yelizavetpol) qəzası üzrə mülkədar torpaqlarının müsadirə edilməsi münasibətilə tərtib olunmuş aktlarda gətirilən dəlillər çox qiymətlidir və kəndlilərin nə dərəcədə müflisləşməsi barədə dolğun təsəvvür yaradır. Dövlət kəndliləri də özlərinin acınacaqlı vəziyyətlərinə görə sahibkar kəndlilərlə fərqlənmirdilər.

Beləliklə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlilərinin böyük əksəriyyəti torpaqla təmin olunmamışdı. Torpaqların çox hissəsi mülkədar-bəylərin və varlı kəndlilərin, qolçomaqların əlində toplanmışdı. Torpaqla təmin olunmamış kəndlilər özlərini və ailələrini saxlamaq üçün ya ağır şərtlərlə torpaq icarəyə götürməyə, ya da öz əməklərini satmağa məcbur olurdular. Həm dövlət kəndliləri, həm də sahibkar kəndliləri torpaq

sahələrinin azlığına baxmayaraq, çox ağır mükəlləfiyyət və vergilər icra edirdilər. Belə ki, mülkədar torpaqlarında yaşayan kəndlilər məhsulun 1/10 hissəsindən 1/2 hissəsinə qədərini təşkil edən malçəhət və ya bəhrə, qışlaqlarda heyvanları otarmaq üçün ot pulu, köçəri kəndlilər yaylaq üçün safalax pulu və s. verməli idilər.

Onu da deyək ki, bu dövrdə Azərbaycanda torpaqların paylaşdırılmasının ən geniş yayılmış üsulu kəndlinin əmlak vəziyyəti və buradan yaranan hər bir evin vergi ödəmə iqtidarlılığı üzrə aparılan paylaşdırılma idi. Azərbaycanın bir çox yerlərində bu üsul «tağar-çanaq», bəzi regionlarında isə «hampa-çərək» adlanırdı (24, 347). Bu üsulun tətbiqi müəyyən amillərlə, ilk növbədə əvvəlki dövrlərin inzibati idarəçiliyinin xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Belə ki, administrasiya icmalara tam özünüidarə sərbəstliyi vermiş, öz vəzifəsini onlardan birbaşa vergilərin tutulması ilə bitmiş hesab edirdi. Həmin vergilərin bölüşdürülməsi isə bütünlüklə icmaların özlərindən asılı idi. Vergilərin miqdarı çox olduğundan onların ödənişinin hər kəsin vəziyyətinə müvafiq surətdə bölüşdürülməsi zəruri sayılırdı. Buna isə ayrı-ayrı həyətlərin təsərrüfat avadanlığının vergi qoyuluşuna cəlb olunması əsas götürülməklə nail olmaq daha asan olurdu. Hər bir həyətdən ödənilən verginin həcmi həmin vergilərin ödənilməsi üçün kəndli həyətinin müvafiq vəsaitləri hasil etdiyi torpaq nadəllərinin həcmi ilə uzlaşmalı idi (24, 347). Bu hal heç bir şübhə yeri qoymadan Azərbaycanda kənd icmasının başlıca olaraq fiskalbiyar səciyyəsi daşdığı göstərir (4, 151-152).

Bu vəziyyət kənddə kapitalist münasibətlərin inkişafını, kəndlilərin təbəqələşməsinin sürətlənməsini, torpaqların varlı kəndlilər və qolçomaqların əlində cəmləşməsini sübut edir. Qolçomaqlar və bəylər kəndlilərin torpaqlarını müxtəlif yollarla zəbt edirdilər.

Eyni zamanda kənd idarəçiliyində də kəndlilərin rolu heçə endirilmişdi. Belə ki, 1866-cı ildən, yəni «Kəndli cəmiyyətləri haqqında əsasnamə»nin verilməsindən sonra icmaların idarəçiliyindən və ictimai işlərdə iştirakdan tamamilə kənarlaşdırıldılar və icmaların idarəçiliyi sırf silki səciyyə daşımağa başladı. «Kənar adamlar» özlərinin bütün maraqları ilə kəndli təbəqəsi ilə sıx bağlı olmalarına baxmayaraq, hüquqi cəhətdən onlar icmadan kənar vəziyyətə qoyuldular. Həm passiv, həm də aktiv seçki hüquqlarını itirdiklərindən, kənd vəzifəli şəxslərinin seçkilərində səsvermədən belə məhrum edildilər. İcmaların idarəçiliyi büsbütün kəndlilərin əlində cəmləşdirildi. İcma idarəçiliyinin yeni təşəkkülü icmanın ümumsilkiliyinə məhvedici zərbə endirdi. Digər tərəfdən, islahatdan sonrakı dövrdə kənd icmalarının taleyində mühüm rol oynayan kəndlilərin tərkibində parçalanma prosesi baş verirdi. İcma daxilində mübadilə sisteminin təsiri ilə ev sahibləri arasında əmlak fərqlərinin getdikcə artması, bu münasibətləri tədricən kapitalist münasibətlərinə çevirirdi. İcmanın təkində yoxsullaşan kasıbların

hesabına varlanan kənd burjuaziyası formalaşdı (4, 153).

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət kəndlilərinin istifadəsində olan torpaqların sərhədlərinin müəyyən olmaması onların torpaqlarının zəbt edilməsi işini asanlaşdırırdı. Ölkədə mərzləşdirmə işi aparılmadığından, hətta ayrı-ayrı kənd icmalarının istifadəsində olan torpaqların sərhədləri məlum deyildi. Bu hal kəndlilər və bütöv kəndlər arasında münaqişəyə, hətta qanlı toqquşmalara səbəb olurdu.

1861-ci il iyunun 29-da təsdiq olunmuş “Zaqafqaziya diyarının mərzləşdirilməsi haqqında əsasnamə”yə görə hər kənd icmasının bilavasitə istifadəsində olan torpaqlar həmin icma üçün ayrılmalı və torpaq sahəsinin sərhədi müəyyən edilməli idi (3, 254). Lakin bu qərar kağız üzərində qaldı və torpaqların mərzləşdirilməsi sahəsində heç bir iş görülmədi. Sonradan, 1887-ci il iyunun 2-də diyarın mərzləşdirilməsi ilə bağlı yeni bir əsasnamə verildi və bu qanun əvvəlkinə nisbətə geriyə doğru atılmış bir addım idi. Belə ki, əgər 1861-ci il əsasnaməsinə görə ayrı-ayrı kənd icmaları arasında sərhəd müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulurdusa, 1887-ci il əsasnaməsinə görə onlarla kəndin və xeyli dövlət torpaqlarının daxil olacağı dairələr təşkil etmək və onlar arasında sərhəd qoymaq nəzərdə tutulurdu. 1887-ci il əsasnaməsi mərzləşdirmə işini çox dolaşlıq hala saldı, onun qarşısını aldı. Torpaq üstündə münaqişələrin sayı, kəndlilərin narazılığı daha da artdı (3, 254-255).

1896-cı ildə dövlət kəndlilərinin torpaq məsələsi haqqında yeni qanun layihəsi hazırlamaq üçün xüsusi bir komissiya təşkil edildi. Bu komissiya 1884-1887-ci illərdə Zaqafqaziya dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinin tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş materialları öz işi üçün əsas götürdü. Lakin torpaq məsələsi haqqında yeni qanun layihəsi hazırlamaq məsələsi böyük çətinliklərə rast gəldi. Belə ki, bu məsələni həll etməzdən qabaq mərzləşdirmə işinə başlamaq, ayrı-ayrı kənd icmaları və sahibkarların ixtiyarında olan torpaqların sərhədlərini müəyyən etmək lazım idi. Bu məqsədlə 1897-ci il mayın 26-da yeni bir qanun verildi. Bu qanuna görə, 1887-ci il 2 iyun qanunu nəşr olunmamışdan qabaq mövcud olan mərzləşdirmə qaydasını bərpa etməyə imkan verildi, bundan sonra isə torpaq quruluşu haqqında əsasnamə layihəsinin tərtib edilməsinə başlanıldı (3, c.255).

1897-ci il 26 may qanununa görə icmanın bilavasitə istifadəsində olan torpaqlar həmin kənddə yaşayan dövlət kəndliləri üçün müəyyən edilmiş normadan artıq olduqda belə bu torpaqlardan kəsb götürmək qadağan olunurdu. Beləliklə, torpaqların kənd icmalarının və ayrı-ayrı ailələrin ixtiyarını keçməsi üçün müəyyən şərait yarandı.

Mərzləşdirmə işi dövlət kəndlilərinin onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Belə ki, kəndlilərin istifadəsində olan sahələr əkin üçün yararlı olmayan lazımsız torpaqlar hesabına genişləndirilərək, onlardan artıq vergilər alınır. Məsələn, mərzləşdirmə işi başa çatdırılmış olan Quba qəza-

sının Qrız kəndi əhalisi 1901-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 4000 manat artıq vergi verməyə məcbur edilmişdi. Digər tərəfdən isə kəndlilər nadellərin planını almaq üçün çoxlu pul verməli idilər. Məsələn, qeyd etdiyimiz Qrız kəndi əhalisi planın surətini almaq üçün bir dəfəlik 707 manat 90 qəpik pul vermişdi və 20 il müddətində hər il 707 manat 90 qəpik "pay torpaqlarının mərzləşdirilməsi üçün" pul verməli idi (14, 231).

1900-cü il mayın 1-də "Zaqafqaziya ölkəsində dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqda" verilmiş qanun 1897-ci il 26 may tarixli qanunu bir daha təsdiq etdi. Qanunla dövlət kəndlilərinin kənd icmalarına çoxdan bəri onların istifadəsində olub heç bir münaqişə doğurmayan torpaqların verilməsi müəyyənləşdirilir və eyni zamanda qeyd edilirdi ki, "kənd icması yığıncaqlarına, yığıncaqda səs hüququ olan ailə başçılarından üçdə iki hissəsinin razılığı ilə torpaqlardan icma qaydasilə istifadə etməyi həyətiani istifadə ilə (nəsli) əvəz etməyə icazə verir" (5, 191-192).

Ümumən 1900-cü il qanunu ilə torpaqları dövlət kəndliləri arasında bərabər surətdə bölməyin lazım olduğu haqda yürüdülmən fikirlər alt-üst edildi və icma torpaq mülkiyyətinə sarsıdıcı zərbə endirildi. Həmin qanunun 14-cü maddəsinin tələbələrindən irələi gələrək hazırlanan «Zaqafqaziyanın beş quberniyasında torpaq nadellərini müəyyənləşdirmək və torpaq quruluşu işi aparmağı müəyyən etmək qaydası haqqında» əsasnamə lahiyəsi 1903-cü il aprelin 21-də təsdiq olundu. Lakin bu əsasnamə 1900-cü il 1 may tarixli qanunun ruhuna o qədər də uyğun gəlmirdi. Belə ki, əgər 1900-cü il qanununda pay torpaqlarını kənd icmalarına təhkim etmək üçün plan və aktları tərtib edərkən, bu torpaqların sərhəddini onun faktik istifadə olunması ilə müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulurdusa, 1903-cü il 21 aprel əsasnaməsilə bu iş xeyli mürəkkəbləşdirilirdi. Bu əsasnaməyə görə pay torpaqlarının layihəsini hazırlamaq, onu torpaq quruluşu komissiyalarında müzakirə və təsdiq etmək lazım idi. Bundan sonra kənd icmasınının torpaq payının sərhəddi müəyyənləşdirilmiş hesab olunurdu (3, 299).

Torpaq quruluşu işinin belə mürəkkəbləşdirilməsi kənd icmaları torpaqlarınının sərhəddini müəyyənləşdirməyi xeyli ləngitdi. Belə ki, Azərbaycanın Yelizavetpol quberniyası üzrə 1903-cü illə 1914-cü il arasında olan 11 il müddətində yalnız 103 kənddə torpaq quruluşu işi başa çatdırılmış, 205 kənd üzrə pay torpaqlarının layihəsi torpaq quruluşu komissiyasında müzakirə olunmuş, 230 kənd üzrə pay torpaqlarının layihəsi tərtib olunmuşdu. 545 kənddə torpaq quruluşu işinə başlanılmamışdı. Quberniyanın Zərgəzur və Qaryagin qəzalarında torpaq quruluşu işinə başlanılmamışdı (14, 230). Xəzinə torpaqlarının dövrü surətdə bölüşdürülməsinin, demək olar ki, aradan çıxması, çarizmin islahatları və başqa səbəblər üzündən bu torpaqların bir qrup varlı kəndlilərin əlində toplanması prosesi sürətlənir, əsas kəndli kütəsi isə torpaq payını itirirdi.

Beləliklə, tədqiq etdiyimiz dövrdə, xəzinə torpaqlarının dövrü surətdə bölüşdürülməsinin, demək olar ki, aradan çıxması, çarizmin islahatları və başqa səbəblər üzündən bu torpaqların bir qrup varlı kəndlilərin əlində toplanması prosesi sürətlənir, əsas kəndli kütləsi isə torpaq payını itirirdi.

XIX əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycanda dövlət torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədilə icarəyə verilməsi hərracla həyata keçirilirdi. Lakin müasir dövrə qədər dövlət torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədilə hərracla icarəyə verilməsi, onun şərtləri, bu icarənin xarakteri elmi ədəbiyyatda özünün geniş əksini tapmamışdır. Halbuki, bu məsələnin tədqiqi XIX əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişafı probleminin öyrənilməsi işinə böyük kömək göstərmiş olardı. Məhz buna görə də bu sahədə mövcud olan boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə biz dövlət torpaqlarının hərracla icarəyə verilməsi məsələsinin tədqiqinə bu işdə qısa da olsa müraciət etməyi vacib hesab edirik.

Məlum olduğu kimi xəzinənin ixtiyarında olan torpaqların kiçik bir hissəsi pay torpağı şəklində dövlət kəndlilərinin istifadəsində, digər daha böyük hissəsi isə bilavasitə dövlətin ixtiyarında idi. M.Ə.İsmayılovun qeyd etdiyi kimi rəsmi dövlət sənədlərində həmin torpaqlar “töycü maddələri” adlanırdı (5, 60). Bilavasitə dövlətin ixtiyarında olan həmin torpaq sahələrini çar hökuməti açıq şəkildə hərracla kəndlilərə, kəndli birliklərinə və icmalarına icarəyə verirdi. Adətən kənd təsərrüfatı məqsədilə hərracla əkinə yararlı torpaq sahələri, bağlar, otlaq, yaylaq və qışlaqlar icarəyə götürülürdü.

Hakimiyyət təmsilçiləri Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında olduğu kimi Zaqafqaziyada da, o cümlədən Azərbaycanda da dövlət torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədilə hərracla icarəyə verilməsini imperator tərəfindən təsdiq edilmiş ümumi qanuna əsasən həyata keçirirdi. Bu qanunlar “Töycü hissəsi üzrə xüsusi qərarlar toplusu” (29, 78) adı altında vahid qanunlar məcmuəsində toplanmışdır. Həmin qanunlar məcmuəsində dövlət torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədilə hərracla icarəyə verilməsi qaydaları, şərtləri və s. xüsusi paraqraflarda öz geniş əksini tapmışdır. Adi halda kənd təsərrüfatı məqsədilə torpaqlar bir və ya bir neçə əkin ilinə icarəyə verilirdi. Lakin üçnövbəli əkin sistemində torpaqların 6 il müddətinə icarəyə verilməsi əlverişli hesab olunurdu. Bu baxımdan da hərracla torpaqlar əksəriyyət hallarda 6 il müddətində icarəyə götürülürdü. Daha mənfəətli icarə şərtlərində bu müddətin 9-12 ilə qədər artırılı bilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ümumi qaydaya əsasən icarənin müddətini 36 ilə qədər də uzatmaq olar. Lakin torpaq 12 ildən yuxarı müddətə icarəyə götürüldükdə bu sahə ilə məşğul olan baş idarənin razılığı olmalı idi. Əkinçilik məqsədilə torpaq icarəyə götürüldükdə bağlanan müqavilədə icarədarın torpaqdan istifadə hüquqları və onun riayət etməli olduğu bir sıra şərtlər təfəsilatı ilə öz əksini tapmalı idi. Əgər icarədar üzürlü və ya üzürsüz səbəbdən qoyulmuş əkin

qaydalarından kənara çıxırdısa hər bir desyatin torpaq sahəsi üçün təxminən 6 manat artıq pul (cərimə) verməli idi. Adətən cərimənin miqdarı əkinə yararlı olan torpaq sahəsinin hər desyatınının icarə haqqından üç dəfə çox olmalı idi.

Məcəmünün 55-ci paragrafında göstərilirdi ki, çalışmaq lazımdır ki, icarəyə götürülən torpaq sahəsindən icarədarlar bilavasitə özləri istifadə etsinlər, onu öz əmək və kapitalları ilə becərsinlər və ümumiyyətlə, qanunlarda nəzərdə tutulmuş qaydalardan kənara çıxmasınlar. Bu paragrafa aid olan xüsusi qeyddə göstərilirdi ki, əgər belə icarədarlar icarəyə götürdüüyü torpağın üçdə bir hissəsinə qədərini başqa şəxsə subicarəyə verərdisə qanunu pozmuş hesab edilmirdi və o, hərracsız olaraq sazişlə torpaq icarəyə götürmək hüququna malik idi. Göründüyü kimi 55-ci paragrafa əlavə edilmiş olan bu qeydin özü qanunun pozulmasına şərait yaradırdı. Çünki, əgər icarədar icarəyə götürdüüyü torpağın müəyyən bir hissəsini başqasına subicarəyə verirdisə, onda heç şübhəsiz ki həmin torpaqda özü təsərrüfat qurmur, ondan bilavasitə özü istifadə etmir: onu öz əmək və kapitalı ilə becərmirdi. Həm də icarədar torpağı subicarəyə həmişə xəzinəyə ödədiyi icarə haqqından qat-qat baha qiymətə (əks təqdirdə buna onun marağı olmazdı) verirdi (7, 64).

Qanunun 95-ci paragrafında xüsusi olaraq göstərilirdi ki, icarədar icarəyə götürdüüyü torpağı başqa şəxsə, ancaq bu işlə məşğul olan baş idarənin razılığı və həm də yalnız özü icarəyə götürdüüyü şərtlərlə verə bilərdi. Bundan əlavə icarədar öz istifadəsində olduğu müddətdə bağlanmış olan müqavilədə nəzərdə tutulan bütün şərtləri yerinə yetirməli idi (7, 64).

Hərracla torpaq icarəsi ilə əlaqədar olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir məsələni qeyd etmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, əksəriyyət hallarda icarə torpaqlarına böyük ehtiyac hiss edən kəndli kütlələri hərracla icarəyə verilən dövlət torpaqlarını birbaşa dövlətdən icarəyə götürə bilmirdilər. Hərraca qoyulmuş dövlət torpaqlarını kənd qolçomaqları, şəhərlərdə – qəza mərkəzlərində yaşayan xüsusi varlı şəxslər, kəndli birlikləri və icmaları icarəyə götürürdülər. Hərracla icarəyə verilən dövlət torpaqlarının kəndli birlikləri və icmaları tərəfindən icarəyə götürülməsi bu icarənin sahibkarlıq, kapitalist xarakterini qətiyyənlə dəyişdirmirdi. Belə ki, çox zaman kəndli birliyinə daxil olan qolçomaqlar torpağı birbaşa dövlətdən icarəyə götürür, sonra da onu birliyin başqa üzvləri arasında bölüşdürürdü (3, 299). Əksəriyyət hallarda torpağı bilavasitə dövlətdən icarəyə götürən şəxs birliyin başqa üzvlərindən dövlətə ödədiyindən xeyli artıq icarə haqqı alırdı. Kəndli birlikləri və icmaları tərəfindən icarəyə götürülmüş torpaqlarda heç bir zaman birgə təsərrüfat yaradılmırdı (26, 259-261).

Hərracla torpaq icarəsi XIX əsrin 70-90-cı illərində icarənin sahibkarlıq, kapitalist xarakterini qabarıq surətdə bürüzə verirdi. Belə ki, bu icarə zamanı kəndli heyətinin varlılığı, imkanlılığı hər şeyi həll edirdi. Elə buna

görə də hərracla torpaq icarəsində kəndin varlı təbəqələri, qolçomaqlar, ayrı-ayrı varlı şəxslər əsas rol oynayırdılar.

1912-ci ilin 20 dekabrında verilmiş «Cənubi Qafqaz quberniyalarında pay torpaqlarının məcburi surətdə satın alınması haqqında» qanunda torpaq münasibətləri ilə bağlı çoxsaylı normalar cəmləşmişdi. Bu qanunla həyata keçirilməsinə başlanılan aqrar islahat kəndlilərin onlara ayrılmış torpaq sahələrini xəzinənin hesabına satın almalarını nəzərdə tuturdu. Zaqatala dairəsində isə həmin islahat 1913-cü il iyulun 7-də verilən qanunla həyata keçirilməyə başlanmışdı. Qanunun həyata keçirilməsi münisif şöbələrinə, vergi müfəttişlərinə, kəndli məsələləri üzrə quberniya idarələrinə, quberniya mərz işləri idarəsinə, yerli xəzinələrə və s. idarə və məmurlara həvalə edilmişdi. Mülkədarlar, bəylər torpaq üçün ödənc (vıkup) pulunu dövlət xəzinəsindən almalı, xəzinə isə həmin məbləği müəyyən olunmuş müddətdə – 28-56 il ərzində kəndlilərdən toplamalı idi. Bakı və Gəncə quberniyalarında ümumi qiyməti 10,3 milyon rubl olan pay torpağı üçün kəndlilər xəzinəyə faizi ilə birlikdə 21 milyon rubl pul ödəməli idilər. 1912-ci il 20 dekabr qanunu ilə birlikdə tərtib olunmuş «Qaydalar»a görə kəndlilər ancaq torpaq nizamnaməsində sahəsi gözəyari təyin edilmiş pay torpağını vıkup edə bilərdilər. Torpaq nizamnaməsində göstərilmiş bütün növ torpaqlar keyfiyyətindən asılı olmayaraq kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə keçməli idi. İlk hesablama siyahıları torpaq nizamnaməsi əsasında tərtib edildiyindən, pay torpağı üçün vıkup pulunun hesablanması təxmini xarakter daşıyırdı. Buna görə də 1912-ci il 20 dekabr qanununun həyata keçirilməsi dövründə bəzi mülklərdə mübahisələr meydana çıxır, tərəflər pay torpağının ölçülməsini tələb edirdilər (3, 300).

Pay torpağının ölçülməsində daha çox mülkədarlar maraqlı idilər. Belə ki, Qanunun verilməsindən əvvəl torpaq nizamnaməsində gözəyari müəyyən edilmiş pay torpaqlarının sahəsinin artıq olmasının mülkədar üçün bir o qədər əhəmiyyəti yox idi. Ona görə ki, pay torpağı mülkədara məxsus olduğundan kəndli hasil etdiyi məhsulun $\frac{1}{10}$ hissəsini ona verməli idi. Beləliklə, sahibkari torpağın sahəsi deyil, məhsulun miqdarı maraqlandırır. Lakin qanun verildikdən sonra vəziyyət dəyişilmişdi. Pay torpağı kəndlinin xüsusi mülkiyyətinə keçdiyindən, kəndli ilə mülkədar arasında münasibət tamamilə kəsilmişdi. Torpaq nizamnaməsində gözəyari müəyyən edilmiş pay torpağının kəndliyə verilməsi artıq mülkədari qane edə bilməzdi. Buna görə də pay torpağının ölçülməsi haqqında tələb əsasən mülkədarlar tərəfindən verilirdi (3, 300-301).

1912-1913-cü illərin aqrar qanunları kənddə sosial təbəqələşməni daha da sürətləndirdi, kəndlilərin bir qismi varlanmış, digər qismi isə müflisləşmişdi. Pay torpaqlarının ölçülməsi zamanı yaranan narazılıqlar, eləcə də sudan, meşə torpaqlarından istifadə ilə bağlı yaranan mübahisələr çoxlu

sayda məhkəmə prosesləri ilə, habelə özbaşına mühakimə və cəzalandırılmalarla müşayiət olunurdu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələləri ümumiləşdirməklə belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sferada və kəndlilərin hüquqi vəziyyətinə dair həyata keçirilən islahatlar özündən əvvəlki dövrlərdə bu sahədə mövcud olmuş qaydalara müəyyən mənada nizam gətirmiş oldu. İslahatların ilkin mərhələsində Rusiya imperiyasının hakim dairələrinin uçqarlarda keçirdiyi siyasətin nəticəsi olaraq Azərbaycanda torpaq münasibətləri sferasında toplanılan müsbət təcrübə kənara atılmışdı. Bu da geniş əhali kütlələrinin böyük narazılığına gətirib çıxarmış və nəticədə hakimiyyət dairələrini aqrar sferada, eləcə də kəndlilərin hüquqi statusu ilə bağlı bir sıra yeni qanunlar qəbul etməyə və islahatlar keçirməyə vadar etmişdi.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində kəndlilərin statusu və torpaq quruluşu ilə bağlı qəbul edilən silsilə qanunların mahiyyətinə nüfuz etdikdə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: 1) İmperiyanın hakim dairələri torpaq islahatını həyata keçirərkən, ilk növbədə hakimiyyətin maraqlarından çıxış etməklə, yerli feodallara arxalamağı zəruri hesab etmiş və əvvəllər sənədləşdirilməyən torpaq sahələrini onların mülkiyyəti kimi tanımaq qərarına gəlmişdi; 2) Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi Azərbaycan quberniyalarında da kəndlilərin feodallardan şəxsi asılılığının ləğvinə yönəlik tədbirlərin həyata keçirilməsinə rəvac vermiş oldu; 3) Mərkəzi quberniyalardan fərqli olaraq Azərbaycan quberniyalarındakı kəndlilərə münasibətdə ayrı-seçkiliyin yol verilməsi bu ərazilərdə məskunlaşan çoxsaylı müsəlman əhəlinin hüquqi vəziyyətindəki fərqlərə gətirib çıxarmışdı; 4) islahatlar kəndlilərin təbəqələşməsinə gücləndirdi və bu amil onları vahid bir sinif olmaq vəziyyətindən uzaqlaşdırdı; 5) Hakimiyyət dairələrinin sosial-iqtisadi sferada həyata keçirdiyi tədbirlər, xüsusən də kənd icmalarının torpaqdan istifadə qaydalarının tənzimlənməsi, torpaq sahələrinin mərzləşdirilməsinin həyata keçirilməsi, torpaq istifadəçilərinin ödəməli olduğu vergilərin və mükəlləfiyyətlərin həcmnin dəqiqləşdirilməsi, torpaqların hərrac yolu ilə satın alınmasının hüquqi əsaslarının yaradılması kimi tədbirlər bir tərəfdən kəndlilərin hüquqi vəziyyətində və torpaq münasibətlərində dəyişiklərin baş verməsini, digər tərəfdən isə aqrar təsərrüfatın xarakterinin dəyişməsinə, formalaşmaqda olan burjuva münasibətlərinin kənd təsərrüfatına nüfuz etməsinə, iri torpaq sahiblərinin təsərrüfatlarında muzdlu əməyin tətbiqini, kənd təsərrüfatında xırda əmtəə və kapitalist ukladlarının formalaşmasını şərtləndirirdi.

Ümumilikdə, mahiyyət etibarilə bir-birilə sıx bağlı olan aqrar və kəndli islahatları kənddə kapitalist münasibətlərinin formalaşmasına təkan vermiş oldu. Müəyyən mədudiyətlərə baxmayaraq yeni dövrün tələblərini qismən də olsa əhatə edən həmin islahatlar mövcud şəraitin kapitalist münasibətlərinə yaxınlaşmasını təmin etdi. İslahatların natamamlığının və sonda

müvəffəqiyyətlə nəticələnməməsinin başlıca səbəblərindən biri isə islahatçıların özlərinin kəndlərdə əmtəə-pul münasibətlərinin necə tətbiq olunmasını, istehsalın artımını və kəndlilərin həyat səviyyəsinin təmin edilməsini şərtləndirən real iqtisadi siyasət məsələləri ilə bağlı aydın mövqelərinin də olmaması idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzizov T.Ə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. - Bakı: Zaman, - 1997, - 256 s.
2. Hüseynov C.X. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda aqrar münasibətlərin tarixinə dair. - Bakı, - 1981.
3. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2015, - 572 s.
4. İsmayılov X.C. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin normativ hüquqi əsasları (genezisi və təkamülü. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2011, - 496 s.
5. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. - Bakı, - 1960.
6. Gürcüstan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (GRMDTA), - f.416, - siy.3, - iş 290.
7. Məmmədova L.L. Hərracla torpaq icarəsi məsələsinə dair (XIX əsrin 70 –90-cı illəri). Elmi əsərlərin tematik məcmuəsində. - Bakı, - 1981.
8. Musayev M.Ə. XIX əsrdə Bakı şəhərinin ticarəti. - Bakı, - 1962.
9. XIX əsrdə Azərbaycanın aqrar quruluşu (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). S.S.Əliyarovun və baş. redak. ilə. - Bakı, - 1988.
10. XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). - Bakı, - 1981.
11. Talıbzadə İ.A. Azərbaycanda 1912-ci il islahatı. - Bakı, - 1965.
12. Vəlili M.N. Azərbaycan. Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. - Bakı, - 1921 (1993).
13. Антология памятников права народов Кавказа. Правовые памятники Азербайджана (1901-1918 гг.). Учебное пособие. (Меликова М.Ф., Исмаилов Х.Дж. и др.) - Ростов-на-Дону: Альтаир, - 2015, - Т.17, - 544 с.; - Ростов-на-Дону: Альтаир, - 2017, - Т.18. (1901-1918 гг.), - 480 с.
14. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье, в 4-х т., Т. 3. Поселянская реформа и реформа сословно-поземельных отношений в мусульманских провинциях. – Одесса: Техник, - 1914, - 180 с.
15. Алескеров Я.И. Землевладение и землепользование во владельческой деревне Азербайджана в пореформенный период. - Баку, - 1982.
16. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссией (АКАК). Архив Главного Управления наместника Кавказского, т.т.I-XII, под ред. А.П.Берже, - Тифлис, - 1866-1904.
17. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Полное собрание публицистических сочинений, т.I, - СПб., 1904 (Баку, 1990).
18. Гасанов И.М., Эфендиев М.М. История крестьянства Азербайджана в I половине XIX в. Azərbaycan MEA-nın Tarix İnstitutunun elmi arxivı, inv.6522.
19. Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане первой половины XIX в. - Баку, - 1957, - 235 с.
20. Евангулов Г.Г. Местная реформа на Кавказе, СПб., 1914.
21. Евецкий О. Статистическое описание Кавказского края. - Тифлис, - 1835.
22. Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – начале XX вв. - Баку, - 1964.

23. История государства и права народов Кавказа. Учебник. (Шапсугов Д.Ю., Кокин А.Д., Исмаилов Х.Д. и др.). - Ростов на-Дону, 2020, - ч. I, - 708 с.
24. Ковалевский М.М. Сельская община в Закавказье. – «Юридический вестник», 1889, т. II, кн. 2 и 3.
25. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20 – 60-х гг. XIX в. Под редакцией И.П. Петрушевского, ч. 1-2. - Москва-Ленинград, - 1936-1937.
26. Марков Ф.Т. Казенные оброчные статьи и свободные земли Закавказья. В кн.: Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.5, ч.2. - Тифлис, - 1888, - 349 с.
27. Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд., - 1847, - № 20672.
28. Отчет по главному управлению наместника Кавказского за 1862-1872 гг. - Тифлис, - 1873.
29. Сегаль И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. - Тифлис: тип. К.П.Козловского, VIII, - 1912, - 154 с.

**ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ И
КРЕСТЬЯНСКИХ РЕФОРМ, ПРОВЕДЕННЫХ
В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В ПЕРИОД ВЛАДЫЧЕСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ**

Х.Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Изучение и исследование реформаторских изменений в социально-экономической жизни Северного Азербайджана после российской оккупации весьма актуально и важно с точки зрения углубленного взгляда на характер процессов, происходящих в этой сфере сегодня. В статье раскрывается специфика аграрной политики и крестьянских реформ, проводившихся в Азербайджане в XIX веке с первых дней господства Российской империи в процессе реформирования различных сфер общественно-политической, экономической и правовой жизни общества. Основная цель изучения проблемы - обратить внимание не только на существующие источники, а также на множество архивных материалов, сделать обобщения и выводы с учетом предыдущих историко-правовых подходов к данной проблеме.

Ключевые слова: аграрная политика, крестьянские реформы, правовые акты, административная и правовая система, положение о землеустройстве крестьян, мировой посредник, размежевание земель, аукционный порядок аренды земли, отмена личной зависимости.

LEGAL CHARACTERISTICS OF AGRARIAN POLICY AND PEASANT REFORMS CARRIED OUT IN NORTHERN AZERBAIJAN DURING THE REIGN OF THE RUSSIAN EMPIRE

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

The study and research of reformist changes in the socio-economic life of Northern Azerbaijan after the Russian occupation is very relevant and important from the point of view of an in-depth look at the nature of the processes taking place in this area today. The article reveals the specifics of the agrarian policy and peasant reforms carried out in Azerbaijan from the first days of the domination of the Russian Empire in the process of reforming various spheres of the socio-political, economic and legal life of the society of that time. The main purpose of studying the problem is to pay attention not only to existing sources, but also to a lot of archival materials, to draw generalizations and conclusions, taking into account previous historical and legal approaches to this problem.

Key words: agrarian policy, peasant reforms, legal acts, administrative and legal system, Regulations on land management of peasants, mediator, land demarcation, land lease auction procedure, abolition of personal dependence.

UOT 343.98**MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏHDİDLƏR VƏ
ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ QANUNVERİCİLİYİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ DAİR BƏZİ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR****E.Q.NƏBİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti
nabiyevbay@gmail.com***

Məqalədə müvafiq qanunvericilik əsasında milli təhlükəsizlik kontekstində təhlükələrin (təhdidlərin) potensial və real növlərindən, bunun ağır və xüsusilə cinayətlərlə əlaqədar praktiki əhəmiyyətindən, təhlükəöncəsi vəziyyətdən, qabaqlayıcı tədbirlərlə onların vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınmasından bəhs olunur, beynəlxalq təcrübəyə nəzər salınır, bu məsələlərdə əməliyyat-axtariş fəaliyyətinin rolu vurğulanır və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair bəzi təkliflər verilir.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, təhlükə, təhdid, potensial təhlükə, real təhlükə, təhlükəöncəsi vəziyyət, kəşfiyyat, cinayət, cinayət qanunvericiliyi, əməliyyat-axtariş fəaliyyəti, cinayətlərin qarşısının alınması, formal cinayət tərkibləri.

Müasir dövrdə milli təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətin əsas və daimi funksiyası olmaqla qanunvericilikdə öz ifadəsini tapmış müxtəlif xarakterli təhlükə və təhdidlərlə mübarizəni şərtləndirir və bunu hüquqi vəsaitlərlə həyata keçirir. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması sistemi iqtisadi, daxili siyasət, sosial, beynəlxalq, informasiya, hərbi, sərhad, ekoloji və digər sferalarda insanın, cəmiyyətin və dövlətin milli maraqlarının məcmusu olmaqla sonunculara söykənir və “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR-in Qanununun 6-cı maddəsində öz ifadəsini tapır.

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan cəmiyyəti və dövlətinin səyləri konstitusion hüquq və azadlıqların, şəxsi təhlükəsizliyin, maddi və mənəvi dəyərlərin, demokratiyanın, AR-in konstitusiyaya quruluşunun, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsinə, qanunçuluq və hüquq qaydasının təmin olunmasına yönəlmişdir. Sözügedən qanunda göstəriləni kimi, “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi - dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiyaya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin

daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir”.

AR-in Prezidenti İ.Əliyev 2014-cü ildə Avropa Olimpiya Komitəsinin Bakıda keçirilmiş 43-cü Baş Assambleyasının rəsmi açılışında bildirmişdir: “Bu gün dünya daha çox əməkdaşlıq və anlaşmaya, eləcə də mövcud və potensial təhlükələrin azaldılmasına ehtiyac duyur” (5,255). Təhlükələrin azaldılması və aradan qaldırılması isə təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlməklə cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş cinayət-hüquqi vasitələrlə cinayətkarlıqla mübarizəni (insanı, cəmiyyəti və dövləti cinayətkar qəsdlərdən mühafizə edilməsini, habelə cinayətlərin qarşısının alınmasını) şərtləndirir. Təhlükəsizliyə təhdid dedikdə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati cəhətdən mühüm maraqlarına təhdid yaradan şərait və amillərin məcmuyu anlaşılır (17,10).

Sözün geniş mənasında təhlükəsizliyin təmin olunması təhlükə və ya təhdidin (müəyyən mənada bu iki termin üst-üstə düşdüyündən “təhdid” termini yan-yana mötərizədə göstərilir - E.N.) vaxtında aşkarlanması və qarşısının alınmasından çox asılıdır. Hələ XVIII əsrin sonunda təşəkkül tapmış cinayət hüququnun klassik məktəbinin əsas ideyaları sırasında cinayətlərin prevensiyasının zəruriliyi vurğulanmışdır.

Təhlükələrin (təhdidlərin) vaxtında aşkarlanması və baş verə biləcək ağır nəticələrin qarşısının alınmasında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (bundan sonra - ƏAF) xüsusi rol oynayır. Çünki cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması bu fəaliyyət növünün təbiəti və mahiyyətindən irəli gəlir və “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun vəzifələrində (1-ci maddənin III hissəsində) öz əksini tapır. Belə vəzifələrdən biri hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınmasıdır.

Bu baxımdan ƏAF və onun ayrı-ayrı növləri (cinayət axtarışı, siyasi axtarış) əməliyyat şəraitini daim nəzarətdə saxlamaqla əslində baş verə biləcək təhlükələrin (cinayətlərin) qarşısını almış olur. Sözün geniş mənasında cinayətlərin qarşısının alınması təhlükə yarandığı zamandan onunla mübarizəni özündə ehtiva edir. Fikrimizcə, belə halları hüquqi cəhətdən təhlükə və ya təhdidlərdən fərqləndirmək üçün şərti olaraq “təhlükəöncəsi”, “təhdidöncəsi” vəziyyət, hal ifadələri ilə adlandırmaq olar. Lakin belə vəziyyətin konkret təhlükə halına keçməsi ehtimalı olmalıdır. Məhz bu mərhələdə onun aşkarlanması baş verə biləcək faciələrin (cinayətlərin) qarşısını ala bilər.

Mahiyyət etibarlı ilə ƏAF seqmenti kontekstində “təhlükə” və “təhdid” terminlərinin araşdırılması əslində milli təhlükəsizliyi təmin etmək vəzifəsinin yerinə yetirilməsi vəzifəsi ilə uzlaşır. Fikrimizcə, təhlükələri (təhdidləri) müxtəlif meyarlar (təhlükələrin ehtimalılıq dərəcəsinə görə potensial və real, hansı maraqlara qəsd etməsindən asılı olaraq daxili və xarici, açıq (vizual olaraq görünən) və gizli - latent, ictimai həyatın sferalarından asılı

olaraq siyasi, iqtisadi, hərbi və s.) üzrə təsnifləşdirmək olar. Meyarların müxtəlifliyinə rəğmən təhlükələrin (təhdidlərin) kəsişməsi və çulğalaşması da mümkündür.

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlik qanunvericilik (cinayət qanunvericiliyi, “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR-in Qanunu, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” AR-in Qanunu və s.) və təcrübə təhlükələri (təhdidləri) potensial və real təhlükələrə (təhdidlərə) bölməyə əsas verir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “potensial” sözü: - üzə çıxma bilən, mümkün ola bilən, tez-tez özünü göstərə bilən; gizli şəkildə qalan” hal (6, 616); “real” isə 1. Xəyalda deyil, həqiqətdə mövcud olan; həqiqi gerçək; 2. Həqiqi və obyektiv şəraitin, gerçək varlığın nəzərə alınmasına və izahına əsaslanan real siyasət kimi verilir (6,638).

Hər bir ağır cinayətin mühüm elementi onun ciddi təhlükə kəsb etməklə və ya təhdid yaratmaqla insana, cəmiyyətə və dövlətə böyük zərər vurması təhlükəsidir. Bu təhlükəni (təhdidi) vaxtında (cinayətə hazırlıq mərhələsində) müəyyən etməklə qanunvericiliklə mühafizə olunan obyektlərə vurula biləcək zərərin qarşısı alınır və ya bu zərər minimuma endirilir. Bu baxımdan belə təhlükələri (təhdidləri) potensial və real təhlükələrə bölmək məqsədə müvafiqdir. Ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdə potensial təhlükə (təhdid) ilə real təhlükə (təhdid) arasında müəyyən məsafənin olması həmin zaman kəsiyindən səmərəli istifadə etməklə onun real təhlükəyə keçməsinin qarşısının alınmasına imkan verir.

Qanunvericilikdə potensial təhlükənin (təhdidin) qarşısının alınmasına yönəlik yetərincə müddəalara rast gəlinir. Bunlardan biri cəmiyyət və dövlət üçün potensial təhlükə kəsb edən birliklərin yaradılmasıdır. Məs., AR Konstitusiyasının 58-ci maddəsinin IV bəndinə əsasən “Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya hər hansı hissəsində qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi, cinayət hesab edilən digər məqsədlər güdən və ya cinayətkar üsullardan istifadə edən birliklər qadağandır”. Müddəadan görüldüyü kimi, göstərilən məqsədlər güdən və ya cinayətkar üsullardan istifadə edən birliklərin yaradılması istiqamətində hər hansı fəaliyyət cəmiyyət və dövlət üçün potensial təhlükədir. Belə hallarda ƏAF-in üzərinə düşən mühüm vəzifə onları hələ erkən mərhələdə aşkar etmək və qarşısını almaqdır.

Qanunvericinin bu məsələyə xüsusi diqqət verməsi onun nə dərəcədə önəmli olduğundan xəbər verir. Belə ki, “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR Qanununun 19.1-ci maddəsində göstəriləndiyi kimi “Azərbaycan Respublikasının hərbi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin olunması Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş hərbi xarakterli real və potensial təhdidlərdən müdafiə sahəsində tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi və milli maraqların hərbi vasitələrlə qorunması

qabiliyyətinin təmin edilməsidir.” Bu müddəa onu göstərir ki, AR-in milli maraqlarına qarşı yönəlik hər hansı bir fəaliyyət milli təhlükəsizliyə təhlükə (təhdid) kimi qiymətləndirilməli və bu istiqamətdə zəruri tədbirlər görülməlidir. Həm həmin maddədə, həm də Qanunun 7.2-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlərin mümkünlüyündən asılı olaraq onlar potensial və real təhdidlərə bölünür. Belə təhdidlərlə mübarizədə isə ƏAF və onun kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat növləri xüsusi rol oynayır.

Potensial və real təhdidlərə digər qanunvericilik aktlarında (AR-in Dövlət Sərhəd Xidmətinin Əsasnaməsinin 9.1-ci maddəsində, AR-in CPM-in 243.3.4.-cü maddəsində) da rast gəlinir. Deyilənlər göstərir ki, real təhlükə olan yerdə potensial təhlükə də mövcud ola bilər ki, bu da “təhlükə-öncəsi” və ya “təhdidöncəsi” vəziyyətin mövcudluğunu şərtləndirir.

10.IV.2015-ci il RF-in NTV telekanalının “Seqodnya” proqramının verdiyi məlumata görə Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına (ŞƏT-ə) üzv ölkələrin regional antiterror strukturunun 26-cı iclasında RF-in Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin rəsmisi bildirmişdir ki, İslam Dövləti beynəlxalq terror təşkilatı olmaqla ŞƏT-ə üzv ölkələrin təhlükəsizliyinə real təhiddir. Rəsmi nümayəndənin bildirdiyinə görə təhlükə ondadır ki, İslam Dövləti digər təşkilatlara daxil olur, Qafqaz Əmirliyinə maraq göstərir, bəzi sahə komandirləri bu dövlətə sədaqət andı içir. O vurğulamışdır ki, ŞƏT-ə üzv ölkələr bu terror təhdidinə qarşı konkret tədbirlər işləyib hazırlamaladırlar (19). Fikrimizcə, belə tədbirlər sırasında qabaqlayıcı tədbirlərə xüsusi önəm verilir ki, bu da ƏAF-in müvafiq vəzifəsindən irəli gələn mühüm məsələlərdən biridir.

Cinayətkarlıqla mübarizə sferasında ƏAF-in başlaması üçün hüquqi fakt qismində cinayət faktı çıxış etdiyi halda milli maraqları qorumaq və milli təhlükəsizliyi təmin etmək zərurətindən irəli gələn və konkret hərəkətlərdə ifadə olunan təhlükə (təhdid) müəyyən əməlin və ya əməllərin nəticəsi olmaqla hüquqi fakt rolunda çıxış edə bilər. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş təhlükənin (təhdidin) dövlət (onun profil strukturları) tərəfindən rəsmən bildirməsi və ya onun açıq-aşkar bəlli olması bir fakt olaraq ƏAF (o cümlədən kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat) üçün hüquqi əsas və istiqamət ola bilər. Məs., 2016-cı il aprel ayının əvvəllərində RF-in müxtəlif şəhərlərində “Aum-Senriyo” totalitar terror sektasının fəal üzvləri saxlandı. Onlar icarəyə götürmüş konspirativ mənzillərdə əhalini sektaya cəlb etməklə məşğul idilər. 20 sentyabr 2016-cı ildə RF-in Ali Məhkəməsi sektanı terror təşkilatı kimi tanımış və onun ölkə ərazisində fəaliyyətini qadağan etmişdir (26). Bununla dövlət sektanın cəmiyyət və dövlət üçün ciddi təhlükə kəsb etdiyini bildirməklə bu istiqamətdə ƏAF üçün hüquqi zəmin yaratmışdır. Sonuncunun subyektləri öz spesifik metod və vasitələrlə bu təşkilatla (onun yaradılmasına yönəlik fəaliyyətlə) mübarizə aparmaq, genişmiqyaslı ƏAF-i həyata

keçirmək imkanı əldə etdilər.

Potensial təhlükəni (təhdidi), həm də terror aktının timsalında nümayiş etdirmək olar. Məlumdur ki, cəmiyyət və dövlət üçün ciddi təhlükə (təhdid) yaradan hallardan biri terror aktıdır. Belə əməllərə terror aktına təhrik etmək, bu növ cinayətdə iştirak etmək üçün qeyri-qanuni mütəşəkkil qruplar, silahlı dəstələr, cinayətkar cəmiyyət (cinayətkar təşkilatlar) təşkil etmək, terrorçu qruplara cəlb etmək, silahlandırmaq, öyrətmək və onlardan istifadə etmək, terror təşkilatları və qruplarını maliyyələşdirmək, yaxud başqa yollarla onlara köməklik etmək aid edilə bilər. Məs., potensial təhlükə yaradan radikal təşkilatlardan biri RF-in Tatarıstan ərazisində fəaliyyət göstərmiş “Hezbu Təhrir” təşkilatı olmuşdur. Bu təşkilat cinayət xarakterli təbliğat ədəbiyyatı (cinayət ideologiyası) yaydığına görə potensial təhlükə kəsb etmişdir. Çünki ekstremist ədəbiyyatla insanlar təşkilatlara cəlb olunaraq cinayət yoluna qədəm qoya bilərlər ki, bunun özü bir təhlükədir. Məhz bu səbəbdən İŞİD, Taliban və başqa bu kimi təşkilatlar RF-də qadağan olunmuşdur.

Cəmiyyət və dövlət üçün təhlükə (təhdid) kəsb edən təşkilatın (qruplaşmanın) yaradılması ilə insanlar həmin təşkilata cəlb olunmaqla ağır cinayətlər törədə bilərlər. Məs., “Yatan özək” (“Yatan qruplaşma”) kimi məlum olan terror təşkilatı və ya sekta passiv vəziyyətdə olur və bu baxımdan potensial təhlükə kəsb edir, lakin lazımı tapşırıq aldığı andan qruplaşma aktivləşərək hazırlıq hərəkətlərinə keçir. Bu anlamda cinayətkar qrupun “Yatan özəyi” təhlükə mənbəyi kimi də qiymətləndirilə bilər.

Yatan terror özəklərinə müxtəlif dövlətlərdə rast gəlinir. Onlardan düşmən və ya dost olmayan dövlətlər terror aktları törətmək, cəmiyyətdə gərginlik yaratmaq, hakimiyyəti dəyişmək və s. məqsədlər üçün istifadə edə bilər. Bu qəbildən olan təşkilatlar, o cümlədən ekstremist təşkilatlar dövlət tərəfindən qadağan olunur. Belə qruplaşmanı “təhlükəöncəsi” halda aşkar edib əməliyyat-profilaktik qaydada nəzarətə götürüb, lazımı anda zərərsizləşdirməklə ağır cinayətlərin qarşısı alınır.

Başqa sözlə, yaraqlılara təsüfkeşlik göstərilməsi potensial təhlükə (təhdid) kimi qiymətləndirildiyi halda döyüşmək üçün onlara qoşulmaq real təhlükə kimi qəbul olunmalıdır ki, bu da potensial təhlükəni (təhdidi) real təhlükədən fərqləndirir. Belə təşkilatlara daxilolmanın, onların fəaliyyətinin qarşısı vaxtında alınmadıqda potensial təhlükə real təhlükəyə keçməklə ağır cinayətlərin törədilməsinə gətirib çıxara bilər.

Təhlükəöncəsi vəziyyət digər hallarda da yarana bilər. Məs., cinayətlər silsilə xarakter aldıqda) potensial təhlükəli obyektlər dərhal müəyyən olunmalı və nəzarətə götürülməlidir (məs., qızıl mağazalarına basqın edərək silsilə oğurluq edən banda peyda olduqda bu növ ixtisaslı mağazalara nəzarət dərhal gücləndirilməlidir).

Potensial təhlükələr sırasında potensial qurbanları da qeyd etmək olar.

Bunlara cinayətkar üçün ciddi təhlükə yarada, onu tanıya, ifşa edə bilən şahid, zərərçəkmiş şəxslər aid edilə bilər. Məs., kütləvi savaşa baş verə biləcək yerlərdə (stadionlarda) spirtli içkilərin satışı və qəbulu qadağan olunur, terrorçulara sədaqətliyini bildirən, cinayətə meyilli olan şəxslər müəyyən olunaraq nəzarətə götürülür. Bütün bunlar göstərir ki, əməliyyat-profilaktik qaydada potensial təhlükəli şəxslər və potensial risk yerləri müəyyən olunmalı və nəzarətə götürülməlidir.

Vacib məsələlərdən biri qadağan olunmuş təşkilatların maliyyələşdirilməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, terror yönümlü genişmiqyaslı fəaliyyəti həyata keçirmək üçün külli miqdarda maliyyə vəsaiti tələb olunur. İŞİD kimi terror təşkilatının gücü və qüvvəsi bu təşkilatın maliyyə imkanlarındadır. 2015-ci ilin məlumatına görə təşkilat təxminən 3000 xarici yaraqlı-terrorçulara, təxminən bir o qədər də “qulluqçuya” pul vəsaiti ayırmışdır (20, 104). Onun gəlir mənbələrinin qarşısı alındıqda isə o, bu vəsaiti ödəmək imkanlarından məhrum ola bilər.

Bu anlamda həmin təşkilatın maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsi, maliyyə axınlarının üzə çıxarılması, nəzarətə götürülüb blok edilməsi önə çəkilməli, böyük məbləqədə pul köçürmələri ilə bağlı şübhəli maliyyə əməliyyatlarına nəzarət gücləndirilməli və izlənilməli (məs., qısa müddət ərzində kimlərsə kart hesablarına həddən çox pulun köçürülməsi və nağdlaşdırılması) və bu istiqamətdə ciddi fəaliyyət həyata keçirilməlidir. Bu da bir çox dövlətlərin xüsusi xidmətlərinin (kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat orqanlarının) koordinasiya edilmiş qaydada söylərinin birləşdirilməsini tələb edir.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, çirkli (cinayət yolu ilə əldə olunmuş) pulların yuyulması ilə terror təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi arasında müəyyən əlaqənin olmasının mümkünlüyü nəzərdən keçirilməlidir. Şübhəli maliyyə əməliyyatları nəticəsində ölkədən xeyli pul kütləsinin kənara axını baş verə bilər ki, bu da dövlətin maliyyə sistemində ciddi zərər vurmaqla yanaşı milli təhlükəsizliyə ciddi təhdiddir. Bu baxımdan cinayətin aşkarlanması ilə yanaşı cinayət yolu ilə əldə olunmuş vəsaitin aşkarlanmasının nə dərəcədə önəmli olduğu üzə çıxır. Belə halların aşkarlanmasının ƏAF-in vəzifələri sırasında göstərilməsi məqsədə müvafiqdir. Bu xüsusda ƏAF üçün hüquqi zəmin yaradan Qanunlardan biri 10 fevral 2009-cu il tarixli 767-IIIQ №-li “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” AR-in Qanunudur.

Əslində sözügedən Qanunun preambulasında və bir sıra maddələrində (məs., 17.5-ci maddəsində) nəzərdə tutulmuş müddəalar maliyyə kəşfiyyatı orqanlarının yaradılmasını hüquqi cəhətdən əsaslandırır. Dünya dövlətlərində də bu təcrübə mövcuddur. Məs., RF-də bu, Maliyyə monitorinqi üzrə Federal Xidmətdir. Azərbaycan Respublikasında isə bu, 25 may 2018-

ci ildə yaradılmış Maliyyə Monitorinqi Xidmətidir. Bu da maliyyə sferasının milli təhlükəsizliklə bağlılığını göstərir. Bundan əlavə, kəşfiyyatın bir növü olan maliyyə kəşfiyyatı ilə cinayətkarlara maliyyə dəstəyi verənlər, saxta pul əskinazlarının hazırlanması, istehsalçıların qiymət sövdələşmələri aşkarlanır. Bu qəbildən olan təhlükəli əməllərlə mübarizə iqtisadi sferaya (o cümlədən maliyyə sferasına) vurula biləcək zərərin qarşısını alır. Göründüyü kimi, maliyyə sferasının milli təhlükəsizliklə bağlı olduğu şübhəsizdir.

Qeyd olunduğu kimi, cinayət qanunvericiliyi ilə mühafizə olunan ictimai münasibətlər üçün yaranan təhlükəni (təhdidi) və onun mənbəyini aşkar etmək əslində hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısını almaq anlamına gəlir ki, bu da ƏAF-in vəzifələrindən biridir. Təhlükə (təhdid) bitmiş cinayətlərlə yanaşı, başa çatmamış cinayətlərdə də mövcuddur. Belə ki, AR CM-in 28-ci maddəsinin I hissəsində nəzərdə tutulmuş hazırlıq hərəkətlərini potensial təhlükə kimi qiymətləndirmək olar. Bu təhlükə şəxsin cinayət törətmək niyyətinə düşməsindən və qərarında ısrarlı olub bunu bildirməsindən, bu yönümdə müəyyən fəaliyyətə (hərəkətə) keçməsindən xəbər verir. “Hazırlığı təşkil edən bütün hərəkətlər təqsirkarın şüuru ilə əhatə olunur: o, cinayət törətmək üçün ya alət və vasitələr hazırlayır, digər iştirakçılarla birgə sövdələşir, yaxud cinayətin törədilməsinə başqa cür şərait yaradır və onu törətməyi arzu edir” (7, 209).

CM-in sözügedən müddəası yalnız ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsinə yönəlmiş hazırlıq hərəkətlərinə aiddir (CM-in 28.2-ci maddəsi). Şəxsin ağır və xüsusilə ağır cinayət törətmək niyyətinə düşməsi, bunu bu və ya digər formada ifadə etməsi (məs., sosial şəbəkələrdə bildirməsi) anından ƏAF-ı həyata keçirən subyektlər tərəfindən onun nəzarətə götürülməsi məqsədemüvafiqdir. Belə halların nəzarətə götürülməsi ilə onların hazırlıq mərhələsində, yəni vaxtında qarşısının alınmasına imkan yaranır. Əks təqdirdə faciələrin (ağır cinayətlərin) baş verməsi qaçılmaz ola bilər. Məs., 11 may 2021-ci ildə RF-in Tatarıstan Respublikasının Kazan şəhərində 19 yaşlı gənc sosial şəbəkələrdə silahla insanları qətlə yetirəcəyi barədə paylaşım etdikdən sonra həmin tarixdə silahla məktəbə gələrək şagirdlərə atəş açmış, nəticədə 11 nəfər öldürülmüş, 21 nəfər isə yaralanmışdır (23).

Bu faciəli hadisədə diqqəti çəkən mühüm amil həm də ondan ibarətdir ki, həmin şəxs cinayət törətmək üçün gündüz məktəbə gedərkən silahını gizlətməmiş, insanların gözü qarşısında küçə ilə hərəkət etmiş və yol boyu müşahidə kameralarına düşmüşdür. Vətəndaşların passivliyi, törədilə biləcək və ya törədilən cinayətə laqeyid münasibəti, etinasızlığı, “nə işimə qalib” prinsipi ilə yaşamaları, özlərini görməməzliyə vürməsi və müvafiq dövlət orqanlarına məlumat verməməsi (silahlı insanı görüb bu barədə vaxtında məlumat verməmələri) cinayətkarlıqla mübarizəyə mənfi təsir göstərməklə faciənin (ağır cinayətin) baş verməsinə şərait yaratmışdır.

Fikrimizcə, ƏAF kontekstində “vaxtında” ifadəsi son dərəcə önəmlidir. Vaxtı ilə böyük hüquq mütəfəkkiri və nəzəriyyəçisi Ç.Bekkaria demişdir: “Cinayətə görə cəza nə qədər tez verilsə, bir o qədər ədalətli, bir o qədər faydalı olar” (10,60). Bu xüsusda təcrübə göstərir ki, məlumatın vaxtında verilib-verilməməsi, cinayətin vaxtında qarşısının alınması, aşkarlanması, açılması, axtarışda olan cinayətkarın qısa zamanda yaxalanması, bir qədər geniş götürdükdə isə ƏAF-in Qanunla müəyyən olunmuş vəzifələrinin vaxtında yerinə yetirilib-yetirilməməsi nə dərəcədə əhəmiyyətlidir. Məs., 2016-cı ilin sonunda Türkiyədə Atatürk hava limanının partladılmasında iştirak edən çeçen əsilli Rusiya vətəndaşı Ə.Çatayev beynəlxalq axtarışda olan şəxs idi (24). Onun vaxtında saxlanması yeni ağır cinayətin törədilməsinin qarşısını ala bilərdi.

Yuxarıda qeyd olunuduğu kimi, belə məsələlərdə vətəndaşların da ayıq-sayıqlığı xüsusi rol oynayır. Məs., 30.XII.2015-ci ildə Türkiyədə böyük faciənin (cinayətin) qarşısı alınmışdır. Belə ki, 150 kq partlayıcı maddə sakınlar tərəfindən şübhələnərək polisə məlumat verməsi sayəsində aşkarlandı (27). Bu da ictimai nəzarətin vacibliyini bir daha sübut edir. Təhlükə saçan məlumatları sosial şəbəkələrdən də əldə etmək olar. Belə ki, 30.XII.2015-ci il ”Yevronyus”un məlumatına görə məhkəmə Britaniyanın paytaxtında cütlüyü terror aktı hazırladığına görə təqsirli bildi. Belə ki, ər (başqa ad altında) twitterdə metronun və ya ticarət mərkəzinin partladacağı barədə sorğu keçirmişdir (21). Məhz bu məlumat vasitəsilə polisin cinayətkarların izlənməsi mümkün olmuşdur.

Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda cinayət törətmək niyyətinə düşən şəxs onu törətməkdən öncə müxtəlif formalarda (o cümlədən sosial şəbəkələrdə) bu barədə öz konkret niyyətini bildirir, fikirlərini bölüşür, sonra isə bilavasitə hərəkətlərə keçir. Bu da gizli niyyətlərin aşkar edilməsinin zəruriliyini göstərir. Niyyətin qərara keçməsi prosesində isə qəsd yaranır. Qəsdin gerçəkləşməsi üçün hazırlıq hərəkətləri edilir, sonra isə təqsirli şəxs əməlin həyata keçməsinə, icrasına başlayır. Odur ki, sosial şəbəkələr izlənilməli, bu yönümdə agentura daim fəaliyyət göstərməlidir. Sosial şəbəkələrin izlənilməsi həm də ona görə zəruridir ki, internetdə müxtəlif xarakterli cinayətlər (saxta sənədlərin, narkotiklərin satışı, dələduzluq və s.) aşkar oluna bilər. İnternetdə bu növ təhlükəli kontentləri aşkar etmək üçün internet-əməliyyatçının təhkim olunması məqsədamüvafiqdir. Şəxsin hərəkətlərində cinayət tərkibi olduğu təqdirdə o, məsuliyyətə cəlb olunmalı, tərkib olmadıqda isə (potensial təhlükə (təhdid) yarandığı halda) ciddi nəzarətə götürülməlidir.

Hüquq mühafizə orqanlarına şəxsin (və ya şəxslərin) cinayət törətmək məqsədi və niyyətinin məlum olması və bunun müəyyən faktlarla təsdiq olunması potensial təhlükənin yaranmasından xəbər verir və həmin fakt

sözündən orqanın diqqətini cəlb etməlidir. Yenə təcrübəyə nəzər salaraq. 2018-ci il fevralının 14-də ABŞ-ın Florida ştatında keçmiş şagird odlu silahla məktəbdə 17 nəfəri qətlə yetirmiş, 15 nəfəri isə yaralamışdır. Araşdırma zamanı müəyyən olunmuşdur ki, qatilin cinayət törətmək niyyəti öncədən yaranmış (hələ 2017-ci ilin sentyabr ayında o, sosial şəbəkələrdə planları barədə məlumat verərək yaxşı atıcı-qatil olmaq istəyini bildirmişdir) və bu barədə tanışını məlumatlandırmışdır. Sonuncu hələ 2018-ci ilin yanvar ayında polisə həmin şəxsin məktəbdə atışma törətmək niyyəti barədə xəbər vermişdir. Lakin müvafiq tədbirlər görülməmiş və həmin şəxs nəzarətə götürülməmişdir (28). Halbuki Florida ştatının qanunlarına görə xüsusi xidmət orqanları belə məlumatları potensial təhdid kateqoriyasına daxil etməklə keçmiş məktəbliyə nəzarətə götürməli idi.

Bu xüsusda onu qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bir sıra ölkələrdə xüsusi xidmət orqanları milli təhlükəsizliyə təhdid təşkil edən şəxslərin siyahısını tərtib edir, onlar xüsusi nəzarətə götürülür və “xarici müşahidəyə tövsiyə olunan şəxslər” kateqoriyasına daxil edilir. Məs., “Yevronyus”un 24.II.2015-ci ildə verdiyi məlumata görə Fransada Suriyaya İŞİD qruplaşması tərkibində döyüşə getməyə hazır olan potensial terrorçuların pasportları onlardan götürülür (21). Bu da potensial cinayətkarların aşkar edilməsinin və nəzarətə götürülməsinin praktiki əhəmiyyət kəsb etdiyinin göstəricisi və bariz nümunəsidir. Şəxsin belə cinayətə meyl göstərməsi onun bu siyahıya daxil edilməsi üçün əsas ola bilər.

Cinayətə meyilli olan şəxslərə kriminal qruplaşmaya rəğbət bəsləyən, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə görə azadlıqdan məhrumolma yerlərində cəza çəkib azad olunmuş, lakin zəhmətsiz gəlirlərlə yaşamağa üstünlük verən, həbsxanada saxlanılan, lakin qaçmağa meyilli olan şəxslər aid edilə bilər. Dünya təcrübəsində belə şəxslərin nəzarətə götürülməsi mövcuddur. Məs., 2017-ci ildə İngiltərədə silsilə terror aktlarından sonra o zamanki Baş nazir T. Mey potensial təhlükə kəsb edən şəxsləri nəzərdə tutaraq demişdir: “Biz şübhəli şəxslər üzərində elektron izləməni gücləndirməliyik”. Bu onunla izah oluna bilər ki, onlar potensial cinayətkar olmaqla hər an cinayət törətməyə hazır olan şəxslərdir.

Göründüyü kimi, bir çox ağır cinayətlər törədilməzdən öncə onların potensial təhlükə formasında meydana gəlməsini müşahidə etmək olar. Belə halların yüksələn xətlə inkişafının qarşısının alınması əslində baş verə biləcək ağır cinayətin vaxtında qarşısının alınması deməkdir. Belə təhlükələrin elə “beşikdə boğulması” üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu sırada ailə münacişləri, ailə zorakılıqları da az deyil.

Bundan əlavə, müasir dövrün təcrübəsində qatı cinayətkarlarla mübarizəni daha da gücləndirmək məqsədi ilə preventiv qaydada özünəməxsus metodlardan istifadə olunur ki, bu da, fikrimizcə, onların potensial təhlükə

kəsb etdiyindən xəbər verir. Məs., XX əsrin əvvəllərində İngiltərədə preventiv tədbir kimi məhkəmə ağır cinayətlərə görə ən azı üç dəfə məhkum olunmuş və cinayətkar həyat təzi sürməkdə davam edən şəxsləri adətkar (peşəkar - E.N.) cinayətkar saymaqla cəzalarını çəkdikdən sonra onlara əlavə olaraq 5 ildən 10 il müddətinə həbsxanada saxlanması barədə qərar verə bilərdi.

Cəmiyyət üçün potensial təhdidlərdən biri də uğursuz ailələrdir ki, belə hallar təhsil strukturları və hüquq mühafizə orqanları tərəfindən nəzarətə götürülməlidir. Belə halların vaxtında aşkar edilməməsi onların faciəli sonluqla başa çatmasını istisna etmir. Belə halların qarşısını almaq üçün vətəndaşların polislə əməkdaşlıq etməsi, ailə zorakılığı barədə hüquq mühafizə orqanlarına dərhal məlumat verməsi son dərəcə önəmlidir. Təcrübə göstərir ki, belə ailələr haqqında arzuolunmaz məlumatlar (məişət zəminində ciddi hadisələrə (cinayətlərə) gətirib çıxara biləcək hallar - söyüşmə, dalaşma, ər tərəfindən arvadın döyülməsi, uşaqların döyülməsi, onların ünvanına söylənilən təhdidlər və s.) daxil olduqda ailənin həyatı və sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yarana bilər.

Belə hallarda yaranmış təhdidin, onun faciəyə çevrilməməsi üçün vaxtında zəruri tədbirlər görülməlidir. Məs., 5 avqust 2015-ci ildə RF-in Nijni Novqorod şəhərində uğursuz ailədə ata altı uşağını və arvadını aminsızcasına qətlə yetirmişdir. Uşaqlar bir yaşdan yeddi yaşa qədər idi. Vaxtı ilə bu ailə barədə xoşagəlməz məlumatlar həm hüquq mühafizə orqanlarına, həm də Təhsil idarəsinə daxil olmuşdur. Bu fakt müvafiq dövlət orqanlarını narahat etməli idi. Lakin heç bir ölçü götürülməmişdir. Bununla əlaqədar RF-in İstintaq Komitəsi Təhsil idarəsinin başçısına qarşı cinayət işi başlamışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, hadisəyə qədər arvad məhkəməyə müraciət edərək ərin valideynlik hüquqlarından məhrum olunması barədə məsələ qaldırmış, onu hədələyən ərindən dafələrlə şikayətlə sahə (polis) inspektoruна (müvəkkilinə) müraciət etmişdir. Lazımi tədbirlərin görülməməsi nəticəsində faciə baş vermişdir. Sahə inspektoru məsuliyyətə cəlb olunmuşdur (25).

Göründüyü kimi, təhlükələrin vaxtında aşkarlanması və qarşısının alınması son dərəcə vacibdir. Təhlükənin başlanğıcında cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsinin cinayət-hüquq elmində və cinayət qanunvericiliyində nəzərə alınması təsadüf deyil. Belə ki, cinayət tərkiblərinin konstruksiyasına görə maddi və formal tərkiblər fərqləndirilir. Sonuncu halda cinayətin bitmiş olması üçün cinayət qanunvericilyində nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsi kifayətdir. Belə hallarda ictimai təhlükəli nəticələr tərkibin əlamətlərinə daxil edilmir. "Qanunvericilik formal cinayət tərkiblərinə o hallarda müraciət edir ki, baş verəcək ictimai təhlükəli nəticəni dəqiq hesablamaq mümkün olmur və ya əməlin özünün ictimai təhlükəliliyi o səviyyəyə

çatır ki, nəticədən asılı olmayaraq o bitmiş cinayət hesab edilir” (8, 83).

Bu baxımdan CM-də yetərincə cinayət tərkibləri mövcuddur. Məs., bu sıradan ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətləri (Banditizmi (217-ci maddə), Cinayətkar birlik (təşkilat) yaratmanı (218-ci maddə), Qanunsuz olaraq silah, onun komplekt hissələrini, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və qurğular əldə etmə, başqasına vermə, satma, saxlama, daşıma və gəzdirməni (228-ci maddə) və s. qeyd etmək olar. Burada göstərilən qruplaşmaların, təşkilatların yaradılması, silahın əldə olunması və başqa bu kimi əməllər artıq təhlükənin (təhdidin) mövcudluğundan xəbər verir və formal cinayət tərkibi yaradır.

Cinayətin cəhd mərhələsinə keçməsi isə onun daha təhlükəli olmasından və cinayətin baş vermə ehtimalının daha yüksək olmasından xəbər verir. İ.Ağayev qeyd edir ki, “Cəhd zamanı cinayət-hüquq mühafizə obyektinə qəsd başlanır, obyekt real zərərvermə hədəsinə məruz qalır, lakin təqsirkarın iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə faktiki olaraq zərər vurulmur” (7, 210).

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına, o cümlədən cinayətkarlıqla uğurla mübarizəyə, hüquq normalarının düzgün tətbiqinə yönəlik qanunvericilikdə mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması çox vacibdir. İctimai münasibətlərin yetərincə hüquqi tənzimləmə ilə əhatə olunmaması boşluqların yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da qanunvericiliyin tətbiqinə öz mənfi təsirini göstərir. “Boşluq hüquq sisteminin natamamlığını, qanunverici tərəfindən hüquqi tənzimləmə dairəsinə aid ictimai münasibətlərin nəzərə alınmamasını göstərir” (15, 278).

Mahiyyət etibarını ilə cinayətkarlıqla mübarizəyə köklənmiş qanunvericilik aktları vahid məqsəd və vəzifələrdən çıxış etməlidir. Lakin bu xüsusda qanunvericiliyə (CM-ə, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” və “Polis haqqında” qanunlara) nəzər saldıqda bəzi uyğunsuzluqlar ortaya çıxır. Fikrimizcə, bu qanunlar cinayətkarlıqla mübarizəyə yönəldiyindən onların təyinatı və vəzifələri də əsasən üst-üstə düşməlidir. Belə ki, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” AR-in Qanununun 1-ci maddəsinin II hissəsində ƏAF-in cinayətkar qəsdlərdən müdafiə olunan məqsədləri sırasında fiziki şəxslər, onların və hüquqi şəxslərin mülkiyyəti yer almır. Halbuki bunlar “Polis haqqında” Qanunun təyinatında (3-cü maddəsində) təsbit olunmuşdur. Bundan əlavə, mülkiyyətin cinayətkar qəsdlərdən qorunması CM-də də öz təsbitini tapmışdır.

Bununla yanaşı, “Polis haqqında” Qanunun təyinatında fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni mənafeləri qeyd olunarkən onların hüquqlarının da yer alması məqsədə müvafiqdir. Fikrimizcə bu, eləcə də hüquqi şəxslərin qanuni mənafeləri, həm də CM-in vəzifələri sırasında (2-ci maddədə) nəzərdə tutulmalıdır.

Həm “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında”, həm də “Polis haqqında” qanunlarda oxşar cəhətlər mövcuddur və bu, təbiidir. Çünki birincisi, ƏAF-in subyektləri, o cümlədən polis orqanları bu fəaliyyəti həyata keçirərkən cinayət qanunvericiliyini rəhbər tuturlar. Sonuncunun (CM-in) vəzifələri sırasında işə sülhün və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının “Polis haqqında” Qanunun təyinatında yer alması məqsədə müvafiqdir. İkincisi, sözün geniş mənasında cinayətkarlıqla mübarizə milli təhlükəsizliklə bağlı bir məsələdir (cinayətkarlığın artması milli təhlükəsizliyə təhdid kimi qiymətləndirilir və belə hal cinayətkarlıqla mübarizə apararı müvafiq qurumların, o cümlədən ƏAF-in subyektlərinin fəaliyyətinin zəif olmasına dəlalət edir).

Bundan əlavə, “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” AR-in Qanununun 2.1-ci maddəsində həmin əməllərin aşkar edilməsi və qarşısının alınması məqsəd olaraq göstərilir. Deyilənləri nəzərə alaraq “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 1-ci maddəsinin II hissəsinə məqsədlər sırasına “dövlətin və fiziki şəxslərin qanuni mənafeələrinin və onların mülkiyyətinin cinayətkar qəsdlərdən müdafiə edilməsinin” daxil olunmasını məqsədə müvafiq hesab edirik.

ƏAF-in vəzifələrinin təhlili göstərir ki, birinci və ikinci qrup vəzifələr cinayətkarlıqla mübarizənin iki əsas istiqamətinə: birincisi, cinayətlərin qarşısının alınmasına; ikincisi, artıq törədilmiş cinayətlərin aşkarlanması və açılmasına yönəlmişdir. Qanunda birinci vəzifə ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısını almaq üçün (yuxarıda göstərilən səbəblərə görə) birinci növbədə onların vaxtında aşkar edilməsi vacibdir. Bu xüsusda birinci vəzifə kimi “hazırlanan və törədilən cinayətlərin aşkar edilməsi və qarşısının alınması” kimi göstərilməsi, fikrimizcə, daha məntiqli olardı. Eyni zamanda sözügedən qanunun vəzifələrini göstərən 1-ci maddəsinin III hissəsinin bütün bəndlərinə “vaxtında” sözünün əlavə edilməsini və bunu müvafiq şəkildə formulə etməklə ƏAF-in prinsiplərinə daxil edilməsini məqsədəmüvafiq hesab edirik. Üstəlik nəzərə almaq lazımdır ki, ƏAF operativlik, qəfillilik və çeviklik tələb edir ki, bu da “vaxtında” ifadəsi ilə tam uzlaşır.

ƏAF-in vəzifələrindən görüldüyü kimi, bu fəaliyyət növü, ilk növbədə kriminalla bağlı axtarış fəaliyyətini həyata keçirməklə yanaşı, həm də itkin düşən şəxslərin axtarışı ilə də məşğuldur. Bununla əlaqədar B.Əsgərov düzgün olaraq qeyd edir ki, ƏAF həm də xəbərsiz itkin düşmüş ruhi xəstənin axtarışı, təbii fəlakətin nəticələri ilə bağlı həyata keçirilə bilər (13, 55). Məsələ ondadır ki, bəzən axtarışa verilən şəxs cinayətin qurbanı, zərərçəkmiş şəxs də ola bilər. O, axtarışa verilərkən hansı səbəbdən itkin düşməsi

(kriminal və ya qeyri-kriminal hadisə nəticəsində), ümumiyyətlə, nə baş verdiyi məlum olmaya bilər. Yalnız ƏAF nəticəsində bu məsələyə aydınlıq gətirilə, onun qətlə yetirildiyi müəyyən oluna bilər.

Cinayətlərin qarşısının alınması əslində onların törədilməsinə yol verilməməsi anlamına gəlir, yaranan təhlükənin qarşısının alınmasına xidmət edir. Bu da hüquqazidd əməlin erkən mərhələdə (təhlükə yaranmağa başlayarkən) başlanğıcında, kökündə aşkarlanmalı və zərərsizləşdirilməli olduğunu göstərir ki, bu da fikrimizcə, ƏAF-in vəzifələrindən biri olmalıdır.

ƏAF-in vəzifələri daha geniş olmalı, təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı məsələləri əhatə etməlidir. Onun vəzifələrinə və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi üçün əsas ola biləcək məlumatların toplanmasına toxunan və bu vəzifələri sadalayan V.A.Çerepanov düzgün olaraq dövlət, hərbi, iqtisadi və ya ekoloji təhlükəsizliyə təhdid yaranan hadisələr və ya hərəkətlər barədə də məlumatların toplanmalı və sistemləşdirilməli olduğunu göstərir (22,78).

Mühüm məsələlərdən biri hüquq sistemində vahid hüquqi terminologiyanın mövcudluğuudur. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” AR-in Qanununa və CM-in 29-cu maddəsinə nəzər yetirdikdə eyni məna verən müxtəlif terminlərdən istifadə olunması diqqəti çəkir. Belə ki, Qanunda “Cinayət törətməyə sui-qəsd edən...” (13-cü maddənin 1-ci hissəsində) ifadəsi işlədildiyi halda, CM-in 29-cu maddəsində “Cinayət etməyə cəhd” ifadəsi təsbit olunur. Sonuncu ifadə “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” AR-in Qanununda “sui-qəsd” ifadəsini əvəz etməlidir. Bundan əlavə, Qanunun 10-cu maddəsinin IV bəndinin 1-ci yarım bəndində “dövlət cinayətləri”, halbuki cinayət qanunvericiliyində “dövləti cinayətlər” ifadəsi işlədilir. “Dövləti cinayətlər” ifadəsi daha məqbuldur. Bu uyğunsuzluqların da aradan qaldırılması məqsədmüvafiqdir.

Beləliklə, potensial təhlükə və təhdid cəmiyyətə və dövlətə zərər vura biləcək ehtimalının yarandığını, mövcudluğunu bildirir və bu mərhələdə zəruri qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi onun real təhlükə və təhdid mərhələsinə keçməsinin qarşısını alır. Təhlükənin bu növlərini fərqləndirən əsas meyar isə onların dərəcəsidir. Cinayətkarlıqla mübarizədə xüsusi rol oynayan ƏAF cinayətin törədilməsinə yönəlik gizli niyyətləri üzə çıxarmaqla onların qarşısını ala bilər.

Təhlükəsizliyin, o cümlədən milli təhlükəsizliyin təmin olunması cəmiyyəti və dövləti mümkün təhlükələrdən (təhdidlərdən) qorumaq üçün vaxtında qabaqlayıcı, o cümlədən ƏAF-lə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin görülməsini özündə ehtiva edir ki, bu da təhlükəsizliyin təmin olunmasının geniş və dar mənada fərqləndirilməsinə əsas verir. Geniş anlamda bu, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı olduğu halda, dar mənada bu, cinayətkarlıqla mübarizədir.

Dövlət milli təhlükəsizliyi və milli maraqları əsas götürməklə bütün sferalarda (siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial və s.) real vəziyyətdən irəli gələn təhlükə (təhdid) istiqamətlərini müəyyən edir və xüsusi xidmətləri və hüquq mühafizə orqanlarını həmin istiqamətlərə yönəldir ki, bu da müvafiq qanunvericilikdə öz əksini tapır.

Kriminal xarakterli təhlükələr (təhdidlər) cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş cinayətlərin obyektinə görə qruplaşdırılır. Bu növ təhlükələrin aradan qaldırılması üçün əməliyyat-profilaktik tədbirlər həyata keçirilir. Belə tədbirlər dövlətdaxili siyasi, iqtisadi, maliyyə, sosial, şəxsi xarakter daşıya bilər. Ancaq ilk növbədə onların ƏAF yolu ilə vaxtında aşkarlanması vacibdir.

Şübhəli maliyyə əməliyyatları (böyük məbləqdə tez-tez pul köçürmələri, kart hesablarına həddən artıq çox pulun köçürülməsi, onun sonrakı taleyi və s.) banklar tərəfindən nəzarətə götürülməli və belə əməliyyatlar daim izlənilməlidir.

Son dövrdə kibercinayətkarlığın yayılması ilə əlaqədar olaraq kibertəhlükəsizliyin təmin olunması aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu növ cinayətkarlıqla mübarizənin gücləndirilməsi internet resurslarda (sosial şəbəkələrdə) əməliyyat-texniki tədbirlərin tətbiqinə ehtiyac yaratmışdır.

Potensial cəhətdən dayanıqlı olmayan şəxslərin terror qruplaşmalarına cəlb olunması və törədə biləcək cinayətlərdə iştirakının qarşısını almaq məqsədilə onların uçota alınması və nəzarətə götürülməsi vacibdir. Cinayət törətmək niyyəti şəxsi şübhəlilər sırasına daxil edilməsinə, ona nəzarətin gücləndirilməsinə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2019, - 64 s.
2. AR-in Cinayət Məcəlləsi. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2000, - 352 s.
3. AR-in Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. – Bakı: Qanun, - 2011, - 612 s.
4. AR-in Dövlət Sərhəd Xidməti haqqında Əsasnaməsi /www.e.qanun.az
5. "Azərbaycan" qəzeti, 22 noyabr 2014, № 255 (6821).
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Nəsimi adına dilçilik institutu. Dörd cildə. III cild. QLMNOÖPR. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2006, - 672 s.
7. Ağayev İ. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və xüsusi hissələr. Dərslik. – Bakı: Nurlar, - 2010, - 832 s.
8. Cinayət hüququ (Ümumi hissə). Dərslik. Prof. T.M.Qafarovun və dos. F.Y.Səməndarovun redaktəsi ilə. – Bakı: Bakı Universiteti, - 1995, - 482 s.
9. "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" AR Qanunu / www.e.qanun.az
10. Çezare Bekkaria. Cinayətlər və cəzalar haqqında. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2011, - 131 s.
11. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" AR Qanunu/www.e.qanun.az
12. Əfəndiyev M. Gənclər arasında narkomaniya problemlərinin neqativ tərəfləri. "Narko-

- maniya və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizənin aktual məsələləri”. Elmi-praktiki konfrans. – Bakı, - 2008, - 10-12 s.
13. Əsgərov B. Cınayət-axtarış hüquq münasibətlərinin kriminal hüquq münasibətləri sisteminə yeri və rolu. S.55. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti: nəzəri qanunvericilik və təcrübə aspektləri”. Elmi-praktiki konfrans. – Bakı: Polis Akademiyası, - 2010, - 53-58 s.
 14. “Polis haqqında” AR Qanunu /www.e.qanun.az
 15. Məlikova M. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük. – Bakı: Elm və təhsil, - 2019, - 448 s.
 16. “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR Qanunu /www.e.qanun.az
 17. Воронцов С.А. Спецслужбы России: Учебник. - Ростов н/Д: Феникс, - 2006, - 512 с.
 18. Гусейнов Ш. Актуальные вопросы правового регулирования оперативно-розыскных мероприятий, применяемых в борьбе с незаконным оборотом наркотических веществ. – Москва: Юрид. Науки, - № 6(52), - 2011, - 62-65 с.
 19. Российский телеканал НТВ.РУ. Программа «Сегодня» за 10. IV. 2015.
 20. «Сотрудничество – залог успеха» ВВП «Кремль-9», - № 5 (94), - 2015, - с. 102-105.
 21. Телеканал “Euronews” за 24.II.2015 г. и 30. XII.2015 г.
 22. Черепанов В.А. Конституционно-правовые аспекты оперативно-розыскной деятельности. Государство и право, - 2012, - № 10, - 78-81 с.
 23. <https://www.france24.com/en/europe/20210511-teen-arrested-after-deadly-school-shooting-in-kazan-russia>
 24. <https://www.aljazeera.com/news/2017/12/1/georgia-kills-suspected-leader-of-istanbul-attack>
 25. <https://www.rbc.ru/society/16/12/2015/5671739f9a79478d622d5848>
 26. <https://ria.ru/20160920/1477393231.html>
 27. <https://www.aa.com.tr/en/turkey/police-find-car-bomb-in-se-turkey/539442>
 28. <https://www.nbcnews.com/news/us-news/police-respond-shooting-parkland-florida-high-school-n848101>

НЕКОТОРЫЕ АКТАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, СВЯЗАННЫЕ С УГРОЗОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНА «ОБ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ» В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Э.К.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе соответствующего законодательства в контексте национальной безопасности рассматриваются вопросы, связанные с опасностью (угрозой) и такими ее разновидностями как «потенциальная» и «реальная» опасность, «предопасное состояние», их практическое значение в связи тяжкими и особо тяжкими преступлениями, их своевременное выявление и предупреждение с применением опережающих мер, обращается внимание на вопросы, связанные с международной практикой, о роли оперативно-розыскной деятельности и вносятся некоторые предложения по совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: безопасность, опасность, угроза, потенциальная опасность, потенциальная угроза, предопасное состояние, разведка, преступление, уголовное законодательство, оперативно-розыскная деятельность, предупреждение преступлений, формальные составы преступлений.

**SOME TOPICAL ISSUES RELATED TO THE THREAT TO NATIONAL
SECURITY AND IMPROVEMENT OF THE STATUTE
OF “OPERATIONAL INSPECTION ACTIVITIES“ IN AZERBAIJAN**

E.K.NABIYEV

SUMMARY

The article, on the basis of the relevant legislation in the context of national security, examines issues related to the danger (threat) and such varieties as “potential” and “real” danger, “pre-dangerous state”: their practical significance in connection with grave and especially grave crimes, their timely detection and prevention with the use of anticipatory measures. Attention is drawn to issues related to international practice, the role of operational-search activities and some proposals are made to improve legislation.

Keyword: security, danger, threat, potential danger, potential threat, pre-dangerous state, intelligence, crime, criminal legislation, operational-search activity, crime prevention, formal corpus delicti.

UOT 341.96: 347.65

**ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI TƏCAVÜZÜNÜN
BEYNƏLXALQ HÜQUQ MÜSTƏVİSİNDƏ
TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ****R.K.MƏMMƏDOV**
Bakı Dövlət Universiteti
Rahim_bdu@mail.ru

Məqalədə Ermənistanın Azərbaycana qarşı otuz ilə yaxın davam edən təcavüzkar siyasətinin tarixi, siyasi və geosiyasi səbəbləri araşdırılır və ona müasir beynəlxalq hüquq müstəvisindən münasibət bildirilir. XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq Qərbi Avropa ölkələri, Rusiya və İran Azərbaycanının tarixi ərazilərini erməniləşdirməyə başladılar. Bu işğalçılıq siyasəti XX əsrdə də davam etmiş, nəticədə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım və müharibə cinayətləri törədilmişdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü indinin özünə kimi BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təsdiq olunmamışdır. Məqalədə belə bir nəticəyə gəlinir ki, Ermənistan təcavüzə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşmalıdır. Bunun üçün isə beynəlxalq hüquqda kifayət qədər hüquqi əsaslar vardır.

Açar sözlər: geopolitika, beynəlxalq hüquq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü, Xocalı soyqırımı, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi, *ad hoc* beynəlxalq cinayət tribunalları, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu, BMT Təhlükəsizlik Şurası, təcavüzkar niyyət, təcavüz, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri, cinayət-hüquqi təqibdən immunitet.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətinin tarixi, geosiyasi və siyasi səbəbləri

Ermənistanın Azərbaycana qarşı otuz ilə yaxın davam edən işğalçılıq siyasətinin və hərbi təcavüzünün geosiyasi və siyasi səbəbləri tarixi baxımdan məqsədli xarakter daşıyan “məkrli maraqların” təmin olunmasından qaynaqlanır. Azərbaycanın geosiyasi anlamda əlverişli coğrafi ərazidə qərar tutması (*Qərbin Şərqə açılan qapısı; Turan birliyinin altın körpüsü – ayrılma mənimdir – R.M*), zəngin təbii resurslara malik olması onu tarixi mövcudluğunun bütün dövrlərində böyük güclərin (dövlətlərin) hədəfinə çevirib. Amerika Birləşmiş Ştatlarının tanınmış dövlət xadimi və prezidenti olmuş Franklin Ruzveltin qeyd etdiyi kimi “siyasətdə heç bir şey təsadüfi deyildir və əgər bu gün bir şeylər olursa, bunun daha öncə incəliklə, məha-

rətlə planlaşdırıldığından tam əmin ola bilərsiniz” (3, 207). Deməli, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti və təcavüzü təsadüfi hal kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu, regionda birbaşa maraqları olan güclərin diktəsi əsasında müəyyənləşdirilmiş və istiqamətləndirilmiş siyasətdir və buna stimul verən səbəblərin başlanğıcı isə 200 ildən çox bir tarixi dövrü əhatə edir.

Qərbi Avropada faşist ideologiyasının meydana gəlməsi, dünya üzərində hökmranlıq etmək istəyini dövlət siyasətinin əsas məqsəd və prioritetlərindən birinə çevirməsi Almaniya, Fransa, İngiltərə, İtaliya və bizə qonşu olan Rusiya və İran kimi dövlətləri ərazilər və resurslar uğrunda işğalçı siyasətə sövq etmişdir. Məsələyə geosiyasi müstəvidən nəzər yetirsək onun şahidi ola bilərik ki, dünyanın təbii resurs baxımından ən zəngin əraziləri iki qitənin kəsişməsində yerləşən və Azərbaycanın da daxil olduğu ərazilərdir, yəni qızıl ayparadır (*rimlənd*). Yuxarıda qeyd olunan dövlətlər özlərinin siyasi, iqtisadi və geosiyasi maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə “*parçala, hökmranlıq et*” prinsipini əldə rəhbər tutaraq işğalçılıq və müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirmiş, nəticədə əlverişli coğrafi vəziyyətə və zəngin təbii resurslara malik olan xalqların ərazilərinin ilhaqına, yəni işğal etdikləri ərazilərin hüquqi cəhətdən öz əraziləri kimi rəsmiləşdirilməsinə nail olmuşdurlar. Bu məqsədli siyasətdə həmin dövlətlər Şərqi xristian əhalisindən, xüsusən də ümumi dövlətçilik ənənəsindən, mədəniyyətdən, sivil dəyərlərdən uzaq olan, kiminsə kölgəsində yaşamağa üstünlük verən və ideal köləlik psixologiyasının daşıyıcısı olan erməni etnosundan məharətlə istifadə etmişdirlər. XVII-XVIII yüzilliklərdən başlayaraq Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperatorluğu və Səfəvi dövlətinin, həmçinin Şərqi digər islam dövlətlərinin torpaqlarını ələ keçirmək üçün fəal siyasət yürütməsi tarixini araşdıran tədqiqatçı alim Atamoğlan Məmmədli öz əsərində qeyd edir ki, müsəlman dövlətlərinin daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün həmin dövlətlər bu bölgələrdə məskunlaşmış xristianların, xüsusilə də daxildə pozuculuq və təxribatçılıq əməlləri törətmək üçün ermənilərin yardımına bel bağlayırdılar. Əslində xristianlara yardım edilməsi məsələsi onlar üçün bir bəhanə olmuşdu (6, 110). Osmanlının yüzillər boyu Orta Doğu və Avropada hökmranlıq etməsi, 1453-cü ildə Konstantinapolun fəthi qərb ölkələri tərəfindən həzm olunmayan bir tikəyə çevrilmişdi və təbii ki, bunun qisasının alınması nə qədər aralarında hərbi-siyasi çəkişmələr olsa da, həmin ölkələri Osmanlıya qarşı birgə mübarizə aparmalarına maneə olmamış və sonda öz məqsədlərinə nail olmuşdurlar. Əlbəttə ki, bu prosesdə onlara xristianlar və ermənilər yaxından köməklik etmişdir. Diplomatiya tarixinin məşhur simalarından olan Henri Kissincer “Dünya nizamı” (*World order*) kitabında vurğulayır ki, daxili təlatümlərdən lərzəyə gələn Osmanlı imperiyasını qərb fəvqəldövlətləri, rus çarı I Nikolayın təbirincə desək, “Avropanın naxoş adamı” kimi qavrayırdı. Məhz bunun nəticəsi idi ki, XIX əsrin sonlarında

Osmanlı imperiyası Avropa qüvvələri balansına Vestfal beynəlxalq nizaminin “daxil olmağa izin verilmiş” iştirakçısı qismində yox, öz taleyini idarə etmək halında olmayan, taqətdən düşən dövlət kimi, yeni tarazlıq formalaşdırılarda lazım gələcək “ballast” qismində qoşulmuşdu – ancaq bu “ballasta” tamhüquqlu tərəfdaş statusu düşmürdü (5, 112).

Türkə və türk dünyasına, bütövlükdə isə islama olan nifrət özünün məkan-ərazi sferasını genişləndirərək məqsədli şəkildə Azərbaycan türklərinin, tatarların, kürdlərin, talışların, ləzgilərin, avarların, tatların, udinlərin, yəhudilərin və başqa yerli xalqların min illər boyu yaşamış olduğu tarixi ərazilərə sıçramış, son nəticədə regionun sabit durumu pozulmuş, milli-etnik zəmində münaqişələrə rəvac verilmişdir. Tarixi faktlar sübut edir ki, Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini, kimliyini, özünüdərkini məhv edilməsində, onun ərazisinin işğalında, təbii resurslarının əlindən alınmasında qərb ölkələri ilə yanaşı Rusiya və İranın siyasi dairələrinin xəyanətkar rolu böyük olmuşdur. Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı, xüsusən də Azərbaycanı özünün geosiyasi maraq təsirinə salarkən “erməni kartından” məharətlə istifadə etmişdir. XVIII əsrin sonları və XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin İrandan, Suriyadan, Balkanlardan, Şərqi Anadoludan və digər ölkələrdən Azərbaycan türklərinin əzəli torpaqlarına, xüsusən də Qarabağın daha münbit dağlıq hissələrinə köçürülməsinə başlanılmışdır. Ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağda yerləşdirilməsi 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrindən sonra daha geniş vüsət almışdır. Məqsədli köçürülmənin məntiqi nəticəsi isə azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşməsinə, ermənilərin isə bu prosesdə birbaşa maraqları olan dövlətlərin siyasi-hərbi dəstəyinə arxalanaraq sahib olduqları ərazilərdə siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Hələ bu azmış kimi 1836-cı ildə Rus imperatorunun müvafiq fərmanı ilə Eçmiədzin – erməni Qriqorian kilsəsinə siyasi proseslərə müdaxilə etmək, bu proseslərdə iştirak etmək imkanı verilmiş və beləliklə də Eçmiədzin kilsəsi Cənubi Qafqazın Vatikanına çevrilmişdi. Əlbəttə ki, bu müstəvidə ən çox zərər çəkən yerli əhali idi. Məhz həmin dövrdən başlayaraq, azərbaycanlılar öz əzəli dədə-baba yurdlarından, xüsusən də Qərbi Azərbaycandan Türkiyəyə, Naxçıvana və Şimali Azərbaycan istiqamətinə köçməyə məcbur olublar. Bu proseslərin tarixi araşdırma baxımından hansı vəziyyətdə olmasına varmadan onu qeyd edə bilərik ki, artıq XIX əsrdən başlayaraq Rusiya imperiyasının dəstəyi ilə ermənilər azərbaycanlılara qarşı siyasi, iqtisadi, mədəni, tarixi, həm də bioloji soyqırım aktlarına start vermişdi və sonrakı dövrlərdə də bu daha təhlükəli fazaya keçmişdir. İran isə bu məkrli siyasətdən böyük bir qazanc əldə etmiş və tarixi torpaqlarımızın əhəmiyyətli hissəsinə yiyələnmişdir.

Azərbaycan ərazilərinin erməniləşdirilməsi prosesi XX əsrdə də davam etmiş və 1918-ci ildən isə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiası və əsassız tələbi sonda onların qalibiyyəti ilə nəticələnmişdir. 29 may 1918-ci ildə Batum görüşündə ADR İrəvan və Eçmiədzin qəzalarını ermənilərin Qarabağın dağlıq hissəsi və müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinə olan iddialarından əl çəkmək şərti ilə Ermənistanla güzəştə getmişdi. Göyçə gölü iki dövlət arasında sərhəd zonaya çevrilmiş, gölün şərq hissəsi Göyçə dairəsi adı ilə ADR tərkibində qalmışdı.

Sovet dönməsində Ermənistanın Qarabağın dağlıq hissəsinə olan müasir ərazi iddiaları öz başlanğıcını 1923-cü ildən götürür. Belə ki, məhz həmin il Şuşa, Cavanşir və Qaryagin-Cəbrayıl qəzalarının dağlıq ərazilərində DQMV yaradılmışdır. Məhz həmin dövrdə Sovet Ermənistanında, xüsusən də Zəngəzur mahalında və digər bölgələrdə milyonlarla kompakt yaşayan azərbaycanlılara (XX əsrin 50-ci illərinə qədər Ermənistanın ümumi əhəlisinin 50%-dən çoxu azərbaycan türkləri olub) hər hansı muxtariyyətin verilməməsinə göz yumularaq, bunun əksinə Qarabağın dağlıq hissəsində ermənilərə muxtariyyətin verilməsi, ermənilərin gələcək məkrli məqsədlərinə siyasi-hüquqi imkan üçün bir zəmin, azərbaycan xalqına qarşı isə bir xəyanət idi. Təbii ki, bu xəyanətdə də SSRİ-in siyasi dairələrinin *türkə nifrət* kimi gizli və xəbis münasibəti istisna edilmir. 1921-ci ildə Zəngəzurun, 1929-cu ildə Mehri rayonuna aid olan üç kəndin, Qazax rayonunun dağlıq hissəsinin və Dilican ərazisinin Ermənistanla verilməsi ilə həmin dövlətin Azərbaycana olan əsassız ərazi iddiasının birinci fazası başa çatmış və nəticədə 1919-1929-cu illərin zaman kəsiyində 27599 kv/km ərazimizi itirmişik (4, 23).

Ən nəhayət, XX əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq DQMV-nin siyasi ekspansiyasına can atan Ermənistan silahlı təcavüzü nəticəsində nəinki, həmin muxtar qurumun, həmçinin ona bitişik olan yeddi inzibati rayonun ərazisini işğal etdi və bu işğal olunmuş ərazilərin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsinə pərdəli şəkildə *“xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”* müstəvisindən bəraət vermək kimi siyasət yürütməyə başladı və bu işğalçılıq siyasəti regionda birbaşa marağı olan dövlətlər tərəfindən istər açıq, istərsə də gizli şəkildə dəstəkləndi və indinin özündə də dəstəklənməkdədir. Daha dəqiq vurğulasaq, Ermənistanın və onu bütün parametrlər üzrə dəstəkləyən dövlətlərin siyasətində *“Türk düşmənçiliyi”* müəyyən edici faktordur. Öz növbəsində, Ermənistanın daimi olaraq *“kiminsə qoltuğuna sığınmaq”* kimi istəkdə olması etnik-konfessional vəziyyət baxımından ermənilərin ciddi çatışmazlığı kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, ermənilərdən fərqli olaraq bizim milli şüurumuzda, əxlaqımızda, psixologiyamızda yaşamaq uğrunda mübarizə, məhv olmaq kimi cılız stereotiplər yoxdur. Ermənilərin qeyri-xristian mühitdə yaşaması, daha doğrusu, onların tarixi-məkan baxımından yad olan müsəlman ərazilərdə gəlib məskunlaşmaları, onlarda

“*düşmən ətrafla əhatələnən və məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən unikal kiçik etnos*” stereotipi formalaşdırıb. Bu həqiqət nə qədər ermənilərin özləri və onların havadarları tərəfindən təkzib edilsə də, - lakin bu bir aksiomadır, aksiomanın isə sübuta ehtiyacı yoxdur. Bu fakt həm 1988-ci ilə qədər Qərbi Azərbaycanda, həm də ondan sonra İkinci Qarabağ müharibəsinə qədər işğal altında olmuş ərazilərimizdə ermənilər tərəfindən törədilən qeyri-insani əməllər fonunda bir daha öz təsdiqini tapmışdır. Ermənilərin gəlib məskunlaşdığı ərazinin köklü xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixi-mədəni abidələrinə sayğısızlıq etməsi və bu azmış kimi həmin dəyərləri özünüküləşdirməsi onların cılız mədəniyyətə malik olmasına sübutdur.

Yuxarıda qeyd olunan faktlara əsaslanaraq belə bir fikir söyləyə bilərik ki, 200 ilə yaxın bir dövr ərzində tarixi Azərbaycan ərazisi xarici dövlətlərin və onların dəstəyi və havadarlığı ilə erməni ekspansiyasının bütün növlərinə məruz qalmışdır: *birincisi*, Azərbaycanın tarixi ərazisi işğal hədəfinə çevrilmiş və artıq XIX əsrin birinci yarısında onun ərazisi iki yerə parçalanaraq Şimali Azərbaycan Rusiya, Cənubi Azərbaycan isə İran tərəfindən işğal edilmişdir. Bu işğalçılıq siyasəti XX əsrin ilk illərində də davam etmiş və bu prosesdə “erməni amili” siyasi alət rolunu oynamışdır. Belə ki, bu gün Qərbi Azərbaycan kimi tanınan tarixi torpaqlarımız Rusiyanın, İranın və bəzi Avropa ölkələrinin basqısı və hərbi dəstəyinə arxalanmaqla Ermənistan tərəfindən zəbt edilmişdi. Müasir dövrdə isə Qarabağ və ətraf bölgələrin Ermənistan tərəfindən işğalı və həmin ərazilərdə yaşayan azərbaycanlı dinc mülki əhalinin köçkün vəziyyətinə düşməsi Azərbaycanı təcavüzə məruz qalmış dövlətlərdən birinə çevirmişdir; *ikincisi*, tarixi Azərbaycan ərazilərinin erməniləşdirilməsi prosesinin diplomatik qaydada rəsmiləşdirilməsi. Batum danışıqlarında İrəvan və Eçmiədzin qəzalarını ermənilərin Qarabağın dağlıq hissəsi və müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinə olan iddialarından əl çəkmək şərti ilə Ermənistana güzəştə gedilməsi ekspansiyanın bu tipinə bariz nümunədir; *üçüncüsü*, qanunsuz məskunlaşdırma; bu ekspansiya növü Qarabağın və ona bitişik olan ətraf rayonların işğalından sonra Ermənistanın təcavüzkar siyasətinin prioritetinə çevrilib, belə ki, bu ölkənin hərbi-siyasi dairələri Livandan, Suriyadan, Ermənistanın özündən və başqa dövlətlərdən erməniləri və digərlərini müəyyən təminatların verilməsi qarşılığında işğal altında saxladığı ərazilərdə qanunsuz yerləşdirmə həyata keçirmişdir, baxmayaraq ki, bu akt həm beynəlxalq hüquqa, həm də AR-in Cinayət Məcəlləsinə görə müharibə cinayəti hesab olunur.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü: beynəlxalq hüququn yus cogens prinsiplərinin və normalarının kobud pozuntusu kimi

BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü ildə XXIX sessiyasında qəbul etdiyi “Təcavüzün tərifi” haqqında Qətnamənin 1-ci maddəsinə

görə *təcavüz* – bir dövlətin digər dövlətin suverenliyi, ərazi toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT Nizamnaməsinə uyğun olmayan hər hansı başqa tərzdə silahlı qüvvə tətbiq etməsidir (9, 200). BMT Nizamnaməsində isə vurğulanır ki, sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları ilə bağlı müvafiq tədbirlərin görülməsi vəzifəsi dövlətlərin adından BMT Təhlükəsizlik Şurasının (*bundan sonra - TŞ*) üzərinə qoyulub və onun qəbul etdiyi qərarların icrası məcburi xarakter daşıyır (2, 13). 1993-cü ildə BMT TŞ Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxmasını tələb edən dörd qətnamə (822, 853, 874, 884) qəbul etmişdir. Əgər BMT TŞ qətnamələrinin icrası məcburidirsə, o zaman Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri ilə bağlı qəbul edilən məlum dörd qətnamə nə üçün işğalçı Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilmədi və bunun üçün hansısa hüquqi və siyasi maneələr mövcud idimi?

Məsələyə beynəlxalq hüquq, o cümlədən təcavüz aktlarının qiymətləndirilməsi üzrə BMT TŞ-nin praktikası müstəvisindən yanaşsaq onun şahidi oluruq ki, TŞ tərəfindən silahlı qüvvələrin tətbiqinin (1974-cü il Qətnaməsinə istinadən) konkret hallarının təcavüz aktı kimi qiymətləndirilməsi zamanı bu orqan: *birincilik, hərəkətin təhlükəliliyi və təcavüzkar niyyət* kimi üç meyarı nəzərə alır.

Ermənistanın silahlı qüvvələri *birinci olaraq* Azərbaycan ərazisinə təcavüz etmiş və bununla da beynəlxalq hüququn *yus cogens* (mübahisə olunmayan hüquq) normaları, xüsusən - güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələnmək, sərhədlərin toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyü kimi əsas prinsipləri kobud surətdə pozulmuşdur. *Hərəkətin təhlükəlilik* (edilmiş qəsdin) meyarına gəldikdə, Ermənistanın 1988-ci ildən başlayaraq 2020-ci ilin noyabrına qədər Azərbaycana qarşı davam edən təcavüzü, işğalçılıq siyasəti, törətdiyi vəhşiliklər (məsələn, Xocalı soyqırımı) dövlətimizi milyardlarla ölçülən zərərə məruz qoyub. Ermənistanın yürütdüyü işğalçılıq siyasəti isə onun *təcavüzkar niyyətindən* doğan dövlət siyasətidir. Təcavüzkar niyyətin müəyyən edilməsi prinsip etibarilə TŞ-nin qərarına əsaslı surətdə təsir göstərən mühüm meyardır. Dövlətin təcavüzkar niyyətinin təsdiqi həmin dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini, təcavüzkar niyyəti reallaşdıran dövlətin yüksəkvəzifəli şəxsləri üçün isə fərdi beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğurur. Əfsuslar olsun ki, BMT TŞ-nin məlum qətnamələrində Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmaması onun siyasi və hərbi rəhbərliyini cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək imkanından kənar qoymuşdur. Baxmayaraq ki, həmin məlum qətnamələrdə (822, 853, 874, 884) münaqişənin həllinə dair atılacaq hüquqi və siyasi addımların beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, ATƏT-in və digər beynəlxalq təşkilatların müvafiq sənəd və qərarlarına əsaslanmaqla həyata keçirilməsinin vacibliyi qeyd olunub. Daha konkret BMT TŞ-nin müvafiq qətnamələrində *sub-*

yekt müəyyənliyi, yəni Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi təsdiqi imperativ şəkildə bəyan olunmamışdır. Təbii ki, buna siyasi amillər və maraqlar birbaşa təsir etmişdir. Məsələn, qətnamələrin qəbuluna qədər Ermənistanın siyasi təbliğat maşınının Azərbaycan əleyhinə həyata keçirdiyi fəaliyyət və bunun müqabilində aparıcı dövlətlərin təcavüzkar Ermənistanı dəstəkləməsi.

Siyasi səbəblərə gəldikdə isə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı otuz ilə yaxın təcavüzünün davam etməsində, bu azmış kimi yeni ərazilərin işğalına şəraitin yaradılmasında, habelə siyasi və geosiyasi maraqlara hesablanmaqla münaqişənin dondurulmasına yönəlik *status-kvo* vəziyyətinin bərqərar edilməsində, Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsinə cəhd etməsinə zəmin yaradılmasında TŞ-nin daimi üzvləri (xüsusən, Rusiya və Fransanın Ermənistanı açıq şəkildə dəstəkləməsi, baxmayaraq ki, onlar ATƏT-in Minsk qrupunda həmsədr statusuna malik idilər; ABŞ və Böyük Britaniyanın ikili standart sərgiləməsi; Çinin müəmmalı mövqeyi), ATƏT-in Minsk qrupu, bütövlükdə isə BMT günahkar idi.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və sonda Azərbaycan ərazilərinin işğal olunması BMT Nizamnaməsinin 34-cü maddəsinə görə beynəlxalq ixtilafa gətirib çıxara bilən və ya beynəlxalq mübahisəyə səbəb ola bilən mübahisə olduğu halda, onu universal tənzimləmə formatından - yəni BMT sistemində bərqərar olan həll mexanizmindən çıxararaq regional formata – ATƏT çərçivəsinə salınması yeni müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan dövlətinə, onun suverenliyinə və xalqına qarşı bir xəyanət idi. Halbuki, ATƏT 1975-ci ildən kağız üzərində adı xatırlanan Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin təşkilata transformasiyasının məhsulu idi. Bu azmış kimi ATƏT çərçivəsində münaqişənin dinc yolla həllinə hesablanmış və üç dövlətin - ABŞ, Rusiya və Fransanın həmsədrliyi ilə Minsk qrupunun yaradılması və indiyə kimi (*post münaqişə halı nəzərdə tutulur*) bu problemin həllinə dair heç bir iş görməməsi Ermənistanın yenidən ərazilərimizi işğal etmək kimi xam xəyallara düşməsinə zəmin yaratmışdır. Elə bu yerdə onu qeyd edək ki, AR Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev BMT, Avropa Şurası, ATƏT, Qoşulmama Hərəkatı və bu kimi beynəlxalq təşkilatlarda çıxışlarında Minsk formatında münaqişənin həllinin səmərəsiz olması, problemə ikili standartlar müstəvisində münasibətin sərgilənməsini dəfələrlə beynəlxalq birliyin diqqətinə çatdırmışdır. Beynəlxalq hüquq isə dövlətlər arasında baş verən münaqişələrin həllini beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri hesab edir.

Sual yaranır: Ermənistanın Azərbaycanın işğal etdiyi ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxması ilə bağlı dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən edilən cəhdləri və söyləri səmərəsiz idisə (biz bunun səmərəsiz olduğunun şahidi olduq), beynəlxalq hüquq belə olan halda dövlətə hansı hüquqi imkanı təqdim edir və ona yol verir? Bu hüquqi imkan BMT Nizamnaməsinin

51-ci maddəsində dövlətlərə ünvanlanmış “*özünümüdafiə hüququ*”- dur. Bu hüquq beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipinin normativ məzmunundan doğur. Prinsip müəyyən edir ki, özünümüdafiə hüququ zəruri hallarda istifadə olunmalı, həyata keçirilən tədbirlərə mütənasib olmalı və bu tədbirlər təcavüz üçün müəyyən olunan çərçivələrdən kənara çıxmamalıdır (10, 67-68). 27 sentyabr 2020-ci ildə Ermənistanın işğalçı qüvvələri tərəfindən aktivləşdirilən hərbi əməliyyatlara adekvat cavab vermək, işğal olunmuş ərazilərimizi işğaldan azad etmək və ərazi bütövlüyümüzü bərpa etmək üzrə AR Silahlı Qüvvələrinin həyata keçirdiyi hərbi-müdafiə əməliyyatları güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipinin normativ məzmunundan doğan və özünümüdafiə qaydasında zəruri tədbirlərin görülməsi ilə şərtlənmiş bir addım idi. Başqa sözlə, beynəlxalq hüququn bu prinsipi onu ehtiva edir ki, dövlət özünümüdafiə hüququna istinad etməklə öz ərazi bütövlüyünü, suverenliyini və təhlükəsizliyini təmin edə bilər. Məhz 2020-ci ildə Azərbaycanın həmin hüquqdan yararlanması üçün iki səbəb var idi: *birincisi*, BMT və ATƏT-in Ermənistanı sülhə məcbur etmək iqtidarına malik olmaması və ya bunu siyasi mülahizələr ucbatından istəməməsi; *ikincisi*, Ermənistanın öz təcavüzkar siyasətindən əl çəkməməsi. O ki qaldı, dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərə, bu tədbirlər təcavüz üçün müəyyən olunan çərçivələrdən kənara çıxmamaq şərti ilə reallaşdırılmışdır. Azərbaycanın rəşadətli Silahlı Qüvvələri müzəffər Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi ilə 44 günlük bir zaman kəsiyində beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsini, BMT TŞ-nin müvafiq qətnamələrini əldə rəhbər tutaraq otuz illik erməni işğalına son qoydu və Ermənistanı 2020-ci il noyabrın 10-da kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur etdi.

Ermənistanın məğlubiyyəti ilə nəticələn və otuz ilə yaxın davam edən işğala son qoyulması beynəlxalq hüquqa yeni düzəm gətirmiş oldu: *birincisi*, beynəlxalq hüquq tarixində ilk dəfə olaraq bir dövlət öz qüvvəsi gücünə BMT TŞ qətnamələrinin icrasını təmin etdi, baxmayaraq ki, bu ana qədər BMT TŞ qətnamələri yalnız həmin orqanın özü tərəfindən icra edilmişdir; *ikincisi*, Azərbaycan öz ərazilərini işğaldan azad etməklə dünyaya sübut etdi ki, o, regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında maraqlı dövlətdir və onun xarici siyasət prioritetlərindən biri, nəinki Cənubi Qafqaz regionunda, bütövlükdə isə bütün dünyada siyasi-iqtisadi sabitliyə dəstək vermək və onu təşviq etməkdən ibarətdir; *üçüncüsü*, ordumuzun Ermənistanın işğalçı silahlı qüvvələrini darmadağın etməsi regionda vəziyyətin köklü şəkildə dəyişməsinə zəmin yaratmış, işğal faktı aradan qalxmış, regionda müharibənin ərazi baxımından arealının genişlənməsi mümkünlüyü minimuma endirilmiş və beləliklə regiona münasibətdə mövcud olan siyasi və geosiyasi maraqlar müstəvisində yeni yanaşmalar meydana gəl-

məyə başlamışdı. Məsələn, Zəngəzur dəhlizinin açılmasında Rusiya, Çin, Pakistan, Böyük Britaniya, İtaliya və bu kimi başqa Qərbi Avropa dövlətlərinin maraqlı olması buna bariz nümunədir. Düzdür, İran kimi qeyri-konstruktiv xarici siyasət sərgiliyən ölkələrin bu layihənin reallaşmasına hər vasitə ilə maneə törətməsi də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Bununla belə, regionun iqtisadi baxımdan çiçəklənməsində maraqlı olan Azərbaycan “*üç üstəgəl üç*” formatında region ölkələrinin nəhəng iqtisadi layihələrə cəlb edilməsini özünün xarici iqtisadi siyasətinin prioriteti kimi diqqətdə saxlayır. Zəngəzur dəhlizi öz ərazi imkanına görə regional iqtisadi layihə kimi nəzərdən keçirilsə də, o, özünün coğrafi əlverişliliyinə görə Şərqi Qərbə yaxınlaşdıran meqa layihədir. Bu layihənin əhəmiyyəti və proqnozlaşdırılan səmərəliliyi dəfələrlə Avropa İttifaqı çərçivəsində, o cümlədən Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının üzv dövlətlərinin Səmərqənddə keçirilmiş tədbirlərdə xüsusi vurğulanmış və dəyərləndirilmişdir. Başqa sözlə desək, Qafqazda yeni iqtisadi, siyasi və hüquqi əməkdaşlığa zəmin yaratmış Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri dünyanın hüquqi və siyasi düzəminə yeni çalarlar gətirmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün əksəriyyət dünyə ölkələri Azərbaycanla yaxın dostluq münasibətlərinin qurulmasında, ölkəmizdə həyata keçirilən quruculuq işlərində iştirakda maraqlıdırlar. Türkiyə, Özbəkistan, Pakistan, Böyük Britaniya, İtaliya kimi dost ölkələrin müharibədən sonra Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində bərpa quruculuq işlərində iştirakda maraqlı olması Azərbaycanın xarici partnyorlarla işləmək bacarığı ilə və ölkədə xarici investorlar üçün siyasi, iqtisadi və hüquqi baxımdan yaradılan əlverişli şəraitlə bağlıdır.

Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlər

Ermənilər və onların havadarlarının torpaqlarımızı zəbt etməsi həm də xalqımıza qarşı törədilən amansız və kütləvi cinayətlərlə də müşayiət olunmuş, yüz minlərlə günahsız vətəndaşlarımız qətlə yetirilmişdir. Ermənilərin Azərbaycan xalqına olan nifrəti keçən əsrin ilk onilliklərində daha mütəşəkkil və sisteməlik xarakter almış, bütövlükdə Azərbaycanın bütün bölgələrini əhatə etmişdir. 1905-ci ildən başlayaraq erməni daşnakları rusların hərbi-siyasi dəstəyi ilə Azərbaycan xalqına (türklərə, yəhudilərə, tatarlara, kürdlərə, avarlara, ləzgilərə, talışlara və b.) qarşı misli görünməyən cinayətlər törətmiş, əfsuslar olsun ki, bu əməllərlə bağlı faktlar və sübutlar, xalqın haqq səsi uzun müddət bolşevik siyasi dairələri tərəfindən ört-basdır edilmiş və hətta “*sovet adamı*” adı altında azərbaycanlıları ermənilərə “qardaş” deməyə məcbur etmişlər. Ən nəhayət, XX əsrin sonlarına yaxın keçmiş SSRİ-də baş verən proseslər Ermənistanın Azərbaycana yenidən ərazi iddiaları etməsinə zəmin yaratdı və bu təcavüzkar niyyətin reallaşmasında

Moskvanın hərbi-siyasi dairələri və Qarabağda yaşayan ermənilər mühüm rol oynadılar.

Xalqımıza qarşı həyata keçirilən təcavüzkar və işğalçılıq siyasətin başlanğıcı 1990-cı il 20 yanvar hadisəsindən başlayaraq Xocalı soyqırımının törədilməsi və ərazimizin 20 %-nin işğal edilməsi ilə tamamlanmış oldu. 20 yanvar faciəsi xalqımızın müstəqilliyinin və suverenliyinin elə beşikdəcə boğulmasına yönəlik məkrli siyasətin, daha doğrusu *soyqırım siyasətinin* tərkib hissəsi idi. Yeri düşmüşkən onu qeyd edək ki, 1990-cı ilin noyabrın 20-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyasında Ümum-milli lider Heydər Əliyev 20 yanvar faciəsini Azərbaycan xalqının suveren hüquqlarına qəsd edən hərbi təcavüz kimi qiymətləndirib.

Xocalı soyqırımı Ermənistan və onun havadarlarının, daha dəqiq vurğulasaq, bu regionda öz geosiyasi maraqlarını təmin etmək niyyətində olan qüvvələrin Azərbaycana qarşı 200 ilə yaxın bir dövrü əhatə edən düşünülmüş və məqsədli xarakter daşıyan işğalçılıq siyasətinin tərkib hissəsidir. Xocalı soyqırımına qədər Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd Qazax rayonunun Bağanis Ayrım kəndinin, keçmiş Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan İmarət Qərvənd, Axullu, Tuğ, Xocavənd, Cəmilli, Nəbilər, Meşəli, Malıbəyli, Qaradağlı kəndlərinin, Xocalı faciəsindən təqribən ay yarım sonra Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinin işğalı zamanı həmin yaşayış məntəqələri əhalisinin bir hissəsi qabaqcadan hazırlanmış plan əsasında, soyqırım niyyəti ilə xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Xocalı şəhərində dinc əhalinin vəhşicəsinə kütləvi qırğını isə daha məkrli məqsədə hesablanmış siyasətə söykənmişdi. Bu məqsəd öz dədə-baba torpaqlarını düşməndən, onun işğalından qorumaq üçün ayağa qalxmış xalqımızı sarıtmaq və onun mübarizə əzmini qırmaq niyyəti ilə törədilmişdir.

Xocalıda törədilmiş cinayətlərin xarakteri və miqyası, daha dəqiq ifadə etsək, bu soyqırım aktı BMT Baş Assambleyasının 260 (III) sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş 1948-ci il *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın 2-ci maddəsində* ifadə olunmuş tərifi tam uyğun gəldiyini sübut edir. Həmin Konvensiyanın 2-ci maddəsində soyqırım – *qadağan olunmuş əməli və niyyəti* özündə ifadə etməklə hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu, bir qrup kimi bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədi ilə törədilən beynəlxalq cinayət hesab edilir. Soyqırım cinayəti müəyyən insan qruplarının yaşamaq hüququnu inkar edən, bu qrup nümayəndələrinin dehumanizasiyasını (məsələn, onları heyvanlarla, xəstəliklərlə eyniləşdirmək və s.) siyasi ideologiya səviyyəsinə çatdıran dövlət siyasəti ilə əlaqədar olduğu üçün bu cinayət beynəlxalq məhkəmə praktikasında (RBCT Ruandanın keçmiş baş naziri Kambandanın mühakiməsi zamanı öz qərarında) cinayətlərin cinayəti kimi xarakterizə olunur (11, 16).

Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə və siyasi müstəqilliyinə qarşı yürütdüyü işğalçılıq siyasəti *ipso facto* təcavüzə sübutdur. Beynəlxalq hüquqda təcavüz qanunsuz güc tətbiqetmənin ən ciddi və təhlükəli forması olduğuna və özünün katastrofik nəticələrinə görə ən ağır beynəlxalq cinayətlərdən biri hesab olunur. Qeyd edək ki, bu əməlin beynəlxalq cinayət statusu və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. Təcavüz cinayətini təsbit edən normaların beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi kimi tanınmasında 27 avqust 1928-ci il Paris müqaviləsinin (Brian-Kelloq Paktının), BMT Nizamnaməsinin (2-ci mad, 4-cü b.), BMT Baş Assambleyasının təcavüzün tərifi haqqında 1974-cü il 14 dekabr tarixli Qətnaməsinin, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin (6-cı mad.) və onun qərarlarının, Beynəlxalq Məhkəmənin qərarlarının (məs., *Nikaraqua ABŞ-a qarşı iş üzrə 1986-cı il tarixli Qərarı*), Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi Layihəsinin (16-cı mad), Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun (8-bis mad), təcavüz cinayətinin anlayışına və onun tərkib elementlərinin müəyyən edilməsinə dair Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin iştirakçı-dövlətlərinin Assambleyasının 2010-cu il tarixli Kampala Konfransının yekun aktının və milli hüquq aktlarının böyük rolu vardır. Bütün bunlara rəğmən, müasir beynəlxalq hüquqda təcavüzün təkmil hüquqi qadağaları tam işlənib hazırlanmamışdır. Bu isə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən siyasi mülahizələrə əsaslanmaqla konkret təcavüz aktlarının təsdiqində ədalətsizliyə zəmin yaradır, nəticədə təcavüz edən dövlət beynəlxalq hüquqi məsuliyyətdən kənarda qalır. Necə ki, bu gün Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanınmır.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində beynəlxalq humanitar hüquq normaları da ciddi şəkildə pozulmuşdur. Bunu xatırlamaq kifayətdir ki, 44 günlük davam edən müharibə zamanı Ermənistanın silahlı qüvvələri müharibənin qanun və adətləri haqqında 1907-ci il Haaqa Konvensiyalarının, müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının, Hədsiz zərərli sayıla bilən və ya seçimsiz nəticələrə malik ola bilən müəyyən adi silah növlərinin istifadəsinə qoyulan qadağalar və ya məhdudiasmalar haqqında 1980-ci il Konvensiyasının və ona edilmiş əlavə Protokollarla (Aşkar edilməyən qəlpələr haqqında I Protokol; Minaların, mina-tələlərin və digər qurğuların tətbiqinə qoyulan qadağalar və ya məhdudiasmalar haqqında II Protokol; Yandırıcı silahların tətbiqinə qoyulan qadağalar və məhdudiasmalar haqqında III Protokol; Daimi korluq yaradan lazer silahlarının verilməsi və tətbiq edilməsinin qadağan edilməsi haqqında IV Protokol; Müharibənin partlayıcı təhlükəli qalıqları ilə mübarizə üzrə V Protokol), o cümlədən 1997-ci il Piyadalara qarşı minaların tətbiqi, ehtiyata yığılması, istehsalı və verilməsinin qadağan edilməsi haqqında Ottava Konvensiyası və d. beynəlxalq müqavilələrin tələblərini ciddi və kobud şəkildə

pozaraq müharibə cinayətləri törətmişdir. Hərbi əməliyyatlar zamanı Gəncədə, Tərtərdə, Bərdədə mülki əhalinin və mülki obyektlərin raket atəşinə tutulması və bombalanması Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statusunun 8-ci, AR CM-in 116-cı maddələrinə əsasən müharibə cinayəti hesab edilir.

Ermənistanın təzavüzü ölkəmizin ekosisteminə də ciddi zərər vurmuşdur. Belə ki, işğalçı dövlət işğal etdiyi ərazilərimizin təbii sərvətlərini talan etmiş, münbit torpaqların səhrələşməsinə həyata keçirmiş, əhalini su ehtiyatlarından məhrum etməklə insanlığa yaraşmayan əməllərə imza atmışdır. Bundan başqa, əksəriyyət Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət edən Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəmərinin partladılmasına da cəhd etmişdir. Təbii ki, bu əməllərin beynəlxalq cinayət statusu heç kim tərəfindən inkar oluna bilməz.

Beynəlxalq və milli məhkəmələrdə Ermənistanın beynəlxalq cinayətlərinin mühakiməsi perspektivləri

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq vurğulanır ki, post-münaqişə dövründə ən mühüm məsələlərdən biri həm siyasi, həm də cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə kontekstində Ermənistanın təcavüzü, Xocalı soyqırımı və digər beynəlxalq cinayətlərinə görə mühakimə perspektivləri nəzərdən keçirilməli (7, 222) və istiqamətdə zəruri addımlar atılmalıdır. BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutunun 36-cı maddəsində vurğulanır ki, Məhkəmənin yurisdiksiyasına tərəflərin ona təqdim etdiyi bütün işlər və BMT Nizamnaməsində və ya qüvvədə olan müqavilə və konvensiyalarda xüsusi olaraq göstərilmiş bütün məsələlər daxildir. Eyni zamanda həmin maddənin 2-ci bəndində Məhkəmənin yurisdiksiyasına aşağıdakı məsələlərlə bağlı bütün mübahisələr də aiddir: beynəlxalq müqavilələrin təfsiri; beynəlxalq hüququn istənilən məsələsi; beynəlxalq öhdəliyin pozulması sayılan hər hansı faktın mövcudluğu; beynəlxalq öhdəliyin pozulmasına görə həyata keçirilməli olan reparasiyanın xarakteri və həcmi.

Deməli, Azərbaycan Ermənistanı BMT Nizamnaməsində təsbit olunan beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini, 1949-cu il Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyalarının, 1948-ci il Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında BMT Konvensiyasının və d. sazişlərin müddəalarında nəzərdə tutulan öhdəliklərini kobud şəkildə pozduğuna görə Beynəlxalq Məhkəməyə verə bilər. Beynəlxalq Məhkəmə 1986-cı ildə *Nikaraqua ABŞ-a qarşı*, 2005-ci ildə *Konqo Demokratik Respublikası işi* üzrə qərarlarında dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyətə cəlb olunmasının mümkünlüyünə dair beynəlxalq hüquqa əsaslanan məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Məsələn, Məhkəmə 2005-ci il tarixli *Konqo Demokratik Respublikası işi* üzrə Qərarında Konqo və Uqanda arasında baş vermiş münaqişəyə münasibətdə yurisdiksiyaya malik olmasını o faktlarla əsaslandır

mışdır ki, tərəflərin silahlı təcavüz, digər tərəfin təbii ehtiyatlarının qeyri-qanuni istifadəsi, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması ilə bağlı qarşılıqlı ittihamları beynəlxalq hüquqi məsələdir və buna görə də Beynəlxalq Məhkəmə mübahisəni öz icraatına qəbul etmişdir. Onu da qeyd edək ki, 2021-ci ilin sentyabr ayının 16-da Ermənistan Azərbaycanı İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında BMT Konvensiyasının müddəalarını guya pozduğuna görə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinə verib və Azərbaycan tərəfi də həmin ayın 25-də Məhkəmənin yurisdiksiyasını *post hoc* qaydada tanıyaraq prosesə qoşulub. Məhkəmə qarşılıqlı iddialara baxaraq hər iki dövlətə münasibətdə müvəqqəti tədbirlərin görülməsinə dair qərar qəbul edib.

Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində və beynəlxalq məhkəmə praktikasında beynəlxalq cinayətlərə görə dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti, fiziki şəxslərin isə beynəlxalq cinayət məsuliyyəti ümumqəbul edilən prinsip kimi tanınır və bunun əsasında *qarşılıqlı subsidiyarlıq və ya yarımlaşma* əlaqəsi durur. Əlamətdar haldır ki, beynəlxalq cinayət hüququnun müəyyənləşdirdiyi və törədilməsində təqsiri olan şəxsləri cəzalandırmağa çalışdığı cinayətlərin əksəriyyətini beynəlxalq hüquq da dövlətlər tərəfindən törədilən son dərəcə ciddi pozuntular kimi nəzərdən keçirir: bunlar dövlətlərin beynəlxalq cinayətləri olub, cinayətkarlar hansı dövlətin adından hərəkət etmişlərsə, həmin dövlət üçün daha ağır məsuliyyət doğurur. Burada söhbət təkcə soyqırımdan, insanlıq əleyhinə cinayətlərdən, işgəncələrdən, terrorizmdən deyil, həm də müharibə cinayətlərindən gedir. Deməli, bu cinayətlərdən biri şəxs qismində hərəkət edən fərd tərəfindən törədildikdə ikiqat məsuliyyət törənə bilər: həmin şəxsin beynəlxalq cinayət hüququnun qüvvəsi altına düşən cinayət məsuliyyəti, bir də dövlətin beynəlxalq hüquq müvafiq normaları ilə tənzimlənən məsuliyyəti (8, 35-36).

Bu isə bizə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikası Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal faktından doğan nəticələrlə bağlı, xüsusən onun təbii resurslarının talanmasına görə dəymiş maddi və mənəvi zərərin ödənilməsinə Beynəlxalq Məhkəmədə iddialandıra və tələb edə bilər.

Yuxarıda vurğulandığı kimi Ermənistanın təcavüzkar siyasəti bu siyasəti həyata keçirən erməni canilərinin də cinayət məsuliyyətini labüd edir. *Sual oluna bilər*: Xocalı soyqırımını və d. beynəlxalq cinayətləri törətməkdə təqsirli bilinən cinayətkarların: yəni təşkilatçıların, təhrikçilərin, icraçıların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılması üçün beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi əsaslar varmı? Təbii ki, var və bunlar aşağıdakılardır: 1) Hal-hazırda 152 dövlətin müqavilə hüquq qaydasında qoşulduğu 1948-ci il Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya; 2) Beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə

cəlbətmə müddətinin tətbiq edilməməsi haqqında 1968-ci il Konvensiyası. Bu Konvensiya beynəlxalq hüquqda belə bir prinsipi bərqərar etmişdir ki, soyqırım və d. beynəlxalq cinayətlər barəsində müddətin keçməsi məfhumu yoxdur və bu prinsip hər yerdə tətbiq edilməlidir, beynəlxalq cinayət törətmiş şəxslər məsuliyyətə cəlb edilib cəzalandırılmalıdır; 3) Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının Nizamnamələri və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu və habelə bu məhkəmələrin beynəlxalq cinayətlər üzrə qərarları əsasında formalaşan presedent hüququ. Məsələn, soyqırım cinayəti üzrə ilk məhkəmə qərarı 1997-ci ildə Ruand tribunali tərəfindən *Jan Pol Akayesu* işində qəbul edilib. Tribunalın bu qərarı iki aspektdə həm beynəlxalq hüquq, həm də milli məhkəmələr üçün olduqca əhəmiyyətlidir: *birincisi*, Tribunal öz qərarında belə bir mühüm məsələyə aydınlıq gətirmişdir ki, hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupa mənsub olan bir şəxsin soyqırım niyyəti ilə öldürülməsinin özü də soyqırımdır; *ikincisi*, Tribunal bir qədər də irəli gedərək qeyd etmişdir ki, soyqırım cinayətinin hədəf qruplarından hər hansı birinə mənsub olan qadınların və qızların soyqırım niyyəti ilə zorlanması da soyqırım kimi qiymətləndirilməlidir. Sonralar bu yanaşma Yuqoslaviya tribunalının Kristiç və digərlərinin işi üzrə məlum qərarlarında da təsbit olunmuşdur, baxmayaraq ki, bu cinayət tərkibi 1948-ci il Soyqırım Konvensiyasında nəzərdə tutulmayıb. Məhz bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan məhkəmələri və hüquq-mühafizə orqanları soyqırım faktlarını araşdırarkən bu meyarları da diqqətdən kənar qoymamalıdır; 4) AR-in Cinayət Məcəlləsi; 5) Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriyə şamil olunması haqqında 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiyaya Qanunu.

Ermənilər tərəfindən Azərbaycan ərazisində beynəlxalq cinayət törətmiş təqsirli şəxsləri (məsələn, Sarkisyanı, Koçaryanı, Ter-Petrosyanı, Ohanyanı, Zori Balayanı və b.) milli cinayət yurisdiksiyası əsasında Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları və məhkəmələri; cinayət qanununun ərazidənkənarlıq yurisdiksiyası aspektində xarici ölkələrin hüquq-mühafizə orqanları və məhkəmələri, beynəlxalq yurisdiksiya aspektində isə Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunali modelində yaradılan *ad hoc* məhkəmələr, habelə hal-hazırda permanent əsasda fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi. Qeyd edək ki, AR indinin özüne kimi Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutuna qoşulmamışdır. Lakin Azərbaycan Roma Statutunun 12-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsaslanmaqla müvafiq cinayət barəsində Məhkəmənin yurisdiksiyasının həyata keçirilməsini tanıya bilər. Bir halda ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü hələ də davam etməkdədir (uzanan cinayətlər aspektində).

Hesab edirik ki, müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla, Xocalı soyqırımına və digər beynəlxalq cinayətlərə görə təqsirli şəxslərin mühakiməsi Azər-

baycanın öz məhkəmələrinin və hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətinə aiddir və bu prioritet vəzifə AR CM-in 11.1-ci maddəsindən doğur: belə ki, AR ərazisində cinayət törətmiş şəxs bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir (1, 33-32). Bu prosesin aktivləşməsi üçün AR-in məhkəmə, hüquq-mühafizə və xüsusi xidmət orqanları bütün mümkün imkanlardan istifadə etməli, təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilib cəzalandırılması üçün İnterpol, Avropol və xarici dövlətlərin səlahiyyətli orqanları ilə əməkdaşlığı sürətləndirməlidir.

Beynəlxalq cinayətlərə görə Azərbaycanın səlahiyyətli cinayət ədliyyə orqanlarının “*vahid hüquqi konsepsiya*” əsasında fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün mövcud cinayət və cinayət prosessual qanunvericilikdə köklü hüquqi islahatların həyata keçirilməsinə zərurət vardır. Bu zəruri məsələlərdən biri qanunvericilikdə xarici dövlətin vəzifəli şəxslərinə şamil olunan şəxsi immunitet (*ratione persone*) və funksional immunitetin (*ratione materiae*) hüquqi imkan sərhədlərinin dəqiq müəyyən edilməsidir. Belə ki, beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi – *ultra vires* – dövlətin funksiyalarının hüdudlarından kənara çıxan qanunsuz hərəkət və ya akt olduğu üçün, bu cinayətləri törətmiş şəxslərə immunitet şamil oluna bilməz. Buna görə də qanunvericiliyə, xüsusən soyqırım və digər beynəlxalq cinayətləri törətmiş xarici dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərinin immunitetini istisna edən beynəlxalq hüquq normalarının daxil edilməsini zəruri hesab edirik. Bunun üçün AR-in qanunverici orqanı BCM-in Statutunun 27-ci maddəsinə əsaslanıla bilər. Həmin maddədə vurğulanır ki, milli və ya beynəlxalq hüquqa əsasən, şəxsin vəzifə səlahiyyətləri ilə bağlı immunitetlər və xüsusi prosessual normalar məhkəmənin bu cür şəxslər barəsində yurisdiksiyasının həyata keçirilməsinə maneə yarada bilməz. Bu prinsiplial müəyyənlik hüquqi praktikada da özünün təsbitini tapıb. YBCT Apellyasiya kamerası *Blaskiç işində* qeyd etmişdi ki, funksional immunitet soyqırım, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər kimi beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə qüvvədə deyil. Bu istisna beynəlxalq cinayət hüququnun beynəlxalq cinayətləri qadağan edən normalarından, xüsusən adət normalarından yaranır və həmin normalara əsasən, belə cinayətləri törədən təqsirli şəxslər milli və ya beynəlxalq yurisdiksiyadan immunitetə istinad edə bilməzlər, hətta bu cinayətləri onlar rəsmi şəxs statusunda törətsələr belə (12).

İkincisi, AR-in CM-in 12.3-cü maddəsində universal cinayət yurisdiksiyasının təsir sferasına düşən cinayətlərin siyahısına – *soyqırım cinayəti* daxil edilməlidir; *üçüncüsü*, AR-in qüvvədə olan CPM-in “*cinayət işlərinin dərhal başlanılması*”na həsr olunmuş 209-cu maddəsində nəzərdə tutulan səbəblər və əsaslar sırasına *beynəlxalq cinayətlər* törədildikdə sözü əlavə edilməlidir və belə mütərəqqi əlavələrin edilməsi qanunvericinin prioritetlərindən biri olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. – Bakı: Diqesta, - 2016.
2. Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild. – Bakı: GİSO Enterprise KRİNB, - 2005
3. Gizli Dünya Devleti (Dünyayı kimlər yönetiyor). Almancadan tercüme. – İstanbul, - 1996
4. Həmidov V.V. Azərbaycanda mövcud siyasi-coğrafi problemlər və onların həlli yolları. – Bakı: Nurlan, - 2009
5. Kissincer H. Dünya nizamı. – Bakı: Qanun, - 2019
6. Məmmədli A. Gəlmələr. Ermənilərin gerçək tarixi. - Bakı, - 2008
7. Məcidli S.T. Ermənistanın hərbi təcavüzü və Azərbaycanın əks-hücum əməliyyatları (beynəlxalq hüquqi məsələləri). - Bakı: Elm və təhsil, - 2021
8. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Monoqrafiya. – Bakı: NAT Co MMC, - 2012
9. Действующее международное право. В 3-х томах. Том 2. – Москва: Московский независимый институт международного права. - 1999
10. Действующее международное право. В 3-х томах. Том 1. – Москва: Московский независимый институт международного права, - 1999.
11. Prosecutor v. Kambanda (Case No. ICTR-97-23-S), Judgment and Sentence, 4 September 1998
12. Prosecutor v. Tihomir Blaskic: <https://www.icty.org/x/cases/blaskic/acdec/en/71029JT3.html>

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА АГРЕССИИ АРМЕНИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Р.К.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются исторические, политические и геополитические причины агрессивной политики Армении в отношении Азербайджана, продолжающейся уже почти тридцать лет, и излагается отношение к ней с уровня современного международного права. Начиная с первой половины XIX века западноевропейские страны, Россия и Иран приступили к арменизации исторических территорий Азербайджана. Эта агрессивная политика продолжалась и в XX веке, в результате чего против азербайджанского народа были совершены геноцид и военные преступления. Агрессия Армении против Азербайджана до сих пор не одобрена Советом Безопасности ООН. В статье делается вывод о том, что Армения должна нести международно-правовую ответственность за агрессию. Для этого в международном праве есть достаточные правовые основания.

Ключевые слова: геополитика, международное право, агрессия Армении против Азербайджана, Ходжалинский геноцид, Международный суд ООН, международные уголовные трибуналы *ad hoc*, Статут Международного уголовного суда, Совета Безопасности ООН, агрессивное

ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE AGGRESSION OF ARMENIA AGAINST AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW

R.K.MAMMADOV

SUMMARY

The article examines the historical? Political and geopolitical reasons for the aggressive policy of Armenia towards Azerbaijan, which has been going on for almost thirty years, and sets out the attitude towards it at the level of modern international law. Starting from the first half of the 19 th century, Western European countries, Russia and Iran began to armenize the historical territories of Azerbaijan. This polisy of aggression continued in the 20th century, as a result of which genocide and war crimes were committed against the people of Azerbaijan. Armenians aggression against Azerbaijan has not yet been approved by the UN Security Council. The article concludes that Armenia should bear international legal responsibility for aggression. There are sufficient legal grounds for this in international law.

Keywords: geopolitics, International law, Armenian aggression against Azerbaijan, Khojaly genocide, International Court of Justice, *ad hoc* international criminal tribunals, Statute of the International Criminal Court, UN Security Council, aggressive intent, basic principles of international law, immunity from criminal prosecution.

УДК 343.1

**ГАРМОНИЯ С ЗАКОНАМИ ПРИРОДЫ КАК ПАНАЦЕЯ
ОТ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ****А.М.ДЖАФАРОВ****Министерство Юстиции Азербайджанской Республики
aynur-sabitova@mail.ru**

*«Одного экономического подъема недостаточно
для безопасности и стабильности».*
Папа Римский Франциск¹

В статье рассматриваются отдельные виды чрезвычайных ситуаций природного, техногенного, антропогенного и т.д. характера, исследуются их патогенез и этиология, негативные последствия для отдельной личности и общества в целом, анализируются причины вспышки в мире пандемии COVID-19, просчеты в организации ее локализации и оказании медицинской помощи гражданам, заразившимся коронавирусом, показана взаимосвязь между этим патогенным вирусом и уничтожением тропических лесов, непомерным извлечением из недр земли полезных ископаемых, которые являются естественным резервуаром для многих смертельно опасных для человека вирусов, затрагиваются причины терроризма и концептуальные просчеты в организации уголовно-правового противодействия этому широко распространенному в мире кровавому явлению, подвергнуты системному анализу тревожные тенденции, сложившиеся во многих странах мира в брачно-семейных отношениях, переместившие эту базовую ячейку общества на край пропасти и изменившие как первозданную суть семьи, так и гендерный баланс в социуме. По мнению автора, одними из причин этого негативного феномена являются перманентное отступление многих стран мира от Создателя и Его заповедей, повсеместное игнорирование многовековых нравственных императивов и общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, коронавирус, терроризм, патогенность, материальный ущерб, природные, техногенные, антропогенные факторы, аборт, права человека, семья, природная среда, селективные роды.

¹ Из выступления Папы Римского Франциска перед высшим руководством Кипра 2 декабря 2021 г. Подробно см.: Папа Римский заявил о национализме в Европе. [Электронный ресурс]. URL: <http://haqqin.az/news/227640> (дата обращения: 02.12.2021).

Постановка проблемы. Одной из актуальных проблем современности являются чрезвычайные катаклизмы и глобальные кризисные ситуации различной этиологии, с которыми человечество систематически сталкивается в последние несколько десятилетий.¹ Предупреждение подобных опасных явлений планетарного характера и оперативное преодоление их негативных последствий требуют не только объединённых усилий всего человечества, но и предполагают научное осмысление их патогенеза, выработку системы раннего прогнозирования чрезвычайных и кризисных ситуаций природного, техногенного, антропогенного, социально-политического² и т.д. характера, расчета возможных сценариев их развития, разработки оперативно-технологических, организационно-правовых и правоохранительных мер по локализации и преодолению вредных последствий подобных опасных явлений.

Все эти вопросы стали предметом обсуждения на XI международном конгрессе «Чрезвычайные ситуации: проблемы правового регулирования в современном обществе», прошедшем 1 декабря 2021 г. в Институте законодательства и сравнительного правоведения при правительстве Российской Федерации с участием представителей Венецианской комиссии и ученых из многих стран мира. В частности, в рамках этого форума отмечалось, что в последние десятилетия чрезвычайные ситуации, погодные аномалии, которые сопровождаются пожарами и наводнениями, техногенные катастрофы, акты терроризма, пандемия коронавируса и т.д. стали частым явлением в жизни современного общества. Сегодня международное сообщество признает чрезвычайные ситуации главной угрозой для человеческой жизни и развития цивилизации ввиду того, что они оказывают негативное воздействие на жизнь многих людей на Земле, а их последствия причиняют значительный ущерб человеческим и материальным ресурсам, отрицательно влияют на поддержание экономического роста и устойчивого развития страны.

Так, директор Института законодательства и сравнительного право-

¹ Здесь и далее под глобальными проблемами современности автор подразумевает «совокупность социально-природных проблем, имеющих планетарный характер, затрагивающих интересы всех народов, от решения которых зависит экономический и социальный прогресс человечества и сохранение цивилизации». Об этом подробно см.: Торкунов А.В. Современные международные отношения. –Москва: РОССПЭН, - 2001, - с. 187.

² Под этим видом чрезвычайной ситуации автор имеет в виду многочисленные военные операции США в ряде суверенных стран Ближнего Востока (Ирак, Ливан и т.д.), после которых началась новая эра глобальной нестабильности в мире и глобальная гуманитарная катастрофа (беженцы, голод, разруха, обнищание масс и т.д.) для сотен миллионов граждан этого региона.

ведения при правительстве Российской Федерации, академик РАН г-жа Хабриева Т.Я. в своем докладе отметила, что стихийные бедствия, техногенные катастрофы, эпидемиологические кризисы и т.д. с определенной периодичностью постоянно происходят в том или ином уголке земного шара, а механизмы международно-правового реагирования, предупреждения и ликвидации чрезвычайных и кризисных ситуаций не всегда срабатывают в должной мере. По ее мнению, настала пора для более тесного сотрудничества государств и международных организаций в принятии международных мер реагирования на чрезвычайные ситуации, разработки необходимых законодательных и других соответствующих мер по смягчению последствий чрезвычайных ситуаций, в том числе специального нормативного акта, регулирующего критические ситуации природного, техногенного и антропогенного характера.

Другой участник пленарного заседания, вице-президент Европейской комиссии за демократию через право (Венецианской комиссии), член Конституционного совета Франции г-жа Клэр Бази-Малори предложила провести междисциплинарный сравнительный анализ и на этой основе обобщить происходящие в мире процессы в сфере правового регулирования чрезвычайных ситуаций, оценить эффективность и оперативность международно-правового реагирования на них, выяснить причины слабого потенциала международного сообщества по оказанию экстренной помощи при бедствиях и кризисах, которое в последние годы все чаще показывает свою неэффективность в вопросах минимизации гибели и травматизма людей, масштабных разрушений и экономических потерь. При этом она особо отметила, что гуманитарные последствия, вызванные различными глобальными природными, техногенными и социальными кризисами, порой усугубляются политическими и социальными конфликтами, что, в свою очередь, приводит к массовым нарушениям прав человека.

Представитель Республики Узбекистан, профессор Рахманкулов М.Х. в своем докладе подробно остановился на существующем массиве международно-правовых актов (конвенций, резолюций, программных документов международных организаций) по регулированию вопросов предупреждения и ликвидации чрезвычайных и кризисных ситуаций. Однако, как подчеркнул докладчик, нельзя не отметить разновекторность целей международно-правового регулирования, его фрагментарность и зачастую рассогласованность между его отдельными элементами.¹ Эти же вопросы были предметом доклада участника кон-

¹ Эти организационно-правовые и технологические издержки наиболее выпукло проявили себя в процессе ликвидации последствий Чернобыльской трагедии и катастрофической аварии на АЭС «Фукусима-1» (Япония).

гресса из КНР, доктора юридических наук, профессора Ван Дань, которая отметила явный дефицит верховенства права на международном уровне в процессе организации борьбы с пандемией коронавируса, которая не выходит за рамки усилий отдельных крупных развитых государств при явном бессилии компетентных международных структур.

Надо отметить, что большинство докладов, прозвучавших на пленарном заседании, были посвящены проблеме COVID-19. Автор статьи в своем докладе также затронул некоторые аспекты этой глобальной проблемы. Наряду с этим, он остановился и на таких актуальных проблемах современности, как противодействие терроризму, загрязнение окружающей среды, а также на крайне негативных процессах, происходящих в последние десятилетия в семейно-брачных отношениях и демографической структуре общества, которые, как в отдельности, так и в своей совокупности, представляют глобальную угрозу для человечества.

Учитывая ограниченные рамки статьи, остановлюсь на некоторых из них.

Вирус, поработивший все человечество. Начну с краткого анализа пандемии коронавируса. Эта мегакатастрофа синергетического характера, повлекшая за собой заражение свыше 264 млн человек во всем мире, из которых более пяти миллионов скончались, и колоссальный материальный ущерб, исчисляемый триллионами долларами США,¹ наглядно показала, насколько хрупка наша цивилизация перед непредвиденными катаклизмами природного, техногенного и социального характера. Наряду с этим COVID-19 выявил и системные просчеты в таких стратегически важных сегментах общества, как эпидемиологический надзор и оперативная фармацевтика, бесперебойная медицина и эффективная вирусология. Как результат, за считанные месяцы этот крайне опасный патоген поставил на колени все человечество, а введенный во многих странах локдаун жёстко «протаранил» фундаментальные права и свободы человека и гражданина,² нанёс сокрушитель-

¹ Статистические данные приводятся по состоянию на 02 декабря 2021 г.

² К примеру, в настоящее время во многих странах мира людей под страхом наказания принуждают вакцинироваться. Так, в Австрии тем, кто проигнорирует официальные повестки о вакцинации, грозит наказание в виде штрафов от €3600 до €7200 тыс. или четырехмесячного тюремного срока. В ряде стран ограничен свободный доступ к правосудию (некоторые постсоветские), не разрешается посещение киноконцертных залов и театров, ресторанов и музеев, предприятий по оказанию услуг и других общественных мест (например, Грузия, Чехия), выход из своего жилища без уважительной причины (к примеру, Австрия), пользование общественным транспортом и т.д. Для реализации этих, как и ряда иных конституционных прав граждане должны обладать электронным документом (QR-код), в который вносятся данные о его ковид-статусе: о прохождении полного курса вакцинации, сроках →

ный удар по мировой экономике, особенно по малому и среднему бизнесу, стал причиной повсеместного обнищания масс, привел к коллапсу ряда сегментов общества (торговля, образование, туризм и т.д.). Этим самым вирус доказал всему миру, что мощь человеческой популяции не в силе и богатстве, не в наличии передовой технологии и безмерного количества разнообразного оружия массового поражения, а исключительно в гармонии с природой и законами мироздания.

Еще один горький урок, который преподнесла пандемия коронавируса, заключается в том, что существующие международные и национальные механизмы защиты прав человека не выдержали экзамена на прочность перед COVID-19, а международный правопорядок был основательно расшатан. Достаточно в этой связи вспомнить первые месяцы пандемии, когда во многих странах мира испытывали острый дефицит элементарных масок и специальных защитных комбинезонов для врачей, аппаратов искусственного дыхания и нехватку коек в лечебных учреждениях, в силу чего в некоторых странах бригады скорой помощи отказывались выезжать к зараженным коронавирусом, так как их некуда было госпитализировать.¹ Между тем отсутствие надлежащей медицинской помощи для лиц из числа уязвимых групп может приравниваться, как это было отмечено на Конгрессе, к бесчеловечному и унижающему достоинство человека обращению, что запрещено Европейской конвенцией против пыток и других жестоких, бесчело-

перенесенной болезни, результатах ПЦР-тестов и т.д. Подробно см.: // Тысячи граждан Грузии вышли на протест против «зеленых паспортов» [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/227877> (дата обращения: 05.12.2021); В Чехии ввели локдаун для непривитых от COVID-19. [Электронный ресурс].

URL: <https://minval.az/news/124184748> (дата обращения: 05.12.2021); Страны Европы вводят локдауны для непривитых от COVID. [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/226224> (дата обращения: 05.12.2021); В Австрии за отказ от вакцинации введут штрафы до 7200 евро или тюремный срок. [Электронный ресурс].

URL: <https://haqqin.az/news/227281> (дата обращения: 05.12.2021); На Камчатке стали требовать QR-коды в общественном транспорте и т.д. [Электронный ресурс]. URL: https://news.rambler.ru/community/47626739/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink (дата обращения: 05.12.2021) и т.д.

¹ К примеру, в Бразилии на улицах лежали трупы умерших от вируса. См.: Экс-глава «Формулы-1»: в Бразилии на улицах трупы, больницы переполнены. [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/178534> (дата обращения: 04.12.2021). **В некоторых регионах России, в частности, в Дагестане «скорая помощь» отказывалась выезжать по вызовам из-за отсутствия мест в больницах.** Подробно об этом см.: Критическая ситуация в Дагестане: «В больницу попадают те, кому повезло». [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/178627> (дата обращения: 21.05.2021).

вечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания,¹ действие которой распространяется как на военное, так и на мирное время.

Мы все понимаем, что ни COVID-19, ни другие смертельно опасные для человека вирусы не принесены на Землю с других планет. Они в статичном состоянии веками находятся в окружающей среде, которую человечество ежедневно и беспощадно истребляет. Уместно будет отметить, что на сегодняшний день более две трети тропических лесов на земном шаре уничтожены вследствие деятельности человека. Если к сказанному добавить и систематический отстрел многих видов диких животных, санитаров лесов и полей, многовековую добычу полезных ископаемых, таяние арктических льдов и высокогорных ледников, глобальное потепление климата, спровоцированное «парниковым эффектом»,² возникшим по вине человека, непрекращающийся вывоз торфа из лесов, расширение площадей опустынивания и т.д., многие из которых являются естественными резервуарами для различных видов смертельно опасных вирусов, – то становится очевидным, что вспышка коронавируса в мире является не случайностью, а закономерным результатом варварского отношения человека к окружающей среде.

В этом есть и историческая вина науки, отдельные представители которой в течение многих веков систематически призывали человечество «не ждать милостей от природы» (И.В. Мичурин), «загнать природу собаками, вздернуть на дыбу, насиловать и пытаться» (Фрэнсис Бэкон).

Словом, доминирование экономики над законами природы, истребление окружающей среды и т.д. сегодня привели к глобальной экологической катастрофе и нарушению логоса,³ на котором держится бытие *Homo sapiens*.

¹ См.: Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Принята резолюцией 39/46 Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1984 года. - Москва, - 2007.

² Достаточно отметить, что с конца 1960-х годов снежный покров в Северном полушарии каждое десятилетие уменьшается на 1,3%, а примерная скорость таяния ледников Гренландии составляет на сегодняшний день около 15 километров в год. Подробно по ссылке: Чем обернется миру таяние северных льдов? [Электронный ресурс]. URL: <https://clck.ru/HYfb9> (дата обращения: 06.12.2021).

³ Под логосом подразумевается глубинная, устойчивая и существенная структура бытия, наиболее значимые закономерности мира. Он действует не только в природе, но и человеческом общежитии. Логос направляет события, живет в человеке, подсказывает что хорошо, что плохо, позволяет узнавать истину и т.д. Подробно см.: Уроки ЧистоПисания. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VKY94muc5vY> (дата обращения: 05.12.2021).

Бушующий в мире коронавирус продемонстрировал, что при всей развитости медицины, наличии многомиллионного сообщества медиков, в том числе светил в области бактериологии, эпидемиологии и вирусологии, человечество так и не смогло установить причину возникновения COVID-19 и выработать эффективные методы борьбы с ним. Взамен современные эскулапы и эпидемиологи смогли предложить, как это неоднократно отмечалось в СМИ, лишь три «пилюли» от коронавируса: мытьё рук с мылом, ношение маски и соблюдение социальной дистанции.¹

Что касается скоропалительно созданных вакцин от COVID-19, то последние два года мы то и дело слышим, что эффективность от них измеряется прежде всего баснословными доходами фармацевтических гигантов и производителей

масок для защиты от COVID-19.²

Все это свидетельствует, что мы разучились мыслить стратегически, не умеем просчитывать вариации развития событий, сопряжённых с природными, техногенными или социальными катаклизмами, предпринимать превентивные меры «с запасом прочности». Вместо этого мы все время бьем левиафана по хвосту, хотя куда лучше было бы высушить болото, в котором он обитает.

Некоторые недочеты в организации противодействия терроризму. К сожалению, пандемия не единственный вид чрезвычайных ситуаций, с которыми человечество регулярно сталкивается. Не менее серьезную угрозу для мирового сообщества представляет широкая география и возрастающая амплитуда террористических актов, в послед-

¹ Об этом подробно см: *Коронавирус, развенчавший закон и парализовавший законные ожидания граждан*. [Электронный ресурс].

URL: <https://criminologyclub.ru/forthcoming-sessions/386-2020-04-25-15-49-36.html> (дата обращения: 05.12.2021).

² Как пишет профессор С.У. Дикаев, «огромные состояния делаются на продаже масок, различных медицинских препаратов, не способных предотвратить заболевание, бесполезных для его лечения. Кроме того, некоторые фонды обязательного медицинского страхования (ОМС) в несколько раз увеличили тарифы на лечение пациентов с коронавирусом (например, Московский городской фонд ОМС – с 63 до 200 тысяч рублей) и спровоцировали тем самым рост числа «заболевших». Прямая экономическая выгода, причём многократно увеличенная, привела к массовым припискам в части числа «заболевших», перегруженности медперсонала, усложнила задачу выяснения реальной картины, связанной с распространением вируса». // *Дикаев С.У. Важна ли проблема преступности в условиях пандемии?* [Электронный ресурс].

URL: <https://criminologyclub.ru/forthcoming-sessions/386-2020-04-25-15-49-36.html> (дата обращения: 01.12.2021).

ние годы буквально сотрясающих мир. Однако, невзирая на это, по сей день не выработано универсальное правовое понятие «терроризм», что привело не только к разнобою в создании национальных уголовно-правовых инструментариев противодействия терроризму, но и к широко распространенным в СМИ таким популистским понятиям, как «исламский терроризм», «этнотерроризм», «исламский джихад» и т.д., которые не только выходят за рамки правового поля, но и искусственно насаждают в обществе ненависть представителей одной нации к другой, пробуждают у людей неонацизм и т.д., что еще больше усугубляет проблемы противодействия терроризму. Нет вразумительных ответов и на такие принципиально важные вопросы, как:

– В чем принципиальное отличие терроризма от кровной мести?

– На основе каких признаков можно провести грань между участником партизанского¹ или национально-освободительного движения и террористом?

– Почему нельзя идти на разумный компромисс с террористами, если их деяния и негативные последствия террористического акта в немалой степени стали результатом просчетов и упущений в ходе спасательной операции?² Ведь разумный компромисс даже в ряде столь трагических ситуаций (если террористы не блефуют в своих угрозах) позволяет спасти от неминуемой гибели многих людей.

Поучительной иллюстрацией сказанному может служить инцидент, связанный с вооруженным захватом семьей Овечкиных в марте 1988 г. пассажирского самолета, совершавшего рейс по маршруту Иркутск - Курган - Ленинград. В процессе полета они под угрозой взрыва самолета потребовали от экипажа изменить курс и лететь в Лондон. Учитывая, что топлива было недостаточно для такого перелета, Овечкины согласились на посадку в ближайшем финском аэропорту. Однако наземные службы по указанию правоохранительных органов запретили экипажу выполнять эти требования, и самолет совершил посадку

¹ А такое отличие существует, о чем свидетельствуют примеры из судебной практики по рассмотрению и разрешению уголовных дел о терроризме. К примеру, в январе 2005 г. в Италии судья Форлео вынесла оправдательный приговор Мохаммеду Даки, Али бен Сасси Туми и Буяхиа Махеру, которые обвинялись в терроризме, так как обвиняемые действовали «как партизаны, а не как террористы». Подробно по ссылке: Нурани. «Судебное» продолжение «тюремного скандала». Гражданин Германии требует от ЦРУ 75 тысяч долларов. [Электронный ресурс]. URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1134030000> (дата обращения: 02.12.2021).

² В качестве примера можно сослаться на захват большого количества граждан (в том числе детей) в качестве заложников в Будённовске (1995 г.), на Дубровке (мюзикл «Норд-Ост», 2002 г.), в Беслане (2004 г.) и т.д.

на аэродроме под Выборгом, после чего была введена в действие группа захвата. Террористы, убедившись, что их обманули, привели в действие взрывное устройство, пятеро из них покончили жизнь самоубийством. В результате пожара и неумелых действий группы захвата три пассажира погибли, 35 получили травмы различной степени тяжести, полностью пришел в непригодность самолет стоимостью 1,4 млн. советских рублей, были уничтожены личные вещи пассажиров на десятки тысяч рублей.

Такова была цена «бескомпромиссной борьбы» в данном конкретном случае. Между тем этой трагедии могло бы и не быть. Для этого достаточно было в столь экстремальной ситуации исходить из базовых целей уголовного права как системы, ориентированной на охрану законных прав и интересов граждан, и под этим углом зрения позволить экипажу выполнить требования террористов. Ведь согласно Гаагской конвенции о борьбе с незаконным захватом воздушных судов (1970 г.) и Монреальской конвенции о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности гражданской авиации (1971 г.), финская сторона обязана была вернуть Советскому Союзу и самолет, и его захватчиков либо привлечь их к уголовной ответственности на своей территории за воздушное пиратство.

Подтвердим сказанное ссылкой на эпизод с захватом группой Якшиянца 1 декабря 1988 г. в г. Орджоникидзе в качестве заложников 30 школьников и их учительницы. Как и в предыдущем случае, террористы требовали вылета за границу. Причем, в отличие от семьи Овечкиных, банда Якшиянца выдвинула более жесткие условия: предоставление автоматов с боеприпасами, несколько миллионов в иностранной валюте, большое количество наркотиков и т.д. В целях обеспечения безопасности заложников и их освобождения, а также учитывая непредсказуемость разрешения этой экстремальной ситуации силовыми методами, было принято решение в точном соответствии с институтом крайней необходимости заключить сделку с преступниками, удовлетворив выдвинутые ими условия в обмен на освобождение заложников. Благодаря правильной оценке возникшей ситуации, разумному определению приоритета ценностей в данном конфликте, точному учету шкалы интересов общества, причем не методами лжи или имитации «равенства», а с позиций принципиального подхода, все заложники были освобождены. Преступники же, после того как прилетели в Израиль, через сутки были выданы Советскому Союзу. Были также возвращены самолет, валюта, оружие, наркотики и т.д.¹

¹ Подробно см.: Известия. 1988. 5 дек.; Труд. 1989. 18 марта.

Как видим, если в первом случае она была достигнута ценой человеческих жертв и крупных материальных издержек, то во втором конфликте благодаря разумному компромиссу цель была достигнута без этих последствий.

Эти два примера (а в реальной жизни аналогичные ситуации возникают регулярно, хотя с различной степенью остроты) показывают, что реализация базовых целей уголовной политики по конкретным делам требует в аспекте рассматриваемой проблемы встроить в концепцию уголовной политики, закона и правоприменительной практики механизм, который противодействовал бы смещению иерархии ценностей, охраняемых уголовным законодательством, когда за приоритетное направление принимается стремление к подавлению во что бы то ни стало инициатора конфликта.

Иными словами, в подобных экстремальных ситуациях необходимо исходить из базовых целей уголовного права, упомянутых ранее, руководствоваться жизненно важными интересами ни в чем не повинных заложников, попавших по вине государственных чиновников в столь критическую ситуацию, то есть, сделать правильный выбор между более или менее социально значимым результатом, а не упорствовать в своем заблуждении и стремлении любой ценой захватить или уничтожить террористов.¹

Нерешенность этих, как, впрочем, и ряда других концептуальных вопросов, а также непродуманная до конца система мер противодействия терроризму на национальном уровне часто приводят к воспроизводству преступности, грубому нарушению фундаментальных прав граждан и базовых принципов отправления правосудия. В качестве примера сказанному можно назвать печально известную пенитенциарную обсервацию Гуантанамо, расположенную на кубинском острове и прозванную в СМИ «тюрьмой для террористов», которая была открыта президентом США Джорджем Бушем в 2002 г., после терактов 11 сентября 2001 г., для содержания лиц, обвиняемых в терроризме. Первые обвиняемые были доставлены из Афганистана в эту тюрьму 11 января 2002 г. С момента открытия в ней содержались 779 человек, и только 9 из них были предъявлены обвинения. Все остальные обитатели этой адской обсервации по надуманным предлогам были заклеены ярлыками «исламский экстремист»² и содержались в ней неопределенный

¹ Преступность и компромисс. - Баку, - 1992, - с. 27.

² В Гуантанамо закрыли один из самых засекреченных блоков. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/606a7c5a9a79472c6694791f> (дата обращения: 03.12.2021).

срок.¹ На 4 апреля 2021 г. в ней оставались 40 заключенных, хотя еще 21 января 2009 г. президент США Барак Обама подписал приказ о расформировании тюрьмы, которая должна была закрыться в течение года, а деятельность судов на базе была приостановлена на 120 дней.² Однако решение президента не было исполнено. В 2018 г. президент США Дональд Трамп издал приказ о сохранении тюрьмы, отменив тем самым распоряжение своего предшественника. Поэтому тюрьма продолжает функционировать по сей день.³

И это все притом, что в 2008 г. докладчик ООН по вопросам соблюдения прав человека при проведении антитеррористических мероприятий Мартин Шейнин с трибуны ООН заявил, что тюрьмы на военной базе Гуантанамо не соответствуют элементарным нормам международного гуманитарного права. Аналогичное решение вынес и Верховный суд США в 2008 г., которым закон об учреждении специальных военных трибуналов был признан антиконституционным, поскольку они отрицали право заключенных тюрьмы Гуантанамо оспаривать законность их ареста.⁴

Искажение брачно-семейных уз как глобальная проблема современности. В заключение хочу кратко остановиться еще на одной чрезвычайно опасной для человечества проблеме. Речь идет о тектониче-

¹ Одним из многочисленных примеров вопиющих беззаконий, допущенных при задержании в различных частях света граждан и их длительном содержании в Гуантанамо и других секретных тюрьмах, может стать уголовное дело Аль-Масри, который был захвачен во время отпуска в Македонии 31 декабря 2003 года и переправлен в Афганистан, где содержался в секретной тюрьме до своего освобождения в мае 2004 года. При этом сотрудники спецслужб не позволили ему связаться ни с германскими властями, ни с семьей, он подвергался избиениям, принудительному воздействию наркотических веществ. Начальник тюрьмы перед освобождением сказал ему, что его спутали с однофамильцем, подозреваемым в террористической деятельности. Подробно об этом см.: Гражданин ФРГ, ливанец Аль-Масри подал в суд на ЦРУ за незаконное содержание и пытки в «тайной тюрьме». [Электронный ресурс]. URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1134030000> (дата обращения: 06.12.2021).

² 10 лет Гуантанамо: Америке надо напоминать о ее Конституции. [Электронный ресурс]. URL: https://www.inopressa.ru/pwa/article/11Jan2012/inotheme/usa_cuba.html (дата обращения: 03.12.2021). (дата обращения: 05.12.2021).

³ Об этом свидетельствует решение Минобороны США от 03 июля 2021 г., согласно которому тюрьма в Гуантанамо будет финансироваться из его бюджета до 30 сентября 2022 года. См.: Раскрыта судьба заключенных Гуантанамо после закрытия тюрьмы. [Электронный ресурс]. URL: https://lenta.ru/news/2021/07/22/guantanamo_luban/ (дата обращения: 03.12.2021).

⁴ Докладчик ООН критикует США за нарушения прав человека в Гуантанамо. [Электронный ресурс]. URL: www.globalsecurity.org (дата обращения: 06.12.2021).

ском разломе брачно-семейных уз, переместившем эту базовую ячейку общества, я бы сказал, на край пропасти, изменившем первозданную суть семьи и хрупкий гендерный баланс социума.

Не секрет, что многие страны мира давно отошли от Создателя и Его заповедей, многовековых нравственных императивов и общечеловеческих ценностей, заменив их в семейных отношениях однополыми браками и инцестом, шведской семьей и полиаморией, преднамеренным избавлением от эмбрионов определённого пола и селективной рождаемостью и т.д.

Не берусь давать оценку хорошо все это или плохо, однако приходится констатировать, что сегодня Содом и Гоморра с их деструктивной субкультурой активно процветают в мире, и в условиях глобализации привычные морально-нравственные устои оказались на заднем плане.

Экспертные оценки показывают, что в ближайшей перспективе человечество непременно столкнется с нежелательными последствиями отхода от традиционных семейных укладов и гендерной гармонии, горькими результатами селективной рождаемости. Уже сегодня в некоторых странах наблюдается резкая диспропорция в количестве появляющихся на свет мальчиков и девочек.

И это понятно, если учесть, что только за последние годы около 23 миллионов девочек не появились на свет лишь по той причине, что их родителей не устроил пол будущего ребенка¹. Нетрудно представить негативный итог этих показателей для сохранения традиционной модели семьи и дальнейшей популяции человечества.

Выводы. С учетом изложенного, можно было бы подумать над вопросами о разработке Международного кодекса управления чрезвычайными и критическими ситуациями, создании технологии раннего оповещения физических и юридических лиц о надвигающихся чрезвычайных и критических ситуациях.

Кроме того, на наш взгляд, законодательство о защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций должно охватить все виды природных, антропогенных и техногенных катастроф, в том числе космического (имеется ввиду падение астероида, метеорита, искусственного спутника или иного небесного тела и т.д.) характера.²

¹ Николай Воронин. 23 миллиона нерожденных девочек. Ученные посчитали жертв селективных аборт. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-47965874> (дата обращения: 07.12.2021)

² Такая чрезвычайная ситуация реальность нашего бытия. К примеру, вспомним трагедию Тунгусского метеорита, имевшую место быть 30 июня 1908 г., когда на обширную территорию Центральной Сибири, в междуречье Нижней Тунгуски и →

ЛИТЕРАТУРА

1. В Австрии за отказ от вакцинации введут штрафы до 7200 евро или тюремный срок. [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/227281> (дата обращения: 05.12.2021);
2. В Гуантанамо закрыли один из самых засекреченных блоков. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.rbc.ru/rbcfreeneews/606a7cca9a79472c6694791f> (дата обращения: 03.12.2021).
3. *Дикаев С.У. Важна ли проблема преступности в условиях пандемии?* [Электронный ресурс]. URL: <https://criminologyclub.ru/forthcoming-sessions/386-2020-04-25-15-49-36.html> (дата обращения: 01.12.2021).
4. В Чехии ввели локдаун для непривитых от COVID-19. [Электронный ресурс]. URL: <https://minval.az/news/124184748> (дата обращения: 05.12.2021);
5. Гражданин ФРГ, ливанец Аль-Масри подал в суд на ЦПУ за незаконное содержание и пытки в «тайной тюрьме». [Электронный ресурс]. URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1134030000> (дата обращения: 06.12.2021).
6. 10 лет Гуантанамо: Америке надо напоминать о ее Конституции. [Электронный ресурс]. URL: https://www.inopressa.ru/pwa/article/11Jan2012/inotheme/usa_cuba.html (дата обращения: 03.12.2021).
7. Из ада. Как освобождали Будённовск. // Росбалт (23 июня 2020). <https://www.rosbalt.ru/moscow/2020/06/23/1850430.html> (дата обращения: 04.12.2021).
8. Известия. 1988. 5 декабря.
9. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Принята резолюцией 39/46 Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1984 года. - Москва, - 2007.
10. *Коронавирус, развенчавший закон и парализовавший законные ожидания граждан.* [Электронный ресурс]. URL: <https://criminologyclub.ru/forthcoming-sessions/386-2020-04-25-15-49-36.html> (дата обращения: 05.12.2021).
11. Критическая ситуация в Дагестане: «В больницу попадают те, кому повезло». [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/178627> (дата обращения: 21.05.2021).
12. На Камчатке стали требовать QR-коды в общественном транспорте. [Электронный ресурс]. URL: https://news.rambler.ru/community/47626739/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink (дата обращения: 05.12.2021).
13. Николай Воронин. 23 миллиона нерожденных девочек. Ученные посчитали жертв селективных абортов. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-47965874> (дата обращения: 07.12.2021).
14. Нурани. «Судебное» продолжение «тюремного скандала». Гражданин Германии требует от ЦПУ 75 тысяч долларов. [Электронный ресурс]. URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1134030000> (дата обращения: 05.12.2021).

Лены, из космоса упал гигантский шар-болид. Энергия взрыва этого огромного болида составляла от 10 до 40 мегатонн в тротиловом эквиваленте, что сравнимо с энергией двух тысяч одновременно взорванных ядерных бомб, подобных сброшенной на Хиросиму в 1945 году. По счастливой случайности этот космический объект упал в тайгу, а не на жилые массивы тех или иных регионов страны. Подробно об этой трагедии по ссылке: Падение Тунгусского метеорита: факты и гипотезы. [Электронный ресурс]. URL: <https://ria.ru/20130630/945809676.html> (дата обращения: 07.12.2021).

15. Папа Римский заявил о национализме в Европе. [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/227640> (дата обращения: 02.12.2021).
16. Падение Гунгусского метеорита: факты и гипотезы. [Электронный ресурс]. URL: <https://ria.ru/20130630/945809676.html> (дата обращения: 07.12.2021).
17. Преступность и компромисс. - Баку, - 1992, - с. 27.
18. Раскрыта судьба заключенных Гуантанамо после закрытия тюрьмы. [Электронный ресурс]. URL: https://lenta.ru/news/2021/07/22/guantanamo_luban/ (дата обращения: 03.12.2021).
19. Страны Европы вводят локдауны для непривитых от COVID. [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/226224> (дата обращения: 05.12.2021).
20. Торкунов А.В. Современные международные отношения. – Москва: РОССПЭН, - 2001, - с. 187.
21. Труд. 1989. 18 марта.
22. Тысячи граждан Грузии вышли на протест против «зеленых паспортов» [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/227877> (дата обращения: 05.12.2021).
23. Уроки ЧистоПисания. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VKY94muc5vY> (дата обращения: 05.12.2021).
24. Чем обернется миру таяние северных льдов? [Электронный ресурс]. URL: <https://clck.ru/HYfb9> (дата обращения: 06.12.2021).
25. ЭКС-глава «Формулы-1»: в Бразилии на улицах трупы, больницы переполнены. [Электронный ресурс]. URL: <https://haqqin.az/news/178534> (дата обращения: 01.12.2021).

FÖVQƏLADƏ HALLARDA PANASİYA KİMİ TƏBİƏT QANUNLARI İLƏ HARMONİYA

A.M.CƏFƏROV

XÜLASƏ

Məqalədə təbii, texnogen, antropogen və s. xarakterli fəvqəladə vəziyyətlərin ayrı-ayrı növləri nəzərdən keçirilir, onların patogenezi və etiologiyası, ayrıca götürülmüş şəxsiyyət və bütövlükdə cəmiyyət üçün mənfi nəticələri araşdırılır, dünyada COVID-19 pandemiyasının başvermə səbəbləri, onun lokallaşdırılmasının və koronavirusa yoluxmuş vətəndaşlara tibbi yardımın təşkilindəki nöqsanlar təhlil edilir, bu patogen virusla tropik meşələrin məhv edilməsi, insanlar üçün ölümcül təhlükə yaradan bir çox virusların təbii qaynağı olan faydalı qazıntıların yerin təkindən hədsiz dərəcədə çox hasil edilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə göstərilir, terrorizmin səbəblərinə və dünyada geniş vüsət almış bu qanlı olaya qarşı qabaqlayıcı cinayət-hüquqi tədbirlərin görülməsində buraxılmış konseptual səhvlərə toxunulur, dünyanın bir çox ölkələrində nikah-ailə münasibətlərində formalaşmış, cəmiyyətin bu təməl özəyini uçuruma sürükləyən, istər ailənin ilkin mahiyyətini, istərsə də cəmiyyətdə gender bərabərliyini dəyişdirmiş qorxulu meyillər sistemli şəkildə təhlil edilir. Müəllifin fikrincə, bu neqativ halın səbəblərindən biri də dünyanın bir çox ölkələrinin Yaradandan və Onun hökmlərindən davamlı olaraq uzaqlaşması, çoxəsrlik əxlaqi imperativlərə, ümumbəşəri dəyərlərə geniş şəkildə etinasızlıq göstərməsidir.

Açar sözlər: fəvqəladə vəziyyət, koronavirus, terrorizm, patogenlik, maddi ziyan, təbii, texnogen, antropogen amillər, abort, insan hüquqları, ailə, təbii mühit, selektiv doğuşlar.

HARMONY WITH THE LAWS OF NATURE AS A PANACEA FOR EMERGENCIES

A.M.JAFAROV

SUMMARY

The article examines certain types of emergencies of natural, man-made, anthropogenic, etc. character, investigates their pathogenesis and etiology, negative consequences for the individual and society as a whole, analyzes the causes of the outbreak of the COVID-19 pandemic throughout the world, the miscalculations in the organization of its localization and organization of medical care for citizens infected with coronavirus, shows the relationship between this pathogenic virus and the destruction of tropical forests, exorbitant extraction of minerals from the bowels of the earth, which are a natural reservoir for many viruses that are deadly to humans, the causes of terrorism and conceptual miscalculations in the organization of criminal-legal counteraction to this widespread in the world bloody phenomenon are discussed, alarming trends in marriage and family relations that have developed in many countries of the world are systematically analyzed, which moved this basic cell of society to the brink of an abyss and changed the pristine essence of the family and gender balance in society. According to the author, one of the reasons for this negative phenomenon is the permanent retreat of many countries of the world from the Creator and His commandments, widespread disregard for centuries-old moral imperatives and universal values.

Key words: emergency, coronavirus, terrorism, pathogenicity, material damage, natural, man-made, anthropogenic factors, abortion, human rights, family, natural environment, selective childbirth.

POLİTOLOGİYA VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 327

**MİLLİ VƏ REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİNİN
ƏSAS PRİORİTETLƏRİNDƏN BİRİDİR**

V.C.ABULOVA
Bakı Dövlət Universiteti
vefa.celilqizi@mail.ru

Məqalədə bildirilir ki, prioritetlər sisteminin formalaşması mahiyyətə uzunmüddətli tarixi prosesdir. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritet isqamətləri arasında milli və regional təhlükəsizliyin təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Regional səviyyədə xarici siyasətin əsas prioritetlərindən biri regionda sabitliyin və əmin-amanlığın bərpası, geniş nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsidir. Milli təhlükəsizlik siyasəti özünün başlığı ilə yox, xidmət etdiyi məqsədə uyğun hazırlanır. Bu prioritetlər əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması sahələrində Azərbaycanın xarici siyasətinin yeni strateji məqamlarına uyğundur.

Açar sözlər: xarici, siyasət, milli, regional, təhlükəsizlik, fəaliyyət

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanununda xarici siyasətinin əsas prinsipləri öz əksini tapmışdır. 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyanın 10-cu maddəsi xarici siyasətin əsas prinsipini vurğulayır. Bildirilir ki, Azərbaycan Respublikası ölkənin maraqları əsasında digər ölkələr ilə beynəlxalq hüququn əsasları və prinsiplərinə uyğun əlaqələr qurur [1].

Azərbaycanın müasir xarici siyasəti, ilk növbədə, beynəlxalq məkana inteqrasiyaya töhfə verən strateji prioritetlərin müəyyənəşdirilməsi ilə bağlıdır. Belə prioritetlər sisteminin formalaşması mahiyyətə uzunmüddətli tarixi prosesdir.

Qloballaşmanın indiki mərhələsində, beynəlxalq münasibətlər sistemi öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyduğu bir vaxtda onların tamhüquqlü iştirakçısı olmaq istəyən hər bir ölkə öz xarici siyasətinin müəyyən konseptual əsasına malik olmalıdır. Ölkənin xarici siyasətində, onun qurul-

masında və həyata keçirilməsində bir çox amillər aparıcı rol oynayır: zaman, məkan, sosial şərait və s.

Əslində xarici siyasətdə prioritetlər dövlətin uzunmüddətli xarici siyasət fəaliyyətinin tərkib hissəsidir, daha dəqiq desək, bu fəaliyyətin mövcud zaman və məkan koordinatlarında ən aydın şəkildə izlənən və müəyyən edilən hissəsidir. Eyni zamanda, konkret dövlətin xarici siyasətinin prioritetləri dövlət strukturlarının zəruri maraqları, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının tələb və istəkləri əsasında formalaşan ictimai rəy nəzərə alınmaqla hazırlanır.

Nəticə etibarlı ilə cəmiyyətin bütün baxışları zəruri siyasi fəaliyyətlər proqramlarına çevrilməlidir ki, bu proqramların əlaqələndirilməsi və həyata keçirilməsi milli səviyyədə dövlət tərəfindən öz təsisatları vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prioritetləri probleminin tədqiqinə dair bir sıra monoqrafiyalar, dissertasiyalar və digər növ yazılar mövcud olsa da [9,10,11,12,13,14,16], milli və regional təhlükəsizliyin təmin olunması problemi xarici siyasətin prioritet istiqamətləri kimi indiyədək kompleks şəkildə araşdırılmamışdır.

Şübhəsizdir ki, xarici siyasətin prioritet istiqamətləri arasında milli və regional təhlükəsizliyin təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas hissə

Ulu öndər Heydər Əliyev və milli - regional təhlükəsizlik konsepsiyasının hazırlanması. Ulu öndər 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra ən çətin problemlərdən biri ilə - dövlətin xarici siyasət əlaqələrinin regional səviyyədə ziddiyyətli və qeyri-sabit xarakter daşması və dünya xarici siyasət arenasında qeyri-müəyyən perspektivlərlə üzləşdi. O, suveren Azərbaycanın dövlət maraqlarına tam cavab verən və eyni zamanda, demokratik dəyərlərə və beynəlxalq hüquq normalarına, o cümlədən dövlət suverenliyinə hörmət və ehtiram əsasında milli və regional təhlükəsizliyin bərqərar olmasına xüsusi diqqət yetirən xarici siyasət konsepsiyasının hazırlanmasına nail oldu [3, 2].

Bütün bunların müsbət nəticələri özünü çox da gözlətmədi. Ulu öndər 29 dekabr 2000-ci ildə yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətində bildirmişdir ki, “Azərbaycan diplomatiyasının son illərdə dövlətimizin müstəqilliyi, təhlükəsizliyi və ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında, habelə bütün ölkələrlə hərtərəfli, bərabər-hüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurmaq sahəsində qazandığı böyük uğurlar Azərbaycanın xarici siyasət kursunun düzgünlüyünə, milli maraqları dünyada gedən proseslərlə faydalı şəkildə uzlaşdırmağa qadir olduğuna dəlalət edir” [4, 41].

Regional səviyyədə Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biri regionda sabitliyin və əmin-amanlığın bərpası, geniş nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi, Xəzər dənizi hövzəsi ölkələri ilə əməkdaşlıq layihələridir. Eyni zamanda, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ilə bağlı konstruktiv dialoqa hazır olması ölkə sənayesinin inkişafı məqsədilə müxtəlif layihələrə xarici investisiyaların fəal şəkildə cəlb edilməsi ilə təsdiqlənir.

Beləliklə, 1993-cü il 15 iyundan başlayaraq demokratik inkişaf yolunu seçmiş Azərbaycan həm regiondakı qonşuları, həm də qlobal miqyasda bütün potensial tərəfdaşları ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrə əsaslanan bərabər hüquqlu və qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulması və möhkəmləndirilməsi kimi ümumi məqsədi maksimum dərəcədə həyata keçirməyə çalışmışdır.

Milli və regional təhlükəsizlik siyasətinin dövlətin təhlükəsizliyini təmin edilməsində rolu. Milli təhlükəsizlik siyasəti, dövlətin öz təhlükəsizliyini və vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin etdiyinin göstərilməsi deməkdir. O, təhlükəsizlik mühitinin ortaya çıxardığı təhlükə və risklərin ölkə tərəfindən necə başa düşüldüyünü müəyyən edir və dövlətin və əhalinin təhlükəsizliyini təmin edən zaman əldə rəhbər tutulan dəyərlər və prinsipləri müəyyən edir.

Milli təhlükəsizlik siyasəti özünün başlığı ilə yox, xidmət etdiyi məqsədə uyğun hazırlanır: o, plan, strategiya, konsepsiya, doktrina və oxşar adlar daşıya bilər. Milli təhlükəsizlik siyasəti hökumətin fəaliyyəti üçün rəhbər sənəddir: o qanun deyil, lakin onun həyata keçirilməsi təhlükəsizliyin təminatı, idarəetməsi və onun üzərində nəzarətin aparılması məqsədilə hüquqi sənədlərdə dəyişikliklər tələb edə bilər. Milli təhlükəsizlik siyasəti yaxşı idarəçilik prinsiplərinin təhlükəsizlik sektoruna tətbiq edilməsinə imkan yaradır.

Milli təhlükəsizlik siyasəti təkcə hakimiyyətdə olan hökumətin və başqa dövlət təsisatlarının fikrini əks etdirməməlidir. O həm də demokratik təmsilçilik və ya ictimai məsləhətləşmələr vasitəsilə ölkənin vətəndaşlarının da fikrini ifadə etməlidir. Milli təhlükəsizlik siyasəti, xüsusi hal kimi tələb yarandığı zaman və ya qanuni tələb nəticəsində hazırlana bilər, məsələn, konstitusiyaya uyğun olaraq və ya beynəlxalq sazişin ratifikasiya edilməsi nəticəsində ortaya çıxarılır.

XX əsin sonlarında dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın qovşağında strateji cəhətdən əlverişli, geostrateji əhəmiyyətli mövqeyə malik olan, ictimai-siyasi, mənəvi və mədəni həyatın bütün sahələrində öz xarakterik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan, milli dəyərlərin sintezindən formalaşan keyfiyyətləri özündə birləşdirərək Qərbi və Şərqi, qlobal birliyə inteqrasiya xəttini seçmişdir.

Azərbaycanın hazırkı beynəlxalq mövqeyi açıq şəkildə hansısa qütb

və istiqamətə üstünlük verilməsini istisna edir. Dünyada XX əsrin sonlarında yaradılmış geostrateji maraqların kəskin rəqabəti, iqtisadi və hərbi-siyasi vəziyyət son vaxtlar suverenlik əldə etmiş və müstəqil xarici siyasət sahəsində hələ də nisbətən zəif olan ölkələr üçün çoxsaylı problemlər yaradır.

Milli və regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində mehriban qonşuluq münasibətlərinin əhəmiyyəti. Müstəqil xarici siyasət suverenliyin təminatıdır. İstər qlobal, istərsə də regional miqyasda geosiyasi mənzərənin dinamik dəyişdiyi bir vaxtda bu məsələ daha da aktuallaşır. Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetləri geosiyasi vəziyyətin xüsusiyyətləri ilə dövlət maraqlarının nəzərə alınmasına əsaslanır. Azərbaycan regional səviyyədə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına diqqət yetirir.

Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərinə təsir edən mühüm amillərdən biri də qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrdir. Tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, müasir siyasi proseslər qonşu ölkələrin münasibətlərinə mühüm təsir göstərmişdir. Azərbaycan Rusiya, İran, Türkiyə, Gürcüstanla münasibətlərin yaxşılaşmasını daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. R.T.Ərdöğanın Rusiya-Türkiyə-İran siyasi ittifaqının yaradılması təklifi bu ittifaqın əhatəsində olan ölkə kimi Azərbaycana da birbaşa təsir edəcək. 2022-ci ilin 19 iyulunda Tehran sammitində Putin - Ərdöğan - Ruhani arasında danışıqların Rusiya-Türkiyə-İran-Azərbaycan arasında münasibətlərinin daha da yaxşılaşması üçün etibarlı zəmin yaradır [7].

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə xarici siyasət mövqelərini gücləndirməsi. Bu gün balanslaşdırılmış və düşünülmüş xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan öz inkişafında elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, ölkə beynəlxalq münasibətlərin təmihüquqlu iştirakçısı kimi tanınaraq, artıq beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində öz sözünü demişdir. Bütün bunlar sürətlə inkişaf edən post-sənaye texnologiyaları kontekstində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sabit daxili siyasi sabitliyə əsaslanan, qarşıya qoyulan xarici siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün uzun illər ərzində aparılan səylərin nəticəsidir.

Ölkəmizin nüvə silahının yayılmaması və Cənubi Qafqazda nüvəsiz zonanın yaradılması ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrə qoşulması demokratik sülhsevər xarici siyasətin təsdiqidir. Ölkəmiz terrorizmə qarşı mübarizəyə dair bütün beynəlxalq sənədlərə qoşulmuş, bu sahədə fəal informasiya mübadiləsi aparır, müvafiq hesabatlar hazırlayır və digər dövlətlərlə əməkdaşlığa arxalanaraq, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısını almaq üçün fəal səylər göstərir.

Avroatlantik strukturlara və institutlara inteqrasiya ölkənin cari xarici siyasət prioritetləri sırasında mühüm yer tutur. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Avropa institutlarına fəal şəkildə inteqrasiya edir, Avropanın

təhlükəsizlik arxitekturasına öz töhfəsini verir. Azərbaycanın Avro-Atlantik məkana inteqrasiyası əsasən üç əsas vektoru əhatə edir: iqtisadi əməkdaşlıq, beynəlxalq təhlükəsizlik, sosial institutların demokratikləşməsi. İqtisadi sahədə inteqrasiya, ilk növbədə, Avropa İttifaqının iqtisadi prinsipləri əsasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulmasını nəzərdə tutur.

Beləliklə, demək olar ki, Azərbaycanın XXI əsrin əvvəlləri maraqlı dövlətlərlə bərabər hüquqlu əməkdaşlıq prosesində öz milli maraqlarının müdafiəsinin uzunmüddətli prioritetləri əsasında beynəlxalq aləmdə xarici siyasi mövqelərini gücləndirməyə nail olmuşdur.

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin təhlili Xəzər beşliyinin birgə layihələri, eləcə də Azərbaycan və Türkiyənin birgə layihələri nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın uğurlu regional siyasət həyata keçirməsinin nə qədər vacib olduğunu göstərir (təhsil, nəqliyyat, iqtisadiyyat və s. sahələrdə. Belə bir fikir var ki, Qafqaz Xəzər regionunun geosiyasətinin tərkib hissəsi kimi strateji əhəmiyyətə malik ərazidir, onun uğrunda dünya səhnəsində aparıcı dövlətlər qızğın mübarizə aparır, çünki təbii sərvətlərinə əlavə olaraq, sivilizasiyaların kəsişmə nöqtəsidir, bölgəyə sahib olmaq onun hüdudlarından kənarında əraziyə təsir göstərməyə imkan verir. Azərbaycanın xarici siyasəti daim müxtəlif amillərə məruz qalmasına baxmayaraq, mümkün qədər sabit qalmışdır.

Regional əməkdaşlığın genişlənməsində yeni mərhələ. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir ki, indiki dünyada təhlükələr hər ay, hər il yaranır və əfsuslar olsun ki, dünyanın aparıcı ölkələri bu təhlükələrə qarşı düzgün addımlar ata bilmir [5, 320]. Bu və digər səbəblər yaşadığımız günlərdə dövlətimizin rastlaşa biləcəyi bütün təhdid və təhlükələrin vaxtında aradan qaldırılması və ya qarşısının alınması məqsədi ilə hərtərəfli düşünülmüş və milli, həm də regional təhlükəsizliyimizin təmin edilməsinə xidmət edən xarici siyasət kursunun aparılmasını zəruri edir.

Bu siyasətin əsas məqsədi mövcud geosiyasi vəziyyətin əsas amillərinə diqqət yetirməklə regional və qlobal siyasətin vəhdətinə nail olmaqdan ibarətdir. Belə bir siyasi xəttin əsas tezi regional əməkdaşlığın inkişafıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu məqsədə nail olmaq üçün regional səviyyədə ikitərəfli və üçtərəfli əməkdaşlıq formatlarının qlobal miqyasda çoxtərəfli əməkdaşlıq formatları ilə birləşməsindən ibarət olan mexanizm yaratmağa nail olmuşdur. Bu üsul praktiki effektivliyini dəfələrlə sübut etmişdir. Əvvəla, Azərbaycanın ənənəvi tərəfdaşlarla əlaqələri daha da yüksək səviyyəyə qalxmış, sonra qonşu ölkələrlə birlikdə çoxlu birgə təşəbbüslər irəli sürülmüşdür. Bu isə artıq ölkənin regional siyasətinin yeni elementlərindən biridir. Nəhayət, bir çox mühüm razılaşmalar artıq əldə olunmuşdur.

Aydındır ki, xarici siyasətdə qonşu dövlətlərlə münasibətlərin, ümu-

miyyətlə, təkcə Azərbaycan üçün deyil, regionun hər bir ölkəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınır. Fikrimizcə, qlobalizmlə regionalizm arasında ziddiyyətlərin mövcudluğunu nəzərə alsaq, bu prinsip ən aktual olanlardan biridir. Azərbaycanın bu ziddiyyətləri həll etməsinin məntiqi aydındır: ilk növbədə regional səviyyədə qonşularla əməkdaşlığı və qarşılıqlı anlaşmanı inkişaf etdirməklə qlobal miqyasda davamlı və inkişaf edən əməkdaşlığa ümid etmək olar.

Ölkənin xarici siyasət kursu qonşu dövlətlərlə əlaqələrin inkişafının əsas prinsiplərini konkret olaraq müəyyən edir. Bu prinsiplər qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı maraqlar və bir-birinin işinə qarışmamaqdan ibarətdir. Bu prinsiplərin düzgün birləşməsi və uyğunlaşdırılması regional əməkdaşlığın inkişafına yeni təkan verir. Başqa sözlə, bu prinsiplərin ifadəsi regional əməkdaşlığın davamlı inkişafıdır.

Aİ və Ukrayna ilə əməkdaşlıq. Yeni dəyişikliklər fonunda tərəfdaşlarla birlikdə Azərbaycanın QDİƏT-i dirçəltmək istəyi bizə perspektivli və kifayət qədər real görünür. Çünki bu yolla Cənubi Qafqaz ölkələri ilə Qara dəniz sahili ölkələri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi imkanları artır. Azərbaycan üçün bu kontekstdə strateji tərəfdaş kimi Ukrayna ilə əlaqələrin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi çox vacibdir. Digər tərəfdən, obrazlı desək, Azərbaycan ətrafında “təhlükəsizlik kəməri” genişlənir. Xəzər və Qara dəniz hövzələrinin təhlükəsizliyi bir-birindən daha çox asılı olur və qlobal təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya olunur.

İnamla demək olar ki, “Bir kəmə, bir yol” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan və Ukrayna arasında əməkdaşlıq üçün daha geniş imkanlar yaranacaqdır. Bu proses bir neçə ölkə arasında enerji, nəqliyyat və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığa yeni təkan verəcək. Bu məsələnin digər tərəfi Avropanın, xüsusilə də Aİ üzvlərinin təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Aİ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf dinamikasını müsbət qiymətləndirmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ilin dekabrın 5-də Aİ-nin Büssüldəki Zirvə toplantısında çıxışında uğurla inkişaf edən Azərbaycan–Avropa İttifaqı əlaqələrinə diqqət çəkərək, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında 2018-ci ildə paraflanmış «Tərəfdaşlıq prioritetləri» sənədinin əhəmiyyətini vurğulamışdır [6, 172].

İlham Əliyev dəfələrlə Avropa İttifaqı ilə münasibətlərimizin müsbət istiqamətdə inkişaf etməsinə xüsusi önəm verərək Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında tərəfdaşlıq prioritetləri haqqında imzalanmış sənədlərin Avropa İttifaqının ölkəmizin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və sərhədlərinin toxunulmazlığına dəstəyini ifadə etməsini göstərmişdir [2].

Bu prioritetlər əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması sahələrində Azərbaycanın xarici siyasətinin yeni strateji məqamlarına

uyğundur. Üstəlik, son illərdə Qara dəniz hövzəsi geosiyasi aspektdə supergüclərin siyasi, hərbi, iqtisadi və enerji təsirlərinə həssas olub. Bu region ölkələri arasında əməkdaşlığın canlanması avtomatik olaraq Avropa ölkələrinin təhlükəsizliyinə müsbət təsir göstərir.

Xüsusilə Avropanın enerji təhlükəsizliyi Qərb siyasətçiləri üçün aktual olaraq qalır. Bu müstəvidə Xəzər və Qara dəniz hövzələrinin təhlükəsizliyinin bütün Avropanın təhlükəsizliyi ilə qarşılıqlı əlaqəsi Avropa təhlükəsizliyinin ümumi səmərəli sisteminin yaradılması üçün daha geniş imkanların yaranması kimi qəbul edilə bilər. Bu kontekstdə “Türk axını” layihəsinə qarşı sanksiyaları bir sıra Aİ ölkələri də daxil olmaqla, region ölkələri arasında əməkdaşlığa süni şəkildə yaradılmış maneə kimi görürünür.

Beləliklə, Azərbaycanın xarici siyasətinin yeni strateji müstəviyə keçməsi ölkəmiz üçün xüsusi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, eyni zamanda Cənubi Qafqaz dövlətləri, Xəzər və Qara dəniz hövzələrinin bir çox ölkələri və Aİ üzvləri arasında əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Azərbaycan və Ukrayna arasında münasibətlərin bu mürəkkəb əməkdaşlıq sistemində inkişafı təhlükəsizlik və əməkdaşlıq dəyərlərinin uzlaşdırılması prosesində aparıcı rollardan birini oynaya bilər. Geniş geosiyasi məkanda uğurlu əməkdaşlıq və təhlükəsizlik (o cümlədən enerji təhlükəsizliyi) prinsiplərinin transformasiyası və sintezi üçün yeni imkanlar axtarmaq mümkündür.

Mühüm beynəlxalq tədbirlərin məkanı. Azərbaycanın təcrübəsinə əsaslanaraq, qlobal səviyyədə də bu prinsiplərin effektivliyinə əmin olmaq olar. Son illərdə Azərbaycanda bir sıra mühüm beynəlxalq tədbirlər keçirilmişdir. Onların arasında Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının və Qoşulmama Hərəkatının Zirvə görüşlərini qeyd etmək olar. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası 6 ölkəni, Qoşulmama Hərəkatı isə 120 ölkəni birləşdirir [15].

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının üzvləri və eləcə də Qoşulmama Hərəkatının iştirakçı dövlətləri dəfələrlə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyib, Ermənistanın işğalçı siyasətini pisləmişlər [8]. BMT, NATO və Aİ-nin bu məsələyə münasibətini nəzərə alsaq, məlum olur ki, Azərbaycan, demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin dəstəyini ala bilmişdir. Təbii ki, bu, Azərbaycanın xarici siyasətinin böyük uğurudur. Bu dövlətlər tərəfindən göstərilən dəstək, əlbəttə ki, bizim siyasətimizi əks etdirir, Azərbaycana böyük hörmət və böyük rəğbətlə yanaşıldığını göstərir.

Azərbaycan Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi dövründə bir sıra mühüm təşəbbüslər irəli sürmüşdür. Bu təşəbbüslərin əsas məqsədi dünyada beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsini yeni mərhələyə qaldırmaq və bununla da sivilizasiyalararası dialoq prosesini stimullaşdırmaqdır. Geosiyasi kontekstdə bizim nöqteyi-nəzərimizdən çox vacib bir məqama diqqət yetirmək olar.

Əslində, Azərbaycanın xarici siyasəti yeni strategiyaya doğru gedir. Bu keçidin mahiyyəti belədir: qlobal səviyyədə əməkdaşlığın inkişafı və təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından regional siyasətin proyeksiyasını başa çatdırmaq. Bu, Azərbaycanın bütün beynəlxalq təşkilatlarda (BMT, Aİ və s.) fəaliyyətinin dinamik inkişafı, müxtəlif qlobal layihələrdə (Bir kəmə, bir yol, enerji, müxtəlif növ nəqliyyat, ərzaq təhlükəsizliyi, 3 + 3 və s. layihələrində iştirakının genişləndirilməsi) və konkret regional proqramlar çərçivəsində (QDIƏT və GUAM) daha fəal iştirakına nail olunması deməkdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan öz daxili, regional və qlobal siyasətini yeni geosiyasi dəyərlər sistemi çərçivəsində sintez etməyə başlayır. Bu, xarici siyasət kursunun şəbəkə xarakterini, dünya siyasətinin dinamikasında sürətli dəyişikliklər şəraitində onun əhatəliliyini və mobilliyini, bunların əsasında isə milli və regional təhlükəsizliyi təmin edəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, göstərilən məqamlar və təhlil edilən məsələlərin kompleksinə bir daha nəzər salınması belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritet isqamətləri arasında milli və regional təhlükəsizliyin təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan Respublikasının milli və regional təhlükəsizliyi konsepsiyası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2003-cü ildə hakimiyyətə gəlməsindən başlayaraq milli və regional təhlükəsizlik siyasəti uğurla davam etmiş və konkret nəticələr əldə edilmişdir. 44 günlük Zəfər Müharibəsi və ərzi bütövlüyümüzün bərpası bu siyasətin məntiqi nəticələrindən biri deməkdir.

Bu gün Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqaz regionunun lider dövləti və əsas söz sahibidir. Rusiya-Türkiyə-İran dövlət başçılarının 2022-ci ilin 19-20 iyulunda baş tutmuş Tehran sammitində Rusiya Federasiyası prezidenti V.Putinin çıxışında Azərbaycan Respublikasının və dövlət başçımızın adlarının bir neçə dəfə vurğulanması bunu bir daha sübut edir.

Bir sözlə, 1993-cü il 15 iyundan başlayan və 2003-cü ilin oktyabından bu günədək uğurla davam etdirilən milli və regional təhlükəsizliyin təmin olunması siyasəti Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət uğurlarında xüsusi rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [Mətn]: 24 avqust 2002-ci il, 18 mart 2009-cu il, 26 sentyabr 2016-cı il tarixli ümumxalq səsverməsi (referendum) ilə edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə / - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2019. - 93 s.
2. Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında imzalanan Anlaşma Memorandumu enerji tərəfdaşlığımızı daha da gücləndirəcək: [Elektronresurs] / URL:

- https://azertag.az/xeber/Azərbaycanla_Avropa_İttifaqı_arasında_imzalanmış_Anlaşma_Memorandumu_enerji_tərəfdaşlığımızı_daha_da_gücləndirəcək-2220941
3. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasəti. Azərbaycan. - 2010. - 4 may. - s. 2,3.
 4. Heydər, Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında // Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət. 29 dekabr 2000-ci il / Əliyev, Heydər. - Bakı: XXI - Yeni Nəşrlər Evi, - 2001. - 56 s.
 5. Əliyev, İlham. İnkişaf - məqsədimizdir: [119 cildə] / İ.Əliyev. - Bakı: Azərənəşr, - 115-ci kitab. - 2022. - 392 s.
 6. Əliyev, İlham. İnkişaf - məqsədimizdir: [119 cildə] / İ.Əliyev. - Bakı: Azərənəşr, - 116-cı kitab. - 2022. - 400 s.
 7. Putinin Ərdoğan və Rəisi ilə görüşünün detalları açıqlandı: [Elektronresurs] / URL: https://modern.az/dunya/359265/putinin-erdoan-ve-reisi-ile-grusunun-detallari-aciqlandi/site_url/lang/news/cat/68
 8. Азербайджан: модель новой внешней политики и взгляда в будущее: [Elektronresurs] / URL: <https://a-r.az/ru/article/6984>
 9. Кулиев Шукуран Алиш оглы. Обеспечение национальном безопасности Азербайджанской Республики в процессе урегулирования армяно-азербайджанского, нагорно - карабахского конфликта. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. - Химки - 2009. - 25 с.
 10. Маслов И.С. Сравнительный анализ политико-правового регулирования национальной безопасности в Российской Федерации и Азербайджанской Республике. // Сборник научных статей по материалам 6-ой межвузовской научно-практической конференции молодых ученых. Воронежский филиал ФГБОУ ВО Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ. 2019. Издательство: Воронежский филиал ФГБОУ ВО Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ. сс.98-103.
 11. Нафиков И., Ахмедова Д. (2021). Внешняя политика республики Азербайджан: восточный вектор (2003–2019 гг.). Журнал центрально-азиатских и евразийских исследований, 1(2), сс. 57–78.
 12. Рамазанова Айтэн Шахиновна. Проблемы безопасности Южного Кавказа: геополитические интересы глобальных и региональных акторов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по политическим наукам. - Баку - 2021. - 25 с.
 13. Рзаев Ибрагим Бадал оглы. Внешне экономические аспекты национальной безопасности Азербайджана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Москва, - 2006. - 25 с.
 14. Фарухов Мамедали Мовсум оглы. Геополитические аспекты национальной безопасности Азербайджанской Республики. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по политическим наукам. – Баку, - 2018. 25 с.
 15. Худиев, Азер Новый стратегический элемент во внешней политике Азербайджана: опыт 2019 года: [Elektronresurs] / URL: <https://aztv.az/ru/news/4180/novyuy-strategicheskiy-element-vo-vneshney-politike-azerbaydzhana-opyt-2019-goda>
 16. Шюкюрюв Мехман Фахраддин оглы. Внешнеполитические приоритеты Азербайджана в практике взаимодействия с региональными государствами. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по политическим наукам. - Баку. - 2022. - 26 с.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ И РЕГИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ –
ОДИН ИЗ ГЛАВНЫХ ПРИОРИТЕТОВ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

В.Д.АБУЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье утверждается, что формирование системы приоритетов по своей сути является длительным историческим процессом. Среди внешнеполитических приоритетов Азербайджанской Республики особое значение имеет обеспечение национальной и государственной безопасности. Одним из основных приоритетов внешней политики на региональном уровне является восстановление стабильности и мира в регионе, реализация крупных транспортных проектов. Политика национальной безопасности разрабатывается не в соответствии с ее названием, а в соответствии с целью, которой она служит. Эти приоритеты соответствуют новым стратегическим аспектам внешней политики Азербайджана в сферах сотрудничества и формирования системы безопасности.

Ключевые слова: внешняя, политика, национальная, региональная, безопасность, деятельность

**NATIONAL AND REGIONAL SECURITY IS ONE OF THE MAIN PRIORITIES
OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

V.J.ABULOVA

SUMMARY

The article argues that the formation of a system of priorities is inherently a long historical process. Among the foreign policy priorities of the Republic of Azerbaijan, ensuring national and state security is of particular importance. One of the main priorities of foreign policy at the regional level is the restoration of stability and peace in the region, the implementation of major transport projects. National security policy is developed not according to its name, but according to the purpose it serves. These priorities correspond to the new strategic aspects of Azerbaijan's foreign policy in the areas of cooperation and the formation of a security system.

Key words: foreign, policy, national, regional, security, activity

UOT 930.1**ORCID: 0000-0002-8671-5757****ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ
MÜASİR İNFORMASIYA MƏKANINDA****Ş.F.ƏHMƏDOVA*****Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə İnstitutu*
*shafag.ahmadova@gmail.com***

Kommunikasiya texnologiyalarının (siyasi reklam, siyasi marketing, seçki texnologiyaları və s.) geniş tətbiqi müasir siyasi prosesin normasına və siyasi kommunikasiya məkanının əhəmiyyətli hissəsinə çevrilmişdir. Bu, Cənubi Qafqazda region ölkələri arasında siyasi qarşılıqlı əlaqədə informasiya müharibəsinə də aiddir. Siyasi kommunikasiya problemlərinə və bununla bağlı problemlərə, ümumi prinsip və yanaşmalara dair elmi ədəbiyyatın bolluğuna baxmayaraq, bu gün, xüsusən də Azərbaycanda az yenilənilir və inkişaf etdirilir. Problemlə bağlı biliklərin vəziyyəti onun aktuallığı ilə birləşərək regionda ədalətli və davamlı sülhə nail olmaq üçün Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərin problemləri üzrə tədqiqatların davam etdirilməsi zərurətini müəyyən edir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Ermənistan, siyasi informasiya, informasiya təhlükəsizliyi, siyasi strategiya.

Problemin aktuallığı. Müasir informasiya məkanında Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri məsələləri Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra informasiya mübarizəsi yeni konturlar almışdır. Bu, siyasi qüvvələrin yeni sıralanması, Azərbaycanın regionda mövqelərinin güclənməsi ilə bağlıdır. Ölkə rəhbərliyi regionda sülhün möhkəmləndirilməsi, burada bütün dövlətləri ilə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulması üçün hər şey edir. Lakin Ermənistan rəhbərliyi bir sıra amillərin təsiri altında revanşizm həyata keçirməyə, sərhəddə təxribatlar törətməyə, Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilər arasında separatçı qüvvələrə dəstək verməyə çalışır.

Belə ki, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı düşmən Azərbaycan siyasətini dünya ictimaiyyətinin gözündə nüfuzdan salmaq üçün müasir rabitə və informasiya texnologiyalarının bütün imkanlarından istifadə edir.

SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş sosialist respublikaları gələcək inkişaf- larında demokratiya və tərəqqi yolunu seçdilər. Bununla belə, iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması, yeni idarəetmə strukturunun formalaşdı- rılması, dövlətlərarası əlaqələrin və münasibətlərin qurulması ilə bağlı bir sıra həll olunmamış məsələlər həm ölkələrin hər birinin daxilində, həm də onlar arasında gərginliyə səbəb olur. Qloballaşma prosesi və dövlətlərarası münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinin hegemonluq istəyi müxtəlif siyasi maraqların toqquşduğu yeni çoxqütblü dünyanı formalaşdırır. Nəticədə münaqişələr yaranır ki, bu da gərginləşdik- də uzun sürən toqquşmalara, hətta müharibələrə gətirib çıxarır. SSRİ-nin dağılmasından sonrakı 30 ildən çox müddət ərzində ayrı-ayrı dövlətlər ara- sında artıq bir neçə münaqişə yaranıb ki, bu da sərhədlərin yenidən for- malaşması və ölkələr arasında davam edən toqquşmalarla nəticələnib.

Bütün bunlar hər bir ölkənin normal inkişafına mane olur, beynəlxalq nizamın sabitliyinə, dünyanın ayrı-ayrı regionları arasında normal münasibətlərin qurulmasına, qarşılıqlı faydalı beynəlxalq ticarət və mədəni əlaqə- lərin qurulmasına təsir göstərir. Ermənistanın ölkəmizə ərazi iddiaları ilə bağlı Azərbaycanla Ermənistan arasında uzunmüddətli qarşıdurmanı da belə dövlətə misal göstərmək olar. İctimai rəyin təkcə öz ölkəsi daxilində deyil, həm də dünya ictimai rəyinin informasiya hazırlığı bütün mümkün kanal- lardan və mənbələrdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu, ilk növbədə, ABŞ, Fransa və Rusiyada çoxlu sayda diasporadır. Eyni zamanda, tarix təh- rif edilir, xalq və ölkə öz doğma ərazisində yaşamaq üçün real əsası olma- yan bir şey kimi təqdim olunur. Bunun üçün faktların hoqqabazlığından, yalandan və mif yaratmaqdan istifadə edilir.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Aparıcı ekspertlər strateji tədqiqatlar üzrə ixtisaslaşmış elmi mərkəzlərdə çalışır, ictimai rəyin öyrənilməsi, onun formalaşması və hakimiyyət orqanları ilə cəmiyyətin qalan hissəsi arasında əlaqələrin inkişafı üçün strateji ssenarilərin tərtib edilməsi üzrə iş aparırlar. Problemin həllinə inkişaf etmiş ölkələrin aparıcı mütəxəssisləri böyük töhfə vermişlər.

Azərbaycan tədqiqatçıları arasında Siyasi kommunikasiya məsələlə- rini həm ümumi siyasi, həm də texniki və texnoloji mənada nəzərdən keçir- rən R.Mehdiyev, N.Ələkbərova, R.Əliquliyev, R.Mahmudov və b. adlarını qeyd etmək olar. Problemin əsas nəzəri və metodoloji əsasları dövrümüzün aparıcı siyasi nəzəriyyəçilərinin, o cümlədən Q.Lassuel, H.Arendt, K.Doyç, N.Luman, J.Habermas, R.Şvartsenberq, Q.Almond, N.Viner, D.İston, T.Par- sons, Çarlz F.Endreyn və siyasi kommunikasiya sahəsində digər görkəmli tədqiqatçıların ideya və tədqiqatları təşkil edir. Bütün bunlar mövzunun aktuallığını müəyyənləşdirdi.

Məqalənin məqsədi – müasir informasiya məkanında Ermənistan-

Azərbaycan münasibətləri məsələləri Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi probleminin araşdırılmasıdır.

Kommunikasiya imkanları və informasiya təhlükəsizliyi. Siyasi səviyyədə kommunikasiya məsələləri tədqiqatçıların və siyasi fəaliyyətin sahiblərinin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Siyasətlə əlaqəli idarəetmə fəaliyyətinin özü ilkin olaraq siyasi prosesin tərəfləri arasında əlaqəni nəzərdə tutur. Deməli, kommunikasiya aktının və onun vasitələrinin səriştəli mənimlənməsi ehtiyacı var. Elmi nöqteyi-nəzərdən siyasi kommunikasiya məsələləri, onun sosial-iqtisadi, psixoloji, texniki aspektləri, praktiki tədqiq və tətbiqi imkanları ilə həm nəzəriyyəçilər, həm də siyasətçilər məşğul olurdular.

Bunun üzərində həm qədim maarifçilər, həm də hər bir tarixi dövəndə indiyədək fəlsəfi və siyasi elmin çoxsaylı nümayəndələri çalışmışlar. Müasir tədqiqat ədəbiyyatında mütəxəssislər problemin müxtəlifliyini, nəzəri və praktiki yönümünü nəzərə alaraq, onu bir sıra sahələrə bölürlər. Bu, sosial münasibətlərin sistem miqyaslı əlaməti kimi kommunikasiya nöqteyi-nəzərindən ümumnəzəri yanaşma, bütövlükdə siyasi kommunikasiyaya dair konkret tədqiqatlar, siyasi kommunikasiyanın müəyyən sahələri üzrə tədqiqatlardır. Buraya ictimaiyyətlə əlaqələr, münəqişəli vəziyyətlər, daxili siyasət, yuxarı, orta və aşağı səviyyələrdə idarəetmə, diplomatiya, xalq diplomatiyası və s. daxildir.

Müasir reallığın tələbləri, daha dəqiq desək: bəşəriyyətin bu gün yaşadığı mühitin qloballaşması, konkret ölkədə və ya regionda müxtəlif formalarda özünü büruzə verən, lakin eyni dərəcədə aktual səslənən qlobal problemlərin kəskinləşməsi, yəni çoxlu sayda problemlərlə üzləşir, həll etməkdə acizdir, yəni dünyanı bir-birinə qarşı məcbur edir. Kommunikasiyanın informasiya tutumu artır, texnologiyaların təkmilləşdirilməsi hesabına ünsiyyət imkanları genişlənilir, insanlar problemlərin birgə həlli yollarını axtarırlar ki, bu da ilk növbədə kommunikasiyanın linqvistik mexanizminin imkanlarını, dolayısı ilə bilinqvizmi genişləndirir [4].

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müasir imkanları kütləvi şüurla məharətlə manipulyasiya etməyə, siyasətçi, lider imicini formalaşdırmağa, seçki üstünlüklərinə təsir etməyə imkan verir. Təsədüfi deyil ki, SSRİ-nin süqutundan sonrakı ilk illərdə müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin, keçmiş sovet respublikalarının, o cümlədən dövlətlərin ali seçkili orqanlarına çoxlu adamlar daxil oldular ki, onlar öz peşə mənsubiyyətinə görə siyasi iradə sahibi oldular. Bunlar şairlər, aktyorlar, jurnalistlər, müğənnilər, bir sözlə, ritorika problemlərində dinləyicini maraqlandırmaq, şifahi material təqdim etmək bacarığı ilə xalq arasında az-çox populyar olan hər kəs olmuşdur. İndi bu “xalq” deputat axını azalıb, tədricən peşəkar hüquqşünaslar, iş adamları ilə əvəzlənib.

Bilinqvizm siyasətçilər, o cümlədən yüksək vəzifəli şəxslər arasında geniş yayılmış və tərcüməçinin xidmətindən istifadə edənlərin sayı getdikcə azalır. Siyasi jarqonlar gündəlik həyata, ümumi linqvistik və siyasi mədəniyyətə böyük ölçüdə alışı ki, bu da radio və televiziya siyasəti aksiyaların müxtəlif canlı yayımlarının, siyasi xadimlərin iştirakı ilə çoxsaylı realiti-şouların təşkili ilə asanlaşdırılır. Nəticədə siyasəti tənqidi daha iti olur, siyasəti mədəniyyətin səviyyəsi yüksəlir, hər bir insanın siyasəti özünüdərk etmə qabiliyyəti yüksəlir ki, bu da siyasəti ritorikadan sərbəst istifadəni ifadə olunur və s.

Siyasi kommunikasiya modelinin variantı təklikdə mövcud ola bilməz. Hakimiyyətin idarəedici elita ilə əhalinin qalan hissəsi arasında münasibət kortəbii və tarixən formalaşır. Eyni zamanda, güclü hakimiyyət daxili və xarici düşmən obrazı yaradaraq, mentaliteti ümumi etnik və ya milli dəyərlərə söykənən qanuna tabe olan vətəndaşın şəxsiyyətini formalaşdırmaq imkanlarını məharətlə manipulyasiya edir. Eyni zamanda, hər bir ölkədə həm xarici təhdidlər, həm də xarici amillərin stimullaşdırma biləcəyi daxili amillər baxımından milli təhlükəsizliyə təhlükə mövcuddur.

Beləliklə, kommunikativ səviyyədə qarşılıqlı əlaqənin hər bir modeli daim dəyişdirilir və təkmilləşdirilir. Paralel olaraq mövcud olan və bəzən kənardan tətbiq edilən digər modellərlə birləşdirilir. Təbii ki, bilavasitə siyasəti kommunikasiya ilə bağlı olan informasiya təhlükəsizliyinə riayət edilə bilər.

Əhalinin ayrı-ayrı, bəzən çox fərqli qrupları ilə güc strukturlarının nümayəndələri arasında münasibətlərin davamlı xarakteri baxımından davamlı vətəndaş sülhünü təmin etmək üçün müxtəlif kommunikativ qarşılıqlı əlaqə üsullarını, şifahi, yazılı, o cümlədən media, sosial şəbəkələr və s. vasitəsilə çevik şəkildə tətbiq etmək lazımdır. Bu gün bütün ölkələrin liderləri öz məlumat bazalarını formalaşdırmaq üçün öz Internet səhifəsindən fəal şəkildə istifadə edirlər, bu məlumat vasitəsilə onlar və əhalinin bütün təbəqələri arasında məlumat mübadiləsi aparılır. Eyni zamanda, sosial şəbəkələrin olması əks əlaqə imkanlarını təhlil etmək, ictimai rəyin stereotiplərini və ümumiyyətlə, siyasəti tolerantlıq və mədəniyyət səviyyəsini bilmək üçün yaxşı imkan yaradır.

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da informasiya təhlükəsizliyi baxımından siyasəti kommunikasiyalar sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün real ehtiyatın yaradılması məqsədilə yüksək texnologiyaların imkanlarından fəal istifadə olunur. Bu, bir neçə səbəbə görə, xüsusilə vacibdir:

- ölkə müstəqillik əldə etdikdən sonra keçid iqtisadiyyatı və formalaşmaqda olan siyasəti sistemlə inkişaf edir (qısa müddətdə olsa da);
- xalqın mental təsvirlərində siyasəti reallıqların, o cümlədən siyasəti elitənin və digər siyasəti institutların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə tarixən

formalaşmış dünyagörüşü yanaşmaları ilə bağlı çoxlu ziddiyyətlər mövcuddur;

- ölkənin regional mövqeyi, eləcə də karbohidrogen ehtiyatlarının olması onu dünyanın aparıcı dövlətlərinin, ilk növbədə Rusiya və ABŞ-ın strateji maraqları arasında çəkişmə obyektinə çevirir;

- siyasi ideologiya və siyasi mədəniyyət, siyasi dəyərlər sistemi hələ tam formalaşmayıb, əslində bunu etmək o qədər də asan deyil. Çünki bu, davamlı prosesdir, lakin mütərəqqi tendensiya daim izlənilir;

- sağlam müxalifət tam formalaşmayıb, müxtəlif siyasi partiyaların əhalidən sabit dəstəyi yoxdur və s.

KİV-in fəaliyyəti ilə bağlı müəyyən işlər görülüb. Dövlət mətbuata, jurnalistlərə qayğı, söz azadlığının öz mövqeyini qoruyub saxlaması üçün hər cür səy göstərir. Bütün bunlar siyasi şüurun və fəallığın artmasına şərait yaradır. Bu prosesin aparıcı amillərindən biri də təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir postindustrial cəmiyyətin əsasını təşkil edən texnotron inqilab dillərin inteqrasiyası prosesi üçün tamamilə unikal şərait yaratmışdır, nəticədə sosial proseslərin unifikasiyası, standartlaşması, qloballaşması yeni dillərin yaranması ilə müşayiət olunur.

Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərin informasiya müharibəsi baxımından. Bildiyiniz kimi, Dağlıq Qarabağ məsələsi kifayət qədər ziddiyyətli və mürəkkəbdir. XX əsr boyu buradakı erməni əhalisinin separatçı qüvvələri və onların havadarları Azərbaycanın bu ərazisinə öz iddialarını müxtəlif formalarda həyata keçiriblər. Üstəlik, bütün bunları dünya informasiya mərkəzləri səviyyəsində informasiya məkanında sübut etməyə çalışırdılar.

Artıq münaqişənin ilk illərində dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılan məqsədyönlü, təmayüllü məlumatlar informasiya müharibəsi vasitələrindən biri idi. Belə ki, 2016-cı ildə ABŞ Konqresinin Senatın Kəşfiyyat Komitəsində “Qlobal təhlükələr” mövzusunda dinləmələr keçirilib. Onlarda xüsusi xidmət orqanlarının rəhbərləri iştirak ediblər. Əsas məruzəçi həm Şərq, həm də Qərb yarımkrülərində ABŞ-ın üzvləşdiyi əsas problemləri qeyd edən Kouts idi. Milli Kəşfiyyatın direktoru isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasındakı vəziyyətə xüsusi diqqət yetirib. Onun mülahizələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki onlar meta-ssenarilərin strukturunu - öz məqsədlərinin həyata keçirilməsini təmin edən və ya Vaşinqtonun rəqibi hesab etdiyi şəxslərin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə qarşı çıxan siyasi qlobal əməliyyatların ssenariləri zəncirlərinin formalaşdırılması imkanlarını müəyyən edir. Belə ki, Kouts deyir ki, bu il Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında Ermənistan və Azərbaycan arasında tammiqyaslı hərbi toqquşmaların baş verməsi ehtimalı istisna edilmir.

Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri ilə bağlı əsl həqiqəti çatdırmaq sistemli yanaşma tələb edir. İKT alətlərindən istifadə baxımından tərəflərin

informasiya imkanları təxminən bərabər olduğundan, Azərbaycan diasporunun və tarixi həqiqətin üzə çıxarılmasında maraqlı olan qüvvələrin dəstəyinə arxalanmaq lazımdır. Burada hər şey vacibdir: faktlar, hadisələr, məsələnin tarixi, ölkənin bu bölgəsinin əhalisinin həyatı, tarixi əlaqələri və inkişafı ilə bağlı hər şey.

Bu mənada aşağıdakıları nəzərə almaq vacibdir. Ekspertlərin vurğuladığı kimi, beynəlxalq ictimaiyyətin və güclərin “köməyinə” ümid bəsləyən ərazi qonşuları taleyin hökmü ilə öz sülhməramlı potensiallarını, müasir siyasi texnologiyaların və əsrlər boyu istifadə olunmamış imkanlarını unutmamalıdır, o cümlədən iki ölkə xalqları arasında etimadın yaradılmasının köhnə ənənələrini. Bu ideyadan daha real və regionda sülhə nail olmaq yollarından sadə heç nə yoxdur. Amma Ermənistan rəhbərliyi münaqişənin ən ağırlı faktorları ilə bağlı tərəflərin mövqelərini yaxınlaşdırmaq yollarını axtarmasa, təxirəsalınmaz suallara cavab axtarmasa, o zaman problemin həllini ləngitməyin nəticələri ilk növbədə özləri üçün acınacaqlı olacaq.

Aydındır ki, Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin nizamlanmasının müəyyənedicisi ilk növbədə xalqdır, yəni bunlar siyasi xadimlərlə yanaşı, ictimaiyyət nümayəndələri, ziyalılar, media işçiləri, QHT-lər, diaspor təşkilatlarının üzvləridir. Normallaşmasının əsl mənbələri ilə bağlı yerlərdə müzakirələr aparmaqla iki dövlətin xalq nümayəndələri ortaq məxrəcə gələ və birgə nəticələr əldə edə bilirlər.

Bu kontekstdə vəziyyətin istənilən gərginləşməsi, qüvvələr balansının pozulması ən gözlənilməz faciəvi nəticələrlə yekunlaşa bilər. Ona görə də Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında müxtəlif səviyyələrdə, o cümlədən sülhün qurulması üçün mühüm hüquqi sahə olan xalq diplomatiyası formatında təmasların intensivləşdirilməsi xüsusilə dəyərli görünür.

Ənənəvi olaraq xalq diplomatiyasının uğurları həm dövlətdaxili, həm də dövlətlərarası məsələlərin həllinə kömək edir, çünki sadə insanlar sivilizasiyanın inkişafının əsas göstəricisi, tərəqqinin mühərrikidir. Rəsmi səlahiyyətlər, protokol maneələri ilə yüklənməmiş, ancaq öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək, vətənə yaranan çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək istəyi ilə idarə olunan vətənpərvərlər, ən vacib problemlərin həllində ilkin və bəzən həlledici həlqəni təmsil edirlər. Beləliklə, illər və onilliklər boyu peşəkar siyasətçilərin mübarizə apardığı həlledilməz problemlər aradan qaldırıla bilər.

Son iki ildə bu istiqamətdə müxtəlif siyasi qüvvələrin nəzarətində olan Ermənistanın informasiya kanalları real hadisələrə və situasiyaya bilavasitə əks olan informasiyalar təqdim edirlər. Bundan başqa, qarşıdurma sərhəddə gərginlik yaratmaq, o cümlədən Azərbaycanın sərhəd rayonlarını minalayan diversiya qruplarının göndərilməsi və digər təxribat xarakterli hərəkətlər baxımından da intensivləşir.

Bütün bu hadisələr ümumi qloballaşma prosesləri fonunda baş verir. Bu gün biz planetdə nəzarətsiz insanların məskunlaşmasını, nəzarətsiz doğum səviyyəsini, ətraf mühitin məhvini, sosial bərabərsizliyi, aclıq və qida çatışmazlığını, artan sosial ədalətsizliyi, təbii və enerji resurslarının qıtlığını qeyd edirik.

Dünyanın istənilən nöqtəsinin, istənilən dövlətinin inkişafı qlobal iqtisadi və siyasi proseslərlə bağlıdır. Bu inkişafın nəticələri Cənubi Qafqaz regionu ölkələri arasında münasibətlərə də təsir etdi. Kapitalizmin doğulduğu dövrdə dünyanın iqtisadi birliyi formalaşdı ki, o, inkişaf edərkən zaman-zaman ziddiyyətlərlə, böhranlarla üzləşdi. Bu, iki dünya müharibəsinin şahidi olan XX əsrin tarixindən aydın görünür. Beynəlxalq ticarətin və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı dünyanın birliyi haqqında fikirlərin formalaşmasına kömək etdi. Sovetlərin inkişafı şəraitində vahid sovet ideologiyası xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq ideyalarının təbliğ olunduğu inkişafda birlik təsəvvürü yaradırdı. Eyni zamanda, hər bir xalqın özünəməxsus tarixi və formalaşma xüsusiyyətləri olan inkişafında demokratik prinsipləri nəzərə alacaq bir idarəetmə sistemi yaradılmamışdı. Bütün bunlar öz problemləri ilə baş-başa qalan hər bir respublikanın postsovet inkişafına təsir etdi.

Bu vəziyyət resurslar və dünyanın müəyyən regionlarına nəzarət etmək imkanı uğrunda mübarizə aparan beynəlxalq qruplaşmalar tərəfindən nəzərə alınıb. Məhz bu qarşıdurma nəticəsində həm ayrı-ayrı postsovet ölkələrinin daxilində, həm də onlar arasında münaqişələr yarandı. Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları tərəflərin mövqelərini dəfələrlə möhkəmləndirməyə imkan verir. Lakin unutmamaq olmasın ki, tərəflərin hər biri həm ayrı-ayrı siyasi beynəlxalq qüvvələrin nümayəndələrinin simasında, həm də region dövlətləri tərəfindən dəstək ala bilər. Belə bir şəraitdə informasiya fəaliyyəti ictimai rəyin formalaşdırılması, eləcə də siyasi fəaliyyətdə taktiki addımların tətbiqi üçün son dərəcə mühüm vasitədir.

Ekspertlərin qeyd etdikləri kimi, “oktyabrın 2-də Ermənistan təsdiq olunmamış videoçarxdan istifadə edərək Azərbaycana qarşı qlobal kampaniyaya başlayıb və əks-təbliğatın coğrafiyası çox genişdir: ABŞ, Hindistan, Fransa, Kanada, Norveç, Yunanıstan, Litva, İrlandiyanın Xarici İşlər Nazirlikləri, Fransa Naziri Frank Riester, The National Interest, 45-ə yaxın ABŞ kongresmenləri, ispan deputatlar Anton Reino və Con İnarriti, Böyük Britaniyanın Ermənistandakı səfiri, ABŞ senatoru Aleks Padilla, Genocide Prevention Network Chang.org qlobal platformasında Ursula fon der Leyenin istefasını tələb edən petisiyaya hərəkətə gətirilib [1]. Yəni ifrat dərəcədə yalan və ittihamlarla dolu informasiya dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırılır ki, bunun əsasında Azərbaycan barədə yanlış təsəvvür yaratsınlar. Bu barədə A.Rüstəmov da öz məqaləsində yazır [2; 3].

Nəticə. Aydındır ki, informasiya inqilabı və qlobal tənzimləmə sayə-

sində vahid məkana çevrilmiş müasir dünyada baş verən hadisələr ilk növbədə hərbi toqquşmaların həddindən kənara çıxmalı, onların qorunub saxlanması və bəşəriyyətin inkişafı problemidir. Etnik və dini mənsubiyyətə əsaslanan hakimiyyət siyasəti isə bəşər tarixinin müasir inkişafında geriləmə, bir növ global gərginlik oxu kimi görünür, təcavüz, qorxu, müharibələr və münafiqlər yaradır. Bunun fonunda sülh və əməkdaşlıq şəraitində yaşamaq sənəti dövlətlər və xalqlar arasında özünüqoruma və qarşılıqlı fəaliyyətə can atmaq paradigmasına əsaslanan gələcəyə baxışı təklif edir.

2022-ci ilin sentyabr hadisələri fonunda, ilk növbədə Fransa və ABŞ-da erməni diasporunun rəhbərlik etdiyi yeni informasiya qarşıdurma dalğası başladı. Azərbaycanın səfirlikləri və digər diplomatik nümayəndəlikləri qarşısında nümayişlərlə yanaşı, səfirliklərin dağıdılması, şəxslərin fiziki məhv edilməsi cəhdləri, bunun üçün səfirliklərin nümayəndələrinə hücumlar, avtomobilləri sındırmaq, binaları dağıtmaq və s. həyata keçirilir. İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə Azərbaycan ordusunun ermənilərə qarşı zorakılığı ilə bağlı yalan faktlar eşidilir. Bütün bunlar dəfələrlə təkrarlanır, sosial şəbəkələrdə, televiziya kanallarında yayılır. Üstəlik, bunun müqabilində müvafiq dövlət strukturlarından təqdim olunan yalan faktlara sözdə “ədalətli” qiymət verilməsi tələb olunur.

Bütün bunlar onu göstərir ki, İrəvanın rəsmi nümayəndələri sülhə sadıq olduqlarını və Azərbaycanla normal münasibətlər qurmaq istəyini müəyyən mənada təsdiqləsələr də, informasiya müharibəsi səngimdir. Bu onu deməyə əsas verir ki, iki xalq bir-birinə tam inam hiss etməyə qədər, bu yalan və nifrət kampaniyası dayanana, müəyyən siyasi qüvvələr tərəfindən stimullaşdırılana qədər informasiya müharibəsi davam edir. Aydın ki, Ermənistan dünyanın aparıcı dövlətlərinin regional ziddiyyətlərindən qazanc əldə etməyə can atan yol ayrıcıdır. Cənubi Qafqazda davamlı və sabit sülhə nail olmaq üçün regional amillər qiymətləndirilərkən bu, nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Zahid Oruc: Zəngəzur dəhlizi kompensasiya kimi Azərbaycana verilməlidir // <https://minval.az/news/124282163>
2. Rüstəmov A. Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı informasiya müharibəsində Dağlıq Qarabağ əsas hədəfdir // <https://525.az/news/168950>
3. Rüstəmov A. Postmüharibə dövründə informasiya savaşı // <https://525.az/news/165686>
4. Панов Е.Н. Знаки. Символы. Языки. –Москва, - 1983.
5. Мехтиев Р. Нагорно-карабахский конфликт в контексте гражданского общества Армении // <http://www.lnews.az>
6. Форестье-Уокер Р. Нагорный Карабах: кто выиграл информационную войну? // <http://inosmi.ru/politic/>

АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Ш.Ф.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Широкое применение коммуникативных технологий (политическая реклама, политический маркетинг, предвыборные технологии и др.) стало нормой современного политического процесса и важной частью политического коммуникативного пространства. Это касается и информационной войны в контексте политического конфликта между странами региона на Южном Кавказе. Несмотря на обилие научной литературы по проблемам политической коммуникации и связанным с ними проблемам, общим принципам и подходам, сегодня, особенно в Азербайджане, она мало обновляется и развивается. Уровень изученности проблемы в сочетании с ее актуальностью определяет необходимость продолжения исследований проблем отношений между Азербайджаном и Арменией для достижения справедливого и устойчивого мира в регионе.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Азербайджан, Армения, политическая информация, информационная безопасность, политическая стратегия.

ARMENIAN-AZERBAIJANI RELATIONS IN THE MODERN INFORMATION SPACE

Sh.F.AHMADOVA

SUMMARY

Wide application of communication technologies (political advertising, political marketing, election technologies, etc.) has become the norm of the modern political process and an important part of the political communication space. This also applies to the information war in the context of the political conflict between the countries of the region in the South Caucasus. Despite the abundance of scientific literature on political communication problems and related problems, general principles and approaches, today, especially in Azerbaijan, it is little updated and developed. The state of knowledge about the problem, combined with its relevance, determines the need to continue research on the problems of relations between Azerbaijan and Armenia in order to achieve a just and sustainable peace in the region.

Keywords: South Caucasus, Azerbaijan, Armenia, political information, information security, political strategy.

DOI:/2663-4619/67**CƏNUBİ QAFQAZDA TƏHLÜKƏSİZLİYƏ
VƏ SÜLHƏ TƏHDİD OLAN MÜNAQİŞƏLƏR****L.M.MUSTAFAYEVA****Bakı Dövlət Universiteti****leilamustafayevaaa@gmail.com**

Məqalədə Cənubi Qafqaz regionunda əsas seperatizm amilləri təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı, Qarabağ münaqişəsinə xüsusi diqqət yetirilmiş və Azərbaycanın Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizliyinə verdiyi töhfə izah olunmuşdur. Eyni zamanda Cənubi Qafqaz regionun geostrateji əhəmiyyətinə, o cümlədən təhlükəsizlik məsələlərinə, habelə xarici dövlətlərin regiondakı milli maraqlarına hərtərəfli nəzər yetirilmişdir. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, məqalədə ölkəmizdə baş verən son hadisələr, habelə II Qarabağ savaşının regiondakı sülhə təsiri yetərinə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Təhlükəsizlik, münaqişələr, Cənubi Qafqaz, dövlətlər, region, maraqlar.

Qloballaşma proseslərinin vüsət aldığı bir vaxtda müxtəlif regionlarda dövlətlərarası, millətlərarası münasibətlərin düzgün tənzimlənməməsi bir çox hallarda milli və dini zəmində münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. II Dünya müharibəsindən sonra liberal dəyərlər yavaş-yavaş ön plana çıxdı və insanlar sadəcə sülh, əməkdaşlıq istəyirdi. Beynəlxalq təşkilatlar etnik zəmində baş verə biləcək müharibələrin qarşısının alınması üçün əllərindən gələni edirdilər. Lakin II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə etnik zəmində baş verən münaqişələrin sayı nəinki azaldı, tam əksinə artdı. 1950-ci ildən sonra artan etnik münaqişələr 1994-cü ildə pik həddə çatdı (1,19).

Cənubi Qafqaz regionu Avrasiya üçün sülh və təhlükəsizlik qarantı kimi çıxış edir (6,30). Qafqaz eyni vaxtda enerji, nəqliyyat və ticarət marşrutlarının tranziti, bir çox xarici dövlətləri üçün həyati əhəmiyyətli regiondur. Bu qədər əhəmiyyətli regionda münaqişələrin müəyyən formada davam etməsi, Qərbi dövlətlərinin bir sıra iri layihələrinin həyata keçirilməsinə mane ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz dünyanın geosiyasi və geostrateji baxımdan önəmli regionlarındanır. Regiondakı ey-

ni zamanda regional sabitliyə təhdid olan münaqişələrə Gürcüstanda Abxaziya və Osetiya, Azərbaycanda isə Qarabağ münaqişəsidir. Gürcüstandakı seperatizm meyillərinə lokanik nəzər yetirdikdən sonra əsas diqqəti Qarabağdakı məsələlərə yönəltmək istəyirəm.

Cənubi Qafqaz regionunda münaqişə ocaqlarının yaranması təbii ki, bəzi xarici qüvvələrin maraqlarına cavab verir. Geosiyasi konsepsiyalara nəzər salsaq, Cənubi Qafqaz və Xəzəryanı bölgələr uğrunda tarix boyu mübarizə aparıldığıın şahidi olarıq. Region dövlətlərindən olan Gürcüstanın Abxaziya bölgəsi birinci separatçılığa meyl edən olmuşdur. Abxaz xalqının əksər hissəsi dünyanın müxtəlif ərazilərində Rusiyada, Türkiyədə, Suriyada, Almaniya, Ukraynada o cümlədən Gürcüstanda məskunlaşılıblar.

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında, demək olar ki, bütün yeni yaranmış müstəqil dövlətlərdə olduğu kimi, Gürcüstanda da seperatizm meyilləri güclənmiş və nəticə etibarilə bu amil millətlərarası toqquşmalara səbəb olmuşdu. 1990-cı ildə Gürcüstan suverenliyini elan etdi. Bundan sonra Gürcüstan üçün öncədən düşünülmüş hadisələr nədənsə Cənubi Qafqaz regionunda müstəqilliyini elan edən digər ölkələrin taleyinə gətirib çıxartdı. SSRİ-nin qorunub saxlanılmasının leyhinə hesablanmış referendumlar və dərhal sonra SSRİ hakimiyyətinin milli-etnik azlıqlardan istifadə edərək ixtişaşlar çıxartması ölkəni qarışdırmaqla bərabər Abxaziyadakı gələcək konfliktlərin əsasını qoyurdu. 1921-ci ildə konstitusiya ilə bağlı dəyişiklərin edilməsi abxazların ciddi narazılığı ilə qarşılandı. Narazılıqlar əbəs yerə deyildi, çünki abxazlar elə psixoloji manipulyasiyaya məruz qalmışdılar ki, onlar bu hadisəni onların muxtariyyət hüququnun əllərindən alınması kimi qiymətləndirirdilər. Bu amili əllərində əsas tutan abxazlar təbii olaraq, mərkəzi hakimiyyətə qarşı ayağa qalxdılar. Qarabağda hadisələrin gərginləşib münaqişə və müharibə səviyyəsinə gəlməsində SSRİ hakimiyyətinin əsas aləti olan erməni ünsürləri Abxaziya konfliktinin alovlanmasında müstəsna rol oynadı. Abxaziyada 30-cu illərin ortalarında gürcüləşdirmə məqsədi ilə görülən tədbirlər kimi abxaz uşaqların məktəblərdə sıxışdırıldığı, abxaz dilində tədrisin ləğv edildiyi, abxaz soyadların dəyişdirilməsini qeyd edə bilərik. SSRİ-nin təzyiqinin nisbətən azaldığı 50-ci illərin ortalarında etnik azlıqların müdafiəsi barədə tədbirlərin görüldüyü yazılır. 30 il sonra isə Abxazıyanın müstəqilliyinin elan olunması barədə fikirlər səslənməyə başladı. Bir az sonra Abxazıyanın SSRİ-nin tərkibində ittifaq respublikası kimi statusunun bərpa edilməsi haqda qərar qəbul edildi. Abxazıyanın Gürcüstandan ayrılması 1989-cu il 15 mart tarixli silahlı münaqişəyə gətirib çıxardı.

Münaqişə haqqında qeyd olunanları təhlil etsək qısa olaraq nəticələri belə ümumiləşdirə bilərik:

- 1) Soçi müqaviləsi bağlandı;
- 2) 1994-cü ildə Abxaziya müstəqilliyini elan etdi;

3) 17 000-dən çox insan münafişədə həlak oldu, minlərlə insan itkin düşdü və əsir götürüldü;

4) Və ən əsası Abxaziyada, Batumi, Qudaut, Axalkalaki, Vaziani ərazilərində Rusiya hərbi bazalarının yerləşdirilməsi Gürcüstan üçün cızılmış ssenarinin tamamlanması oldu .

2003-2008-ci illərdə mediatorların apardıqları diplomatik danışıqlar ara-sıra uğurlu olsa da, münafişə bölgəsindəki vəziyyət qəliz olaraq qalırdı.

2022-ci ilin yay aylarında Cənubi Osetiyanın Rusiyaya birləşdirilməsi üzrə referendum təyin edilməsi ilə bağlı məsələ ortaya çıxdı. Daha sonra Moskva tərəfindən Cənubi Osetiyanın Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olması ilə bağlı məsələnin hazırda gündəmdə olmaması bildirildi və konkret təkliflər olacağı təqdirdə buna baxılacağı bildirildi.

Cənubi Qafqazda sülhə təhdid olan Azərbaycanla Ermənistan arasındakı Dağlıq Qarabağ məsələsidir. «Böyük Ermənistan» yaratmaq planı ermənilərin Dağlıq Qarabağa olan iddialarının bir hissəsi olmaqla bərabər Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Qarabağa ermənilərin köçürülməsinə, məskunlaşdırılmasına gətirib çıxartdı. XIX əsrin 20-30-cu illərindən etibarən köçmə erməni ünsürləri Qarabağda silahlı dəstələr yaradaraq, azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirməyə başladılar.

Ermənilər yeni ərazilərə iddialar XX əsrin əvvəllərindən başlamaqla bərabər, kənar qüvvələrin yardımı ilə azərbaycanlıların öz əzəli yurdlarından qovulması prosesini həyata keçirdilər. Erməni ünsürlərinin Qarabağ ərazilərində yerləşdirilməsi bəs deyilmiş kimi, azərbaycanlıların öz torpaqlarından deportasiya olunması qəbul edilməz və çox acınacaqlı bir vəziyyət idi. Eyni zamanda, XX əsrin əvvəllərində Dağlıq Qarabağı ermənilərin tarixi torpağı kimi dünyaya tanımaq məsələsi ortaya çıxdı. XX əsrin 60-cı illərindən sonra özgə torpağına tamah salan ermənilər bu məsələnin qabardılmasında daha da aktivləşdilər. Bəşər tarixində görünməmiş vəhşiliklər – soyqırım ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirildi.

Ermənilərin məkirli deportasiya planlarının məntiqi davamı kimi 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı öz əzəli yurdundan heç bir hüquq və əxlaq normalarına sığmayacaq şəkildə sürgün edilmişdir. Dağlıq ərazinin əhalisinin Aran zonasına sürgün edilməsi nəticəsində minlərlə azərbaycanlı əhalinin həyatına son qoyuldu. 1980-ci illərdən başlayaraq yenidən azərbaycanlıların deportasiyasına başlandı, kimisi zorla evindən çıxarılır, kimisi elə yerindəcə güllələnirdi. 1988-1991-ci illəri əhatə edən bu deportasiya da azərbaycanlılar üçün çox pis nəticələndi.

1989-cu ilin dekabrın 1-də Ermənistanın Ali Soveti Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini bildirir və bununla da Dağlıq Qarabağ müharibəsi başlayır. Bir-birinin ardınca Azərbaycanın əzəli torpaqları- Dağlıq Qarabağ və ona bitişik yeddi rayon- Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl,

Qubadlı, Füzuli, Zəngilan ermənilər tərəfindən işğal edilir (7).

Regionu ciddi təhlükə altına qoyan böyük problem illərdir Ermənistan tərəfinin təcavüzü və bunun ağır fəsadlarıdır (4, 20). Bəzi beynəlxalq oyunçuların Dağlıq Qarabağ məsələsində ikili mövqelərinin kəsişməsi təkcə ölkəmizin maraqlarını deyil eyni zamanda regionda əmin-amanlığı sual altına qoyurdu. Azərbaycan Prezidentinin, cənab İlham Əliyevin regionun təhlükəsizliyinin təmini üçün dünya arenasında qoyduğu tələblər və bu tələblərin görməzdən gəlinməsi, Minsk qrupunun Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə laqeydliyi məsələləri daha çətinləşdirirdi. Geosiyasi tarazlıq pozularkən, ölkəmizə ədalətsiz mövqe sərgilənərkən unutmamaq lazımdır ki, Azərbaycan bir çox transmilli layihələrin birbaşa iştirakçısı kimi əsas rolunu oynayır (11). Avropanın enerji təhlükəsizliyində önəmli rol oynayan Cənub Qaz Dəhlizi, Trans-Adriatik Boru Kəməri kimi layihələr üzərində nəzarəti ələ keçirmək erməni terrorçu qruplaşmaların əsas hədəflərindən idi. Hadisələrin mahiyyəti onu göstərdi ki, belə özbaşınalıq qarşı heç bir ölkənin münasibətinin olmaması Ermənistanın güddüyü siyasi məqsədə - status-kvonun dəyişməz olaraq qalmasına, bu eskalasiyaya görə günahı Azərbaycanın üstünə atmaq cəhdlərinə, danışıqların tamamilə pozulmasına, üçüncü ölkələrin münaqişəyə cəlb edilməsinə və münaqişəni beynəlmilləşdirmək cəhdləri üçün çox münbit şərait yaradıb. Hadisələrin gedişatı onu göstərdi ki, Azərbaycanın hərbi yolundan başqa ərazi bütövlüyünü təmin etməkdən başqa çarəsi qalmayıb ki, əslində bu məsələ realizmə görə olduqca ağırlıqdadır.

İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizəsi idi. Vətənimizin şərəf məsələsi olan bu müharibə əsgər və zabitlərimizin qəhrəmanlıq göstərməsi, düşməne sarsıdıcı zərbələr endirilməsi, düşməni torpaqlarımızdan canı-qanı bahasına qovması hesabına həll olmuşdur. Qəhrəman oğullarımız tarixi ədaləti bərpa etdi (8). Çünki Qarabağ torpağı bizim əzəli tarixi torpağımızdır. Sentyabrın 27- də Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı hücumu keçməsi, yeni ərazilərimizi işğal etmək məqsədilə hərbi obyektləri və mülki əhalini hədəfə alandan sonra Azərbaycan Ordusu beynəlxalq hüquq və ədalət prinsiplərinə əsaslanaraq, torpaqlarımızda düşməne sarsıdıcı zərbələr endirməklə, ərazi bütövlüyümüz uğrunda əks-hücumu keçdi. İşğalçı Ermənistan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin - Müzəffər ordumuzun sarsıdıcı zərbələrinə davam gətirməyib böyük miqdarda canlı qüvvə və texnika itirir. Lakin aqressor-işğalçı olan Ermənistan ənənələrinə sadıq qalaraq, uğursuzluqlarını ciddi şəkildə kiçildir, Azərbaycan tərəfinin mütləq qələbələrini gizlədir. Ermənistan hökuməti tərəfindən düşünülmüş şəkildə yayılan dezinformasiyaların məqsədi, məramı qorxu və təşvişə düşən erməni əhalisinin diqqətini yanlış informasiyalarla əsl həqiqətdən yayındırmaqdan ibarət idi. Ən önəmli faktlardan biri isə Ermənistanda gənclər ordudan yayındığı və yaxud da postları

qoyub qaçdığı halda, hər bir Azərbaycan gənci orduya könüllü yazılır, Azərbaycanda yaşayan və dünyada yaşayan soydaşlarımız Ali Baş Komandana və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə dəstək nümayiş etdirir, Qarabağ və zəfər eşqi ilə yaşayır. Daha bir önəmli nüans isə Ermənistan hakimiyyətinin rəhbəriylə əhali arasında böyük uçurum olduğu halda, Azərbaycanın Ali Baş Komandanı cənab prezident İlham Əliyevi xalq dəstəkləyir, valideynlər övladları ilə qürur duyur, onları “Vətən sağ olsun” deyərək cəbhəyə yola salırdı.

II Qarabağ savaşından sonra Cənubi Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıqlar meydana gəldi. Azərbaycan beynəlxalq arenada öz nüfuzunu nümayiş etdirməkdən əlavə regionda təhlükəsizliyin qarantı kimi çıxış etdi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı nümayiş etdirdiyi aqressiv, işğalçı mövqe regionda sülhə və təhlükəsizliyə hədə hesab olunurdu. Yeni reallıqları regionda təşviq edən Azərbaycan Ermənistanla sülh müqaviləsi bağlanmaq təklifi, sərhədlərimizin delimitasiya prosesinə başlamaq məsələləri əslində ölkəmizin region üçün sülhün nə qədər zəruri olduğunu anladığını özündə əks etdirir. Azərbaycanın əsas niyyəti ərazi bütövlüyünün bərpası, sülh müqaviləsinin əsas prinsiplərinin həyata keçirilməsi ilə Cənubi Qafqazda sülhün və stabilliyin dayanıqlı olmasıdır. Qarabağ zonasının işğaldan azad olunması orada bərpa-quruculuq işlərinin aparılmasıyla bərabər Qafqaz regionunda təhlükəsizlik gündəliyi təşviq olunur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan tərəfinin əsas təşəbbüsünün kökündə təhlükəsizlik amili durur (5, 95).

Cənubi Qafqaz regionun geostrateji baxımdan əhəmiyyətli zonada yerləşməsi əsrlər boyu bütün diqqəti özünə çəkmişdir (3, 12). Tarixi İpək Yolunun bu ərazidən keçməsi, əlverişli təbii şəraiti, xammal ehtiyatlarını ilə zəngin olması regionu əhəmiyyətli etməklə bərabər regionda digər dövlətlərin mübarizəsinə səbəb olmuşdur. Cənubi Qafqaz regionu geostrateji və geosiyasi baxımdan önəm kəsb etdiyimə görə tarixi baxımdan hər zaman bütün dövlətlərin region marağında olub. Müasir dövrümüzdə belə Cənubi Qafqazda regional inkişaf, əməkdaşlıq perspektivləri, təhlükəsizliyinin təmin olunması, beynəlxalq təşkilatların regiona inteqrasiyası kimi məsələlər aktual olduğu üçün ötən günlərdə cənab prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzin Cənubi Qafqazda regional inkişaf, əməkdaşlıq perspektivləri videokonfrans təşkil olunmuşdur (10). Təşkil olunan tədbirdə Ali baş komandan İlham Əliyevin dialoqa qoşulması, regionla bağlı istək və arzularını səsləndirməsi sözün əsl mənasında mötəbər addım idi. Tədbirdə müxtəlif regionlar müzakirə olunsaydı belə əsas diqqət mərkəzi Cənubi Qafqaz regionu idi. Cənab prezident İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi regionda baş verən dəyişikliklər artıq regiona yeni yanaşmanı ehtiva edir (9). Dövlətlərin regiondakı yeni reallıqlara baxışı və region üçün gələcək planları, beynəlxalq təşkilatların regiona inteqrasiyası kimi məsələlər

əsas müzakirə obyektini idi. Bu mövzuda videokonfransın təşkil olunması regionun və regiondakı məsələlərin aktuallığının sübutudur .

Ümumiyyətlə, ölkəmizin regionda yerləşdiyini nəzərə alsaq, Cənubi Qafqazla bağlı bütün məsələlərin bilavasitə bizimlə bağlı olduğundan təhlükəsizliyin təmin olunması, təhlükəsizliyə hədə, separatizm kimi mövzular bir dövlət kimi həyatı əhəmiyyətli maraqlarımıza cavab verir. Azərbaycan regionda təhlükəsizliyin qarantı olduğunu sözün əsl mənasında beynəlxalq hüquq, ədaləti bərqərar edib və ərazi bütövlüyünü təmin etməklə sübut etdi. Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda tam sabitliyin təmin olunması üçün Ermənistanla sülh sazişinin imzalanmasına belə razıdır. Bu sitatı öz çıxışında Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyev bildirmişdir (2). O qeyd etmişdir ki, sülh sazişinin imzalanmasında siyasi qüdrətli dövlətlərin, təşkilatların praktikasından istifadə edə bilərik.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuş, üzv olmadığı təşkilatlarla müxtəlif proqramlar çərçivəsində əməkdaşlıq etmişdir. Bildiyimiz kimi, təşkilatlar dövlətlərarası əməkdaşlığı və inteqrasiya proseslərini gücləndirməkdən əlavə təhlükəsizliyin təminatçısı kimi çıxış edirlər. Nümunə olaraq, beynəlxalq maliyyə təşkilatları Azərbaycanın imzası olduğu bütün enerji layihələrində iştirak ediblər. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə maliyyə institutları ərazi-bərpa, infrastruktur layihələrində iştirakla, xarici investitorları zonaya cəlb etməklə bir növ təhlükəsizliyi daha da möhkəmləndirməyə töhfə verə bilirlər. Regiondakı dövlətlərdəki stabillik ümumi regionun təhlükəsizliyi və stabilliyi anlamına gəlir .

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsi. – Bakı: Mürtəcim, - 2007, - s.19.
2. “Azerbaijan losing hope of Karabakh peace settlement: President”, AFP, 28 September 2002; “Azerbaijan President criticises Armenia, Karabakh mediators”, RFE/RL, 19 February
3. Həsənov Ə. Geosiyasət. – Bakı: Aypara, - 2010, - s.12.
4. Həsənov Ə. Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasəti. – Bakı: Azərbaycan, - 2005, - s.20.
5. Safizadə F. On Dilemmas of Identity in the Post-soviet republic of Azerbaijan. *Caucasian Regional Studies*, 3/1, - 1998, - p.95.
6. Thomas De Waal *Black Garden*. - New York University Press, - 2003, - p.30.
7. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2020/10/30/qarabag-muharib-si-v-erm-nistanin-muharib-cinay-tl-ri-1518223>
8. https://azertag.az/xeber/Qarabag_zeferinin_esas_memari_Azerbaycan_Ordusu_ve_onun_Muzeffər_Ali_Bas_Komandanidir-1638571
9. <https://apa.az/az/xeber/resmi-xeber/azerbaycan-prezidentinin-istiraki-ile-cenubi-qafqaz-regional-inkisaf-ve-emekdasliq-perspektivleri-movzusunda-muzakireler-kecirilib-video-yenilenib-2-643853>
10. <http://www.aztv.az/az/news/13082/prezident-ilham-eliyev-cenubi-qafqaz-regional->

inkisaf-ve-emekdasliq-perspektivleri-adli-videoformatda-muzakirelerde-istirak-edir
11.https://azertag.az/xeber/Ruminiya_KIV_leri_Cenubi_Qafqaz_Regional_inkisaf_ve_eme_kdasliq_perspektivleri_adli_muzakirelere_dair_materiallar_yayib-1787363

КОНФЛИКТЫ, УГРОЖАЮЩИЕ БЕЗОПАСНОСТИ И МИРУ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Л.М.МУСТАФАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы основные факторы сепаратизма в регионе Южного Кавказа. Кроме того, особое внимание было уделено карабахскому конфликту и разъяснен вклад Азербайджана в региональную безопасность на Южном Кавказе. При этом были тщательно рассмотрены геостратегическое значение Южно-Кавказского региона, в том числе вопросы безопасности, а также национальные интересы зарубежных стран в регионе. Также следует отметить, что в статье достаточно освещены последние события в нашей стране, а также влияние Второй карабахской войны на мир в регионе.

Ключевые слова: Безопасность, конфликты, Южный Кавказ, государства, регион, интересы

CONFLICTS THREATENING SECURITY AND PEACE IN THE SOUTH CAUCASUS

L.M.MUSTAFAYEVA

SUMMARY

The article analyzed the main factors of separatism in the South Caucasus. Moreover, main attention was paid to the Karabakh conflict and Azerbaijan's contribution to regional security in the South Caucasus also was explained. At the same time, the geostrategic importance of the South Caucasus region, including security issues, as well as the national interests of foreign countries in the region were thoroughly reviewed. It should be noted that the recent events in our country, as well as the impact of the II Karabakh structure on peace in the region, are sufficiently illuminated in the article.

Keywords: Security, conflicts, South Caucasus, states, region, interests

UOT 327

**ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MƏDƏNİYYƏT
SİYASƏTİ- AZƏRBAYCANÇILIQ İDEALOGİYASI FONUNDA
BEYNƏLXALQ ARENAYA İNTEQRASIYA PERSPEKTİVLƏRİ**

A.E.QASIMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
aytakin102bm@gmail.com

XX əsrin 60-cı illərinin sonundan başlanan Heydər Əliyev idarəetmə fəlsəfəsinin başlıca ideya-siyasi istiqaməti xalqın milli özünüifadəsinin bütün forma və vasitələrinin geniş vüsət alması, milli qürur hissənin yüksəlməsi və milli şüurun yüksəlişinə təkan verən sürətli inkişaf strategiyasının gerçəkləşməsi ilə səciyyələnmişdir. Heydər Əliyevin təməli həmin dövrdə qoyulmuş azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın müasir dünyada yerini müəyyən etmiş, milli dövlətçiliyimizin ideya əsasını təşkil edərək, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, Azərbaycançılıq, mədəniyyət, dövlətçilik

Giriş

Azərbaycanın 1960-cı illərin sonlarından başlayan və XXI əsrə adlayan otuz beş illik tarixi Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bütün bu illər ərzində Azərbaycanın məsuliyyətini öz çiyinlərində daşımış, dövlət və millətimizi bir xalq olaraq tarixin çətin və ağır sınaqlarından çıxarmış, müasir Azərbaycan dediyimiz müstəqil ölkənin parlaq gələcəyini, etibarlı bü-növrəsini yaratmışdır. Bu illərdə Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrində dirçəliş onun adı ilə bağlıdır.

XX əsrin sonlarında Azərbaycanda dövlətçilik ənənəsinin bərpa və zənginləşməsi, Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, onun əbədi və dönməz xarakter daşması, ölkəmizin dinamik iqtisadi inkişaf yolunda inamla irəliləməsi və dövlətçilik ənənələrinin, beynəlxalq nüfuzunun sürətlə artması Heydər Əliyevin səmərəli fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur. Heydər Əliyev bütün həyatını xalqa sədaqətlə xidmət etməyə həsr etmiş, öz fəaliyyətində daim xalqa güvənmiş, ən çətin anlarında ona mü-raciət etmişdir. Azərbaycan xalqı heç vaxt ona dəstəyini əsirgəməyib.

İndiki siyasi mənzərəyə nəzər salsaq görərik ki, dünyada qloballaşma prosesi davam edir və hər bir dövlət istər-istəməz bu prosesdə müəyyən

formada iştirak edir. İnkişaf etmiş ölkələr öz həyat tərzlərini, sosial və hüquqi normalarını hamı üçün məqbul etməyə çalışırlar [2, 70]. Onlar öz milli-mənəvi dəyərlərini başqa ölkələrdə də aşılamağa çalışırlar. Azərbaycan dünyada gedən integrasiyadan kənarında dayanmır. Qərb dünyası bizi qəbul etmək üçün ilk növbədə bizi özünə oxşatmağa çalışır. Ulu öndər Heydər Əliyevin böyüklüyü onda idi ki, o, müxtəlif proseslərin kəsişmə nöqtəsini, birlik nöqtəsini tapa bilirdi. Dünya xalqları arasında öz dəst-xətti və çox-əsrlik dövlət tarixi ilə seçilən Azərbaycan xalqı tarixi sınaqlardan keçərək öz müstəqilliyini və milliyyətçiliyini qoruyub saxlamağa nail olmuşdur. Bu, emosional anlayışla həyata keçirilmir. Nəzəri və ideoloji müstəvidə rəşional idrakla müəyyən edilir. Rəşional dərkətmə üsulu azərbaycançılıq məfkurəsinin zəruriliyini doğurdu.

Azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyəti. Azərbaycançılıq ideologiyası təkcə Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların deyil, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların milli-mənəvi maraqlarını ifadə edir. Milli məfkurəmizin uzun müddət bir məfhum kimi formalaşmadığı dövrlərdə tariximiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz başqa ideologiyalar tərəfindən alt-üst edildi [5, 300]. Əssasız dəlillərlə ideoloji düşüncə böhranı yaşandı və ideologiyamız sıxışdırıldı. Azərbaycançılıq anlayışı xalqımızın milli-mənəvi birliyini əks etdirməklə yanaşı, mühüm funksional nüanslarla zəngindir. Bu konsepsiya etatizm strategiyasının əsasını təşkil edir və birlik yaradır. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın dünənini, bu gününü və gələcəyini əks etdirən, müstəqil Azərbaycanın qüdrətini, bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, gələcək nəsillərə ötürmək məqsədi daşıyan ideologiyadır. Mükəmməl işlənmiş bir konsepsiya olan azərbaycançılıq ideologiyası təkcə Azərbaycanın real tarixini, milli xüsusiyyətlərini deyil, həm də dövlətimizin hüquqi, dünyəvi, unitar, demokratik prinsiplərini özündə birləşdirərək Azərbaycanın sabitliyini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır [6, 35]. Azərbaycançılığın daha bir özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, dövlətin strateji xətti kimi irəli sürülür, xarici və daxili təhlükələrə qarşı əhəmiyyətli təsir göstərir. Azərbaycançılıq ideologiyasının əsası xalqın milli özünüdərk prosesi ilə bağlıdır.

Özünü tanıyan hər bir xalq öz tarixi, dili, mədəniyyəti, dövlət ənənəsi, dövlətin həyata keçirdiyi milli siyasətlə fəxr edəcək [1, 50]. Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Füzuli, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqifin və başqalarının yaradıcılığında ədəbi-bədii irsdə azərbaycançılıq ideyalarının izləri var. Məlumdur ki, bu mütəfəkkirlərin bir çoxu əsərlərini ərəb və fars dillərində yazsalar da, bu, onları xalqından, düşüncələrindən ayırmırdı. Bu ideoloji insanlar da azərbaycanlılar kimi Azərbaycan dilində düşünüb, öz fikirlərini başqa dillərdə də ictimaiyyətə çatdırıblar. Ancaq İzzəddin Həsən-

oğlu, Füzuli, Nəsimi, Xətai öz əsərlərini ana dillərində də yazmışlar. Azərbaycan dilinin statusunu yüksəldib, bu dildə gözəl əsərlər yaratmışlar. Azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasında, xalqımızın vahid ideologiya əsasında birləşməsində Şah İsmayıl Xətəinin oynadığı rol unikaldir. Şah İsmayıl Xətəinin həyatı, dövlət quruculuğu və diplomatiyası Azərbaycan xalqının tarixində ən mühüm yerlərdən birini tutur. Belə ki, doğma dilimiz olan Azərbaycan dilində yaranan şeirin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşan, özü də bu dildə ölməz sənət inciləri yaradan Şah İsmayıl Xətəyi Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni yüksəlişində, milli şüurunun formalaşmasında, rüşeym halında olsa da, azərbaycançılıq ideologiyasının ortaya atılmasına nail olub. Şah İsmayıl Xətəinin azərbaycançılıq məfkurəsinə ən böyük töhfəsi ana dilimizi rəsmi yazışma aləti və dövlət dilinə çevirməsidir. Xətai Azərbaycan dilini divan dilinə çevirməklə milli kimliyimiz və düşüncəmizin inkişafını sürətləndirmişdir. Səfəvi şahı Şah İsmayılın öz ana dilinə münasibətindən yazan dövrün azərbaycanlı və xarici tarixçiləri Xətəinin, hətta saraya gələn xaricilərlə də azərbaycanca danışdığını bildirirlər. O, əsərlərində sadə insanların düşüncə və arzularını, sadə azərbaycanlıların daxili aləmini açıb, onların qəlbində olanları xalqın içindən çıxan qəhrəmanların dili ilə ifadə edib. Təəssüf ki, Səfəvi hakimiyyətinin sona çatmasından sonra azərbaycançılıq məfkurəsinin inkişafı uzun illər səngiməmiş görünür. Bununla belə, müxtəlif baxışlı insanlar hələ də ərəb və fars dillərində yazmaqdan imtina edərək, öz ana dilində əsərlər yazırdılar. Onlar azərbaycançılığın milli mənşəyinə, məfkurəsinə bağlı insanlar idilər. Molla Vəli Vədadi, Molla Pənah Vaqif, Xurşudbanu Natəvan öz əsərlərində azərbaycançılığın izlərini qoruyub saxlaya bilmişlər. Bu ideologiyanın daha məqsədyönlü və hərtərəfli inkişafı XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış ziyalılarımızın, məfkurə adamlarının adı ilə bağlıdır. Belə dahilərdən biri də milli dramaturgiyamızın banisi Mirzə Fətəli Axundov idi. M.F.Axundov o dövrdə öz əsərlərində ana dilimizin problemlərini gündəmə gətirir və köhnə əlifbadan imtina təklifi ilə çara müraciət edir. O, Azərbaycan xalqının öz əlifbasına malik olmasını arzulayır və əlifba siyasətinin millətimizin taleyində mühüm rol oynayacağına inanırdı. Bundan başqa, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və başqa müdrik azərilər ana dilimizə, təhsilimizə, mədiamıza nur kimi parladılar. Həsən bəy Zərdabinin 22 iyul 1875-ci ildə nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzeti təkcə müxtəlif məzmunlu xəbərlər dərc etmirdi. O, həm də Azərbaycan xalqının müdrik övladlarından miras qalmış azərbaycançılıq ideologiyasını, onun əsas prinsiplərini yaymışdır. Bu ideologiyanın təbliği ənənəsi XX əsrin ilk illərində daha geniş yayılmışdır. Bu istiqamətdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolu danılmazdır. Böyük azərbaycanlı Mirzə Cəlil bu gün klassik irsimizə çevrilmiş hekayə və məqalələrində azərbay-

canlının nə olduğunu, hansı məqsədə xidmət etməli olduğunu aydın şəkildə göstərmişdir. Bu böyük mütəfəkkir həm yaradıcılığında, həm də “Molla Nəsrəddin” jurnalında uzun illər bu fikrə xidmət etmişdir. Sovet dönəmində azərbaycançılıq ideyasını yayan ziyalılar, mütəfəkkirlər təqiblərə məruz qalıb, təqib edilib, həbs düşərgələrinə atılıb. Bu müqəddəs hissi ictimaiyyətdən uzaqlaşdırmağa çalışsalar da, yaddaşlardan yaddaşlara köçən azərbaycançılıq məfkurəsi bütün qadağalara məhəl qoymayaraq bu günə qədər yaşaya bilib. Bütün təqiblərə baxmayaraq, hətta öz əməllərində, ideyalarında azərbaycançılığı təcəssüm etdirən yazıçılarımız var idi. Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Üzeyir Hacıbəyov belə simalardan idi. Azərbaycançılığın müasir dövlətçiliyə tətbiqi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyarkən, demokratik inkişafı təmin etməklə döyüşçü millətçiliyə və şovinizmə qarşı formalaşmış ideologiyadır [4, 15]. Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını millətçilik deyil, vətəndaşlıq təşkil edir. Bu ideyanın məqsədi çoxmillətli Azərbaycan xalqının birləşməsinin və demokratik inkişafının əsasını qoyan dəyərlər sistemini yaratmaqdır. Uğurlu inkişafımızın ən böyük göstəricilərindən biri Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafıdır. Bu gün Azərbaycanda bir sıra mötəbər yarışlar və festivallar keçirilir. Buna misal olaraq, ölkəmizdə keçirilən ilk Avropa Oyunları olan Bakı-2015-i göstərmək olar. Dahi rəhbərin əvəzsiz xidmətləri nəticəsində dövlətçilik, azərbaycançılıq, müasirlik kimi ideyalar cəmiyyətin baxış bucağının ayrılmaz hissəsinə çevrildi. O, müasir Azərbaycanın mövcudluğu və inkişafı ideyasının fundamental əsaslarını qoymuş, Azərbaycanda demokratik cəmiyyətə keçid mexanizmini yaratmışdır. Ümummilli liderin Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı nitqindəki qızıl sözləri hər birimiz üçün çox önəmlidir: “Biz azərbaycanlıyıq. Azərbaycan hamımızın vətənidir. Bu torpaqlar bizi bir millət kimi, bir şəxsiyyət kimi yetişdirib. Ona görə də hər birimizin içində azərbaycançılıq ruhu yaşayır. Azərbaycançılıq ruhu, azərbaycançılıq məfkurəsi bizi bir-birimizə yaxınlaşdıran, bizi birliyə sövq edən ünsürdür”.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ideologiyası azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Heydər Əliyevin hər cəhətdən apardığı siyasət onun möhtərəm davamçısı İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Beləliklə, ulu öndərin bütün vəzifələri əbədi həyat qazanır. Azərbaycan xalqı dahi siyasətçini müstəqilliyin qorunub saxlanmasında müstəsna xidmətləri olan lider kimi öz qəlbinə həkk edib. “Azərbaycan ürəyimdir, Azərbaycan nəfəsimdir, Azərbaycan canımdır” deyən böyük insanın vəsiyyəti Azərbaycanı qorumaq, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək olub. Onu da qeyd edirəm ki, Azərbaycan tarix boyu müxtəlif xalqların sülh şəraitində yaşadığı, milli-dini tolerantlığın bərqərar olduğu ölkə olub. Burada hər bir xalqın, millətin nümayəndəsinə bərabər münasibət göstərilib. Ona görə də

Azərbaycan vətəndaşı sayılan hər kəs azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşir. Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini və milli-mənəvi dəyərlərini özündə birləşdirən baxışlar sistemi kimi azərbaycançılıq ideyası bu gün də mövcuddur. Bu ideya ictimai-siyasi proseslərə, konstitusiya quruluşuna, xüsusən də dövlət quruculuğuna müsbət təsir göstərir. Lakin azərbaycançılıq təkcə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanların həmrəyliyi ilə məhdudlaşmır. Bu ideologiya millətçiliyi rədd etməklə yanaşı, Azərbaycanın müstəqilliyini, güclənməsini arzulayan insanları birləşdirir. Azərbaycançılıq coğrafi anlayış deyil, daha çox siyasi anlayışdır. Adı çəkilən ideologiya Azərbaycan cəmiyyətində milli birliyi və ictimai münasibətləri qoruyub saxlamaq, millətin və onun dövlətinin vəziyyətini izah etmək, təsdiq etmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır [6, 105].

Azərbaycançılıq ideologiyası və dövlətimizin möhkəmlənməsi. Xalqımızın hər zaman arzuladığı müstəqilliyə qovuşduqdan sonra onu qorumaq, bu müstəqilliyi əbədləşdirmək, möhkəmləndirmək, Azərbaycanı dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan 50 milyonluq azərbaycanlı üçün nura çevirmək mühüm vəzifə idi. Milləti vahid ideya əsasında birləşdirmək zərurəti də məhz bu vəzifədən irəli gəlirdi. Çünki bəşər tarixində heç də bütün xalqların dövlət qurmaq, müstəqil yaşamaq imkanı yoxdur. Milli quruculuğun rəhbəri kimi xalqın böyük əzmi və etimadına layiq olmaq siyasətçi və dövlət xadiminin fədakar əməyini, böyük dühasını tələb edir. Tarixdə vaxtı ilə dövləti olan, sonralar müxtəlif səbəblərdən varlığına son qoyulan ölkələr də, zahirdə öz suverenliyini hissə-hissə itirən müstəqil dövlətlər də az olmamışdır. Ümumiyyətlə, dövlətlərin yaranma və inkişaf tarixi çox çətinliklərdən keçmişdir. Onlar çiçəklənmə və tənəzzül dövrlərini yaşayıblar. Ümummilli lider Heydər Əliyev milli ideyanın yaradılması və xalqa çatdırılması yolunda xalqımıza böyük və mühüm elmi irs qoyub. Azərbaycan dövlətini bu gün sürətlə inkişaf etdirən həmin o irsi qoyub getdi [8].

Bütün bu proseslərin danılmaz və ümumi cəhəti var. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu proseslər bir həlledici amildən - “milli siyasi lider” amilindən asılıdır. Hər bir dövlətin uğuru bu amildən asılıdır. Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Gününün qeyd edilməsi də bu tarixi istiqamətin təzahürü idi və bu gün bütün dünya azərbaycanlılarının bu bayramı qeyd etməsi zərurətə və mənəvi ehtiyaca çevrilib.

Tarixdə adı dövlətçilik rəmzinə çevrilən və onunla bağlı olan siyasi liderlərə az rast gəlmək olar. Müstəqil dövlətimizin taleyi, ən müasir tarixi belə bir liderin adı ilə bağlıdır. Ümumi qənaətə görə, XX əsr “dövlət” və “şəxsiyyət” anlayışlarının bir simada – “ümummilli lider”də cəmləşə bildiyi tarix olub, həmin əsr dünya şöhrətli liderlərin tarixidir [6, 253]. Bu şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevdir. Heydər Əliyev həm Azərbaycan tarixində, həm də xalqın yaddaşında

müstəqil və suveren dövlətin simvolu, xarizmatik siyasi dahi və böyük vətəndaş kimi qalmışdır. O, Azərbaycanın ən yaxın tarixinin bütöv bir dövrünü əhatə edən, müstəqil siyasi, hüquqi, elmi, sosial-mədəni əsaslar yaradan və onların sabit inkişafını təmin edən siyasi kursun və milli strategiyanın müəllifidir.

Azərbaycançılıq ideologiyası millətimizin gücünü müəyyən edir. Təbii ki, bunun faydasını görmək üçün ilk növbədə özünüzü təşkil etməli və bunun üçün lazımı addımları atmaq gərəkdir. Mütəşəkkil olmaq təkcə sözdə deyil, həm də hərəkətlərdə, əməkdaşlıqda, xüsusən də bir-birimizə dəstəyimizdə hiss edilməlidir.

Beynəlxalq mədəni arenaya inteqrasiya. Azərbaycan diasporunun inkişafı və təkmilləşməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və dövləti, eləcə də azərbaycançılıq məfkurəsi qarşısındakı ən mühüm xidmətlərindən biri idi. Müstəqillik illərində Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq aləmə çatdırılmasında əsas amil olan diaspor təşkilatının hüquqi bazasının əsası qoyuldu. Ümummilli liderin dünya azərbaycanlılarının Bakıda keçirilən I qurultayında bəyan etdiyi tezislər əslində azərbaycançılığın və azəri təəssübkeşliyinin ən yığcam ifadəsi idi: "Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar o ölkələrin vətəndaşı kimi istədikləri kimi yaşasınlar. Lakin onlar milli köklərini və milliliyini heç vaxt itirməməlidir". Ulu öndərin atalar sözünə çevrilmiş sözləri azərbaycanlıların qəlbindən, beynindən heç vaxt silinməyəcək: "Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti onun fəxridir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəti ilə fəxr etməlidir və biz azərbaycanlılığı yaşatmalıyıq".

Bugün Azərbaycan diasporu kifayət qədər inkişaf edib, müstəqil Azərbaycan ideallarının beynəlxalq müdafiəsinə xidmət edən müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri yaradılıb. Bu gün İlham Əliyevin daxili və xarici siyasətində azərbaycançılıq ideyalarının yayılması mühüm yer tutur. Dövlət başçısı xaricə səfərləri zamanı həmvətənlərimizlə görüşlərə xüsusi önəm verir, həmvətənlərimizi ölkəmizlə bağlı faktların dünya ictimai rəyinə çatdırılmasında daha fəal olmağa dəvət edir, bu istiqamətdə məqsədyönlü işlər həyata keçirir. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın uğurlu fəaliyyəti Azərbaycan xalqının və tarixinin təbliğinə böyük töhfə verir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasəti. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası qarşısında xidmətlərindən biri də keçmiş SSRİ-nin Moskva, Sankt-Peterburq, Taqanroq kimi şəhər və vilayətlərdə Azərbaycanla bağlı abidələr qoyulması, elm və incəsənət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin adına heykəllərin ucaldılması, onların adlarının küçə və meydanlara verilməsi sahəsində göstərdiyi

xidmətlərdir. Moskvada fəaliyyət göstərərəkən Nizami “Xəmsə”sinin orda çap edilməsi, Qara Qarayevin SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının katibi, Tahir Salahovun SSRİ Rəssamlar İttifaqının birinci katibi kimi fəaliyyətini daha da genişləndirməsi, Fikrət Əmirovun “Min bir gecə” baletinin bütün ittifaq televiziyası ilə göstərilməsi, “Nizami”, “Dədə Qorqud”, “Babək”, “Nəsimi” və digər milli ruhlu tarixi-bədii filmlərin SSRİ-nin televiziya ekranlarına çıxması, xarici ölkələrə səfərləri zamanı azərbaycanlıların da nümayəndə heyətlərinin tərkibinə daxil edilməsi Heydər Əliyevin bu ideologiya sahəsində göstərdiyi xidmətlər sırasındadır. Heydər Əliyevin uzun müddət dövlət idarəçiliyi sistemində fəaliyyət göstərən tarixi şəxsiyyət kimi qazandığı uğurlar bütün dünyada “Azərbaycan” və “azərbaycanlı” sözlərinin mahiyyətini, dəyərini və tutumunu xeyli artırmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilini, tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərk etməyin metodologiyasını və strategiyasını yaratmışdır. 2001-ci il 18 iyun tarixli “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” və 9 avqust 2001-ci il tarixli “Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü haqqında” sərəncamların böyük tarixi və siyasi əhəmiyyəti olmaqla yanaşı, eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını qarşısına məqsəd qoyub, möhkəmlənməsinə və daha da inkişafına xidmət edir. Azərbaycançılıq məfkurəsinin çoxşaxəli sistemində milli dil məsələləri xüsusi yer tutur. Hər bir xalqın milli varlığının təcəssümü və daşıyıcısı olan ana dilinin inkişafının, statusunun və inkişaf miqyasının müəyyənəşdirilməsi müstəqil dövlət quruculuğu və milli-mənəvi həmrəyliyin təmin olunması prosesində ən mühüm elementlərdən biridir [4, 40]. Ulu öndər deyirdi: “Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir”. Ulu öndər xalqımızın müqəddəs adət-ənənələrinin qorunub saxlanmasına da xüsusi diqqət yetirirdi. İctimai həyatda baş verən bəzi mənfi cərəyanların Azərbaycan mentalitetinə uyğun gəlmədiyinə diqqət çəkən və onlara qarşı sərt mövqe tutan liderin bəyanatındakı “Milli-mənəvi dəyərlərin tapdalanması xalqımıza qarşı bağışlanmaz xəyanətdir” ifadələri vətənpərvərliyin, azərbaycançılığın, yüksək mədəniyyət amalının əsl təcəssümüdür.

Azərbaycançılıq imperializmə qarşı müqavimətdə formalaşmış müstəqillik ideologiyasıdır. Azərbaycanın suverenliyi milli əsaslara söykənir və onun ideoloji prinsipləri azərbaycançılıqda müəyyən edilir. O, global siyasətin nəzəri əsasıdır, çünki dövlətlərə və xalqlara yeni sosial və intellektual koordinatlar diktə edir. Azərbaycançılıq vahid və bölünməz Vətən, birlik, həmrəylik, dünyanı tanımaq və milli “mən”inlə dünyaya tanınmaq deməkdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 5 iyul 2002-ci il tarixli qərarı ilə xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması, dövlət-diaspor əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün

ideoloji-təşkilati şəraitin hazırlanması işləri başa çatdırıldı. Bu hadisələr yetərinə hazırlıqlı olan milyonlarla soydaşlarımızı vahid azərbaycançılıq məfkurəsi və azərbaycançılıq ətrafında birləşdirdi. XX əsrin sonunda dünyada güclü ideoloji sistemlər arasında liberalizm və neo-mühafizəkarlıq arasında güclü rəqabət var idi. Bir az geriye qayıdaraq demək lazımdır ki, Azərbaycan bu iki sistem arasında seçim etməli idi. Biz kommunist ideoloji sistemindən yeni qurtulduğumuz üçün kommunist ideologiyasına qayıtmaq ehtimalı yox idi. Liberalizm o zamanlar postsovet məkanına çox cəlbedici görünürdü. Anlayanlar da, başa düşməyənlər də “azadlıq” sözünün şirnikləndirici və təxribatçı cazibəsinə boyun əymə vəziyyətinə düşmüşdülər. Liberalizmin fərdi azadlıq və hüquqlara önəm verməsi totalitar cəmiyyətin buxovlarından azad olanlar üçün çox cəlbedici görünürdü. Lakin o dövrdə bütövlükdə cəmiyyətin təkamül şəraiti ilə coşğulu ideoloji vədlər arasındakı fərqi çox az adam görə bilirdi. Çünki güclü dövlətin, sabit cəmiyyətin olmadığı bir şəraitdə fərd azadlığının xaosa, özbaşınalığa, zorakılığa və başqalarının hüquqlarını pozan qruplara səbəb olduğunu anlamaq lazım idi. Bu, tənqidi siyasi düşüncə tələb edirdi. Halbuki bu ideya dövlət qurmağa təzəcə başlayan cəmiyyətlər üçün çox maraqlı idi. Amma bunu kor-koranə qəbul etmək də riskli idi. Çünki hər bir cəmiyyətin öz təkamül yolu var. Heydər Əliyev postsovet məkanında bütün bu məqamları nəzərə alaraq Azərbaycan üçün neokonservatizmə çox yaxın olan, lakin liberal demokratiyanın əsas müddəalarını özündə ehtiva edən ideoloji konsepsiya yaratdı. “Azərbaycançılıq” və neokonservatizm həm ideoloji, həm də siyasi baxımdan bu əlaqə ilə sıx bağlıdır. Belə bir mürəkkəb şəraitdə Heydər Əliyev müstəqil və demokratik dövlət quruculuğu prosesi çərçivəsində Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərini müəyyən etdi. Bu siyasət onun tərkib hissələri arasında güclü əlaqələri olan sistemə aiddir. Azərbaycanın dövlət maraqlarına cavab verən bütün aspektləri məntiqi olaraq nəzərə alan xarici siyasət kursu dünyanın aparıcı geosiyasi güclərinin regionda maraqlarını nəzərə almağa imkan verdi [6, 125]. Bu güclərin maraqlarının nəzərə alınması son nəticədə Azərbaycanın dövlət maraqlarının təmin olunmasına xidmət edirdi.

Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və hüquqi dövlət quruculuğunda mühüm rol oynayan azərbaycançılıq ideologiyası ifrat ksenofobiya və döyüşkən millətçilik üzərində qurulmuş erməni ideologiyasından fərqli olaraq sağlam vətənpərvərlik ideologiyasıdır [7, 63]. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və hüquqi dövlətin bərqərar olması üçün güclü silah olan azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını digər xalqlarla sülh şəraitində yaşamaq fəlsəfəsi, milli və dini tolerantlıq fəlsəfəsi təşkil edir. Bunu 2006-cı ilin mart ayında keçirilən Dünya Azərbaycanlıların II qurultayında Prezident İlham Əliyev tərəfindən deyilən fikirlər bir daha sübut edir. Burdakı çıxışında İlham Əliyev deyib ki, “Biz düşünülmüş proqram və konsepsiya əsa-

sında hər istiqamətdə çox sürətlə irəliləyirik. Bu işdə Azərbaycan diasporunun böyük rolu var. Azərbaycanın dünyaya tanıtılmasında, dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında Azərbaycan diasporunun rolu böyükdür. Mən istəyirəm ki, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimai rəyinə çatdırılması, azərbaycanlıların yaşadıkları ölkələrin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakının təmin edilməsində bu rol daha da güclü olsun. Bu, bizim mövqeyimizi gücləndirir. Biz 50 milyonuq. Bu, dünya miqyasında böyük xalqdır. Biz çalışmalıyıq ki, ölkəmizi gücləndirək, zənginləşdirək və güclü dövlətə çevirək”. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2011-ci ildə keçirilən dünya azərbaycanlılarının III qurultayı ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması və hüquqi dövlət quruculuğu prosesində Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsi idi.

Nəticə

Azərbaycançılıq müstəqil və bənzərsiz Azərbaycanı sivil dövlətlər sırasına çıxarmaq yoludur. Azərbaycançılıq xalqımızın çox əziyyətlər bahasına əldə etdiyi tarixi sərvətdir. Ulu öndər Heydər Əliyev özü də azərbaycançılığın simvolu idi. Bu gün də dövlətimizdə bu tarixi-nəzəri ənənələr, iş üsulları şərəflə qorunub saxlanılır. Azərbaycançılıq Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatlarının tarixi təcrübələrinin nəzəri nəticəsidir. Dünyada və ölkəmizdə gedən ictimai proseslərin tarixi mənasını Azərbaycan xalqının mənafeyi baxımından izah edir. Azərbaycançılıq bu ölkədə müstəqil, suveren Azərbaycanın tam tarixi müstəqilliyi, dünyəvi prinsiplərə malik sivil demokratik dövlət uğrunda mübarizəni strateji məqsəd seçmiş Azərbaycan xalqının ideologiyasıdır. Bu, Azərbaycanı vətəni hesab edən bütün xalqların milli, etnik, dini və sosial hüquqlarının bərabərliyi ideyasına əsaslanır. Bu, diktaturadan, avtoritarizmdən demokratiyaya keçid və milli azadlığımız haqqında təlim nəzəriyyəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, N. Mədəniyyət siyasəti və mədəni irsi. - Bakı: ADMİU, - 2011- 236 s.
2. Aslanova, R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik // Yeniden işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşr. - Bakı: AVROPA, - 2004, - 457s.
3. Əliyev İ. 2011-ci ilin aprelində Bakıda keçirilmiş Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Forumunda çıxışı. //Azərbaycan qəz., - Bakı, 2011, 8 aprel. - s.11
4. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. - Bakı, - 2001, - 56 s.
5. Həsənov Ə.Ş. Azərbaycan Respublikasının Milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. - Bakı, - 2011, - 438 s.
6. Həsənov Ə.Ş. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti -Bakı, - 2005, - 631 s.
7. Məmmədəliyeva, S. Qloballaşma dövründə mədəniyyətin fəlsəfi aspektləri. - Bakı: Nurlar, - 2006, - 248 s.
8. Mədəniyyətlərarası dialoqun təşkilində Azərbaycan nümunəsi // Mədəniyyət. ARMN-

- nin nəşri. - 20 noyabr 2012.
9. Бенхабиб, С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эпоху. - Москва: Логос, -, 2003, - 350 с.
 10. Садохин, А. Межкультурная коммуникация. – Москва: Альфа, - 2006, - 254 с.
 11. Joseph, S. Globalization and its discontents. - New York: Norton, - 2002,- 337 p.
 12. <http://medeniyyet.az/page/news/18297/Medeniyyetlerarasi-dialoqun-teskilinde-Azərbaycan-numunesi.html>

**КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА
ГАЙДЕРА АЛИЕВА - ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ
НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ
НА ОСНОВЕ ИДЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА**

А.Е.ГАСЫМОВА

РЕЗЮМЕ

Основное идейно-политическое направление философии управления Гейдара Алиева, начавшееся в конце 60-х годов XX века, характеризовалось расширением всех форм и средств национального самовыражения народа, подъемом национальной гордости, и реализация стратегии быстрого развития, которая стимулировала рост национального самосознания. Идеология азербайджанства, заложенная в то время Гейдаром Алиевым, определила место Азербайджана в современном мире, легла в идеологическую основу нашей национальной государственности, создала прочный фундамент солидарности азербайджанцев мира.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, азербайджанство, культура, государственность.

**THE CULTURAL POLICY OF THE GREAT LEADER HAYDER ALIYEV –
PERSPECTIVES OF INTEGRATION IN THE INTERNATIONAL ARENA
BASED ON THE IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM**

A.E.GASIMOVA

SUMMARY

The main ideological and political direction of Heydar Aliyev's management philosophy, which began at the end of the 60s of the 20th century, was characterized by the expansion of all forms and means of national self-expression of the people, the rise of national pride, and the realization of the rapid development strategy that stimulated the rise of national consciousness. The ideology of Azerbaijanism, founded by Heydar Aliyev at that time, determined the place of Azerbaijan in the modern world, formed the ideological basis of our national statehood, and created a solid foundation for the solidarity of the Azerbaijanis of the world.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev, Azerbaijanism, culture, statehood

PEDAQOGİKA**UOT 37****TƏHSİL MENECMENTİNİN TƏŞKİLATİ ASPEKTLƏRİ****Z.C.VƏLİBƏYOVA***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**valibayovazoya@gmail.com*

Məqalədə təhsil menecmenti və rəhbərlik etmək anlayışlarının mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Təhsil menecmentinin məzmunu: təhsilin təşkilinin öyrənilməsi, rəhbər orqanların işi, idarəetmənin formaları, dərş cədvəlinin tərtibi, pedaqoji əməyin təşkili, idarəetmədə maddi-texniki baza məsələləri və s. məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Eləcə də Təhsil Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən müəssisələri şərti olaraq iki qrupa ayıraraq, onların daşdıqları funksiyalara aydınlıq gətirilmişdir. Birbaşa tədrislə məşğul olma müəssisələr, pedaqoji proseslə birbaşa məşğul olmayan, lakin onun fəaliyyətinin səmərəli qurulmasına təsir göstərə bilən, Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan müəssisələr və onların fəaliyyət dairələri aşkara çıxarılmışdır.

Açar sözlər: idarəetmə, menecer, fəaliyyət, rəhbərlik, məqsəd, planlaşdırma, qərar.

Təhsil müəssisəsində kollektivin təşkili və idarə olunmasının elmi əsaslarla istiqamətlənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Peşə məsuliyyətini dərk edərək qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün təşkilatın inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmək, ona rəhbərlik etmək, təşkilati resurslardan yerində istifadə etməyi bacarmaq məsələsi menecment elminin nəzəri problemlərindəndir. İdarəetməni öyrənən sahə menecment adlanır. Təhsil menecmenti (təhsilin idarə olunması) pedaqogikanın mühüm sahələrindən biridir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli elm kimi təşəkkül tapmışdır. İdarəetmə təhsilin məzmunundan irəli gəlir. Belə ki, ilk öncə təhsilin məzmununu yeniləşdirmək, daha sonra idarəetmək lazımdır. Təhsil menecmentinin məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- təhsilin təşkilinin öyrənilməsi;
- rəhbər orqanlarının işi;
- idarəetmənin formaları;
- dərş cədvəlinin tərtibi;

- pedaqoji əməyin təşkili;
- idarəetmədə maddi-texniki baza məsələləri və s.

Təhsil menecmenti təhsil prosesinin iştirakçılarının tələblərini və maraqlarını özündə əks etdirir.

Menecment anlayışı ilə menecer anlayışını eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, “Menecment” ingiliscə “manus” sözündən əmələ gəlmişdir, mənası “rəhbərlik etmək”, “idarə etmək” deməkdir, menecer isə idarəetmə subyektidir, başqa sözlə, menecment üzrə mütəxəssisdir. Menecer ingilis sözü olub, “manager”- “idarəedici” deməkdir. Başqa sözlə desək, menecment idarəetmə haqqında elmdir, menecer isə idarəetmə sahəsi üzrə mütəxəssisdir. Səmərəli fəaliyyət üçün o təkcə öz sahəsi üzrə biliklərə yiyələnməklə kifayətlənməyib digər sahələrdən də məlumatlı olmalı, xüsusən pedaqogika, metodika, yaş fiziologiyası, psixologiya kimi fənlərdən xüsusi biliyə malik olmalıdırlar.

S.Rəsulov və X.Həmidova belə hesab edirlər ki, “Ən sadə anlayışda “menecment” digər adamların əməyi, intellekti, davranış motivlərindən düzgün istifadə edərək qoyulmuş məqsədlərə nail olmaqdır” [8, 17]. Menecment-Azərbaycan dilində “idarəetmə” funksiyasıdır və vərdişlərə müxtəlif təşkilatlarda, müəssisələrdə insanlara rəhbərlik fəaliyyətinin növüdür. Menecment həmin funksiyanın həyata keçirilməsinə bilavasitə kömək edən insan biliklərinin konkret bir sahəsidir. Ən nəhayət, menecment menecerlərin birliyi kimi idarəetməni həyata keçirən müəyyən kateqoriya insanların sosial təbəqəsidir.

A.Yusubov belə hesab edir ki, “Menecment elminin çoxcəhətli və əhatəli olması “təhsil meneceri” anlayışına da öz təsirini göstərmişdir” [9, 240].

“Təhsil meneceri” termini pedaqoji ədəbiyyatlarda və praktikada aşağıdakı anlamlarda işlənir:

- 1) Təhsil müəssisəsinin və onun bölmələrinin rəhbəridir;
- 2) Ayrı-ayrı fəaliyyət növünün funksional icraçısıdır;
- 3) Təhsil müəssisəsindəki müxtəlif işlərin təşkilatçısıdır;
- 4) Təhsil müəssisəsində inzibati rəhbər və təhsil fəaliyyətlərinin ge-
dişatına nəzarət edən şəxsdir.

Bunlardan əlavə, menecer dedikdə, ağılımıza ilk gələnlərdən biri də öz sahəsi üzrə fəaliyyət təhsil sferasında fəaliyyət göstərən “mütəxəssis” anlayışıdır. Məsələn, maliyyə, kommersiya üzrə menecer dedikdə həmin sahələr üzrə mütəxəssis başa düşülür. Təhsil meneceri dedikdə isə, təhsil sferasında pedaqoji sahə üzrə fəaliyyət göstərən mütəxəssis başa düşülür.

Keçmiş dövrdə menecment sözü işlənmirdi, onun əvəzində “adamları idarəetmə məharəti, digər tərəfdən yunanca “demoqoq” işlədilirdi. Həmçinin qeyd edə bilərik ki, keçmişdə rəhbər şəxs insanların şüuruna və onların ürəyinə təsir edə bilən biri kimi başa düşülürdü. İtalyanca “menecment” – “atları idarə etməyi bacarmaq” mənasında işlədilsə də, sonradan insanları idarəetmək mənasında işlədilmişdir. Rəhbərlik üslubu idarəetmə münasibət-

lərinin konkret, real ifadəsi olub, idarəetmə fəaliyyətinin və idarəetmə subyektlərinin səmərəliliyini müəyyən və nümayiş etdirir [3, 125].

“İdarəetmə” anlayışı geniş məfhumdur. Qərarların qəbul edilməsi, bu qərarlara nəzarət etmə, işin planlı şəkildə təşkil olunması və yekunlaşması prosesi birlikdə idarəetməyə daxildir. Başqa sözlə, idarəetmə - təhsil müəssisələrində gedən prosesləri tənzimləyir. Unutmaq olmaz ki, düzgün idarə olunan proses uğurlu nailiyyətin əldə olunmasına səbəb olur. Təhsil müəssisələrinin keyfiyyəti idarəetmədən asılıdır. Menecerlərin fəaliyyətinin əsas məqsədi cəmiyyət üzvlərinin artmaqda olan tələbatlarının ödənilməsidir. Bunun üçün əsas tələblərdən biri idarəçi şəxsin xüsusi biliyə, bacarığa sahib olmasıdır. O, fəaliyyət iştirakçılarında biliyi və bacarığı ilə fərqlənməyi bacarmalıdır, kollektiv içərisində sayılıb-seçilən, hamı tərəfindən qəbul edilən olmalıdır.

Təhsil sistemi də bütün digər sistemlər kimi idarə olunur. Tamamilə aydındır ki, təhsil sisteminə də idarəetmə menecer fəaliyyəti mövcuddur. Müasir idarəetmə nəzəriyyəsi predmeti, təhsil menecerinin elmi, nəzəri və praktiki problemlərin öyrənilməsidir. Bu elmin obyektini təhsil müəssisəsi, təhsili idarə edən təşkilatlardır.

İdarəetmənin əsas anlayışlarından biri rəhbərlik üslubudur. Rəhbərlik üslubu idarəetmədə obyekt və subyekt arasındakı idarəetmə münasibətlərini əks etdirir. İdarəetmə fəaliyyətinin rəhbər tərəfindən necə səmərəli yerinə yetirilməsindən asılıdır. Bu yöndən rəhbərlik üslubunun 3 növü var:

1) Avtoritar üslub. Bu üslubda rəhbər təkbaşına qərar qəbul edir, işçilərə şəxsiyyət kimi yanaşır.

2) Liberal üslub. Bu üslubda rəhbər səhlənkardır. Belə ki, rəhbər işçilərə nəzarət etmir, hər şeyi onların öz ixtiyarına buraxır.

3) Demokratik üslub. Bu üslubda rəhbər işçi qrupunun rəyini nəzərə almaqla birgə müzakirə aparır, qərarlar qəbul edir. Rəhbər işçilərə qayğı göstərir, onlara şəxsiyyət kimi yanaşır. Demokratik idarəetmə üslubu bir çox sahələrə aiddir, xüsusilə də təhsil sahəsinə aiddir. Demokratiya yunan sözü olub, demos-xalq, kratos-hakimiyyət deməkdir. Demokratik idarəetmə üslubunda rəhbərlik-pedaqoji kollektiv, rəhbərlik-şagird, müəllim-şagird, müəllim-valideyn komponentlərinə üstünlük verilir.

S.Rəsulov və X.Həmidova belə hesab edir ki, “menecerin məqsədi iki istiqamətdə həyata keçirilir. Birinci istiqamət: Təlim-tərbiyə prosesinin təşkili və təkmilləşdirilməsi. Bura daxildir: Şagird və tələbənin həyata hazırlanmasında sosial sifarişlərin nəzərə alınması və təlim-tərbiyə prosesinin təşkili, tədrisin maddi bazasının yaradılması, başqa sözlə istehsal prosesinin təşkili. İkinci istiqamət: Təhsil müəssisəsi əməkdaşlarının şəxsi tələbat və maraqlarının təmin olunması. Bu funksiya sosial funksiyadır və aşağıdakıları özündə birləşdirir. Təhsil işçilərinin maddi, mənəvi tələbatlarının ödə-

nilməsi üçün komfort şərait, xoş mikroiqlim yaratmaq” [8, 18].

Təşkilatın yaradılmasında kollektivdə məhsuldar işləmək üçün sosial psixoloji vəziyyət yaradılmalı, kollektiv üzvlərinin təşkili, onların fəallaşdırılması, stimullaşdırılması, özünüidarənin təşkili düzgün qurulmalıdır. Menecerlərin aşağıdakı idarəçilik keyfiyyətləri vacibdir: tabelikdə olanlara təsir etmə qabiliyyəti; kommunikativ səriştəlilik; liderlik; səlahiyyətlərin aşağı idarəetmə səviyyələrindəki rəhbərlərə verilməsi və s.

İradəsi zəif təhsil meneceri hətta yüksək təhsilli olsa belə, hörməti olmaz. Menecerin əsas vəzifələrindən biri təşkilatın yaşamasını təmin etməkdir. Əgər bu vəzifə təmin olunursa, onda istehsal və idarəetmə, səmərəlilik kimi problemlər də həll olunmalıdır. O.Abbasov yazır: “Təhsilin idarə olunması dövlətin təməl prinsiplərinə, konstitusion əsaslarına istinad olunmaqla bütün tip tədris müəssisələrində təlim, tərbiyə təhsil və psixoloji inkişafın daha səmərəli nəticələnməsi üçün həyata keçirilən fəaliyyətdir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu fəaliyyətin nəticəsi ancaq müəllimdən onun öz işini nə dərəcədə düzgün qurmasından asılıdır. Burada müəyyən həqiqət olsa da, nəzərə alınması vacib olan digər cəhətlər də vardır. Reallıqda isə təlimin, tərbiyənin, təhsilin, psixoloji inkişafın, bir sözlə, pedaqoji prosesin nəticəsi daha çox amillərlə bağlıdır” [1, 31].

Qeyd olunduğu kimi idarəetmədə ilk mərhələ qarşıya məqsədin qoyulmasıdır. Məqsədə nail olmanın müvəffəqiyyəti isə qərarın hazırlanması və qəbulundan asılıdır. Qərarın qəbul edilməsi idarəetmə prosesində çox vacib mərhələ hesab olunur. Çünki qərarın hazırlanması və qəbulu idarəetmə prosesinin ayrı – ayrı mərhələlərində öz nəticəsini göstərir. Dərindən düşünlərək qəbul edilən qərarlar idarəetmə prosesinin səmərəliliyini artırır. Bu səbəbdən qərarın hazırlanması və qəbulu prosesinə ciddi yanaşılmalı, diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Elmi şəkildə əsaslandırılan qərarlar bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Belə ki, qərarlar səriştəli olmalıdır, yəni obyekt haqqında ətraflı məlumat toplanaraq bu məlumat əsasında qərar qəbulu olmalıdır. Çünki yalnız bu halda mövcud ola biləcək problemin həlli üçün imkan əldə oluna bilər. Qərarı yalnız onu qəbul etməyə səlahiyyəti və ya ixtiyarı olan şəxs hazırlaya və qəbul edə bilər. Hətta qeyd etmək olar ki, bəzən nüfuz səlahiyyətdən ön planda durur və onu üstələyir. Lakin nüfuz və səlahiyyətin vəhdətdə götürülməsi qərarın effektivliyini artırır. Qəbul olunan qərar qarşıya qoyulan məqsədi aydın şəkildə göstərmək üçün imkan yaratmalıdır. Bununla yanaşı yeni qərar qəbul etdikdə səlahiyyətli şəxs köhnə qərarlarla tanış olmalı, hansı qərarın qəbul edilərək icrasında nəticə alındığını və ya əksinə qərarın effektiv olmadığını müəyyən etməlidir. Səlahiyyətli şəxs qərarı vaxtında qəbul etməlidir. Qərar anlaşılıqlı və qısa olmalıdır, bu da məqsədə çatmaqda səmərəli hesab olunur.

Qərarlar 3 qrupa bölünür:

- 1) Rəhbər tərəfindən qəbul olunan qərarlar;
- 2) Kollegial orqanlar tərəfindən qəbul olunan qərarlar;
- 3) İctimai fikrə əsaslanaraq qəbul olunan qərarlar.

Lakin qərarların hazırlanması və qəbul olunması prosesinin ağırlığı təhsil müəssisəsində rəhbər işçinin üzərinə düşür. Onun dərin biliyi və idarəetmə bacarığının olması qəbul olunan qərarların yalnız söz yığımından ibarət olmamasına, qərarların praktik şəkildə əsaslandırılmasına səbəb olacaqdır. Bu isə müvəffəqiyyətin əldə olunması deməkdir.

Bir sıra diqqət yetirilməsi vacib olan məsələlər vardır:

- 1) müəssisənin qarşısında duran vəzifələrin müəyyən olunması;
- 2) müəssisənin şəraitinin nəzərə alınması – səbəb qəbul olunan qərarların hansı şəraitdə həyata keçirilməsinin müəyyən edilməsidir;
- 3) ənənələrin müəyyən olunması – yeni fəaliyyətə başlayan səlahiyyətli şəxsin əvvəlcədən mövcud olan ənənələri birdən-birə ləğv etməyə çalışması uğursuzluğa səbəb olacaqdır;
- 4) məqsədə necə nail olmağın yollarının müəyyənləşdirilməsi;
- 5) mövcud vəziyyəti zamanında qiymətləndirmək;

İdarəetmə prosesində qərarla bağlı 3 mərhələ mövcuddur:

- 1) qərarın hazırlanması;
- 2) qərarın qəbulu;
- 3) qərarın icrası.

Sonuncu mərhələ idarəetmə prosesində çox vacib mərhələ hesab olunur, çünki uğur məhz bu mərhələnin başlanğıcıdır.

İdarəetmənin funksiyaları aşağıdakı kimi təqdim olunur. İdarəetmənin funksiyalarından birincisi və ən vacibi planlaşdırmaadır. Plansız hər hansı bir fəaliyyətin müvəffəqiyyət qazanma şansı yoxdur. Belə bir deyimi xatırlamaq yerinə düşər. "Əgər hara getmək istədiyinizi bilmirsinizsə, hər yol sizin üçün məqbuldur, bu fikir planlaşdırmanın böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Belə hesab olunur ki, planlaşdırmanın vəzifəsi həyata keçiriləcək fəaliyyətin müəyyən parametrləri qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün layihələrin hazırlanmasıdır. Bu layihələrin köməyi ilə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq imkanları və bununla əlaqədar risklər müəyyən olunur. Planlaşdırma müəssisənin gələcək inkişafını müəyyən edir, onun qarşısında qoyulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticələrini əvvəlcədən qiymətləndirməyə imkan verir. Plan-məqsədə çatmaq üçün gedilən yol və fəaliyyətdir. Başqa sözlə, plan gələcəkdə nail olmaq istədiyinin qərarlaşdırılmasıdır. Deməli, plan qərarlar cəmidir. Qərar verməklə planlaşdırmaq müəyyən mənada eyni fikri ifadə edir. Bunların arasındakı fərq yalnız ondan ibarətdir ki, planın birdən çox qərarı əhatə etməsidir, yəni qərarlar cəmindən ibarət olmasıdır. Plan gələcəklə əlaqədardır. İstənilən plan gələcəklə əlaqədar dəqiqləşmələr və tənzimləmələr edir. Planlaşdırma isə bir idarəçi-

nin gələcəyə baxışı və özünə münasib variantların seçilməsinə kömək edən dövrüdür. Yəni planlaşdırma nə ediləcəyini, necə ediləcəyini, nə vaxt ediləcəyini və bu məsuliyyəti kimin üzərinə götürəcəyini ifadə etmək və təyin etməlidir. Planlaşdırma qərarlaşdırılmış hərəkət tərzinin ifadəsidir. A.O.Mehrabov yazır: “Planlaşdırma, idarəetmədə əsas məqsədləri müəyyənləşdirmək və onlara nail olmaq üçün təhsil müəssisələrində çalışanların fəaliyyət istiqamətləri haqqında müvafiq nəticələrin alınmasına dair uyğun qərarların qəbul edilməsi kimi başa düşülməlidir” [7, 349].

Təşkilatçılıq (təşkil etmə), təhsil müəssisəsi qarşısında qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün planlaşdırılmış işlərin yerinə yetirilməsinə dair mümkün işlək strukturun yaradılmasıdır. Motivləşdirmə hər bir işçinin fəaliyyətinin əsas məqsədə çatmaq üçün mövcud planlaşdırmaya və real struktura effektiv uyğunlaşdırılmasıdır. Nəzarət planlaşdırma ilə birbaşa əlaqədə olub, nəticə etibarilə təhsil müəssisəsində qarşıya qoyulmuş məqsədin təmin olunmasına xidmət edir. Təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında təşkilatçılıq, planlaşdırma, motivləşdirmə və nəzarətçilik kimi funksiyaların tətbiqi prosesində əlaqələndirmə, tənzimləmə, qiymətləndirmə, informasiya təminatı kimi mexanizmlər də həyata keçirilməlidir. Bu işlərin yerinə yetirilməsi idarə olunmanın effektivliyini artırır, nəticənin tətbiqini sürətləndirir. Ona görə də pedaqoji prosesin iştirakçıları sərbəst əmək fəaliyyətinə başlayan gənc müəllimlər təhsil sisteminin mürəkkəb idarə olunma mexanizminin prinsiplərinə, mahiyyətinə və məzmununa dair tam, dəqiq məlumatla malik olmalı və prinsiplərin yerinə yetirilməsi üçün yeni texnologiyaların tətbiqi problemlərini araşdırıb, nəticə çıxarmağı bacarmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Təhsil Qanununda göstərilir ki, “Təhsil müəssisəsi vəhiq rəhbərlik və özünüidarə prinsipləri əsasında təhsil qanunvericiliyinə və təhsil müəssisəsinin nizamnaməsinə uyğun idarə olunur. Təhsil müəssisəsinin özünüidarə orqanlarına təhsil müəssisəsinin ümumi yığınağı (konfransı), elmi şura, pedaqoji şura və s.daxildir. Özünüidarə orqanlarına seçkilərin qaydası və onların konkret səlahiyyətləri müəssisənin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir” [2, 12].

Əslində isə təhsil müəssisəsinin idarə olunması və ona rəhbərlik dialektik vəhdətdə götürülməli və birmənalı müəyyənləşdirilməlidir ki, idarəetmə planlaşdırma işlərinin elmi əsaslarla görülməsini alan nəticələrin dəqiq təhlilinin aparılmasını tələb edirsə, rəhbərlik, pedaqoji kollektivlə idarəetmə qarşısında duran vəzifələrin reallaşması istiqamətində aparılan işləri tənzimləyir. Təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında yerli dövlət orqanları, müvafiq elmi-pedaqoji kollektivlər, peşə -yaradıcılıq ittifaqları, cəmiyyətlər, ictimai-siyasi qurumlar, valideynlər, müəllimlər, tələbələr də iştirak etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanununda idarəetmə məsələləri öz əksini belə bir şəkildə tapmışdır: ”Təhsil sisteminin idarə

olunması, təhsil subyektlərinin hüquqları, vəzifələri və sosial müdafiəsi” adlanan 3-cü fəslində şərh olunur. Əvvəlcə təhsil sahəsində dövlətin vəzifələri öz əksinin tapır (Təhsil sahəsində dövlət siyasətini müəyyənləşdirmək, onun həyata keçirilməsini təmin etmək; milli təhsil sisteminin inkişaf konsepsiyasını və prioretlərini müəyyən etmək; milli təhsil sisteminin inkişafı üçün müxtəlif istiqamətli dövlət proqramlarını təsdiq etmək və onların icrasına nəzarəti həyata keçirmək; kadr hazırlığı məsələlərini təmin etmək; təhsil sahəsində dövlət siyasətinin və dövlət proqramlarının həyata keçirilməsinin monitorinqini aparmaq və s. Bütövlükdə bu fəsil 42 maddədən ibarətdir. Qanunun 30-cu maddəsi təhsil müəssisələrinin idarə olunması şərtləri (aşkarlıq, şəffaflıq, haqqında bəhs olunan Qanuna, digər hüquqi aktlara və fərdi nizamnaməyə əsaslanmaq), dövlət təhsil müəssisəsinin rəhbərinin müvafiq icra orqanı tərəfindən təyin olunması elmi və pedaqoji şuranın ali idarəetmə orqanı olması, bələdiyyə və özəl təhsil müəssisələrinə kimlərin rəhbərlik etməsi, aşkarlığı və şəffaflığı təmin etmək məqsədi ilə tədris müəssisələrində idarə və özünüidarə orqanlarının (ümumi yığıncaq, valideynlər, qəyyumlar, təhsil alanlar şuraları) yaradılması kimi məsələləri ifadə olunmuşdur. 30-cu maddənin 9-cu bəndində oxuyuruq: “Təhsil müəssisəsinin idarə olunması ilə bağlı məsələlərə təhsil idarəetmə orqanları istisna olmaqla dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının və digər təşkilatlarının müdaxiləsinə yol verilmir” [2, 14].

Bəzən qarşıya qoyulmuş məqsədəmüvafiq nəticə əldə etmək olmur. Səbəb isə idarəetmədə rəhbərin öz fəaliyyəti zamanı prinsiplərə uyğun idarəçiliyi həyata keçirməməsidir. Təhsil müəssisələrində bir sıra mühüm prinsiplər mövcuddur. Rəhbər şəxs bu prinsipləri üstün tutaraq idarəetməni həyata keçirir:

İnsana qarşı hörmət və inam prinsipi – təhsil müəssisələrində idarəetmə prinsipləri içərisində mühüm əhəmiyyət kəsb edən prinsiplərdən biri hesab edilir. Burada insan ləyaqətinin üstün tutulması, onun hüquqlarının tanınması, insanın müvəffəqiyyət qazanmasına inanmaq (insan potensialı) və buna uyğun şəraitin yaradılması, hər bir işçinin kollektivdə öz yerini tapması, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlər əsas götürülür. Rəhbər təhsildə hesabatvermə prinsiplərinə uyğun müəllimin, məktəbin, ictimai təşkilatlarının hesabatlarını dinləyir [5, 32].

İnsanın vəhdət baxışı prinsipi – bu prinsipə əsasən rəhbər şəxs işdən kənar da öz işçiləri ilə rəsmi şəkildə danışmamalıdır, yetəri qədərincə səmimi olmağa çalışmalıdır, qışqıraraq müraciət və ya əmr etməməlidir, onlara daim müdir kimi münasibət bəsləməməlidir, insan – insan münasibətini qurmağı bilməlidir. Rəhbər həmçinin öz işçilərinin həyatı, arzuları, istəkləri ilə maraqlanmalı, onlarla həm iş zamanı əmək birliklərində, həm də işdən kənar isti münasibət və sağlam-psixoloji mühit qurmağı bacarmalıdır.

Əməkdaşlıq prinsipi – əməkdaşlıq edə bilmək üçün əmək birliklərində işçilərin xarakteri uyğun olmalıdır. Təbii haldır ki, heç bir əmək birliklərində eyni xarakterə sahib insanların olması mümkün deyildir. Bu səbəbdən rəhbər öz fəaliyyətində təcəlliyyətində olan işçiləri yaxından tanımalı, onların şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə almalı, onlarla humanist (insani) münasibət qurmağı bacarmalı, onların işini layiqincə qiymətləndirməlidir. Bəzən prosesdə müəyyən problemlər yarandıqda bu problemi elə yerində həll etməlidir, bunun üçün ayrıca təşkil olunmuş tədbirdə işçini danlamaq lazım deyil. Rəhbər kollektiv içərisində bir işçini tənbeh etməməli, onun şərəf və ləyaqətini alçaltdırmamalıdır. Hər hansı bir işçinin səhvi olarsa bunu həmin işçinin özünə deyib, özü ilə həll etməlidir. Bəzən işçilər fəaliyyətin gedişində keyfiyyətin artırılması məqsədi ilə müəyyən təkliflər irəli sürür, bu təkliflər yararsız olarsa rəhbər bunu işçiyə dərhal bildirməməlidir, “bu ideya üzərində düşüncə” deyib, məsələni sonlandırmalıdır.

Fərdi yanaşma prinsipi – əsas hesab edilən prinsiplərdən biridir. Rəhbər öz işçilərindən geri qalanları irəli gətirməyi bacarmalıdır, bunun üçün rəhbər əmək birliklərində fəaliyyət göstərən hər bir işçiyə fərdi yanaşmalıdır. Rəhbər həmin işçinin yaş xüsusiyyətlərini, xarakterini, cinsini, psixoloji vəziyyətini, şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə alaraq ona fərdi yanaşmağı bacarmalıdır.

Stimullaşdırma prinsipi – iki cür stimullaşdırma mövcuddur: mədəni və maddi stimullaşdırma. Ümumiyyətlə, stimullaşdırma həvəsləndirmə mənasını ifadə edir. Rəhbər öz işçilərini həm maddi, həm də mənəvi stimullaşdırmalıdır. Belə ki, o işçinin həyat şəraitini, yaşayışını öyrənərək ehtiyac yarandıqda ona maddi baxımdan kömək etməlidir. Eyni zamanda işçilərin maraq və tələblərini nəzərə almaq, bu maraq və tələblərin təmin olunması, onlara qarşı nəzakətli, gülərüz, diqqətli, qayğıkeş münasibət göstərmək kimi mənəvi stimullaşdırmanı həyata keçirməlidir.

Konsensus prinsipi – “konsensus” sözünün mənası müzakirəyə səbəb olan mövzuda axtarış apararaq düzgün cavabın alınmasıdır. Bu prinsipdə rəhbər əmək birliklərində baş verən proseslərin müzakirəsini aparır, qərar qəbul edir, vəziyyət obyektiv qiymətləndirilir. Bu işdə rəhbərdən diqqətli və məntiqli düşüncə bilmək bacarığı tələb olunur, o məntiqli analiz aparmağı bacarmalıdır. Mülahizələrdə ziddiyyətləri tapmaq, qeyd etmək, bu ziddiyyətlərə yenidən baxılmasına şərait yaratmalıdır.

Kollektiv qərar qəbul etmə - mühüm əhəmiyyət kəsb edən prinsiplərdəndir. Kollektiv qərar qəbul edə bilən menecer bacarıqlı menecer adlanır. Bu xüsusiyyət özünü demokratik fikirli rəhbərin fəaliyyətində göstərir. Belə ki, rəhbər kollektivin rəylərini, təkliflərini nəzərə almalı, birlikdə qərar qəbul etməli və sonda rəhbərin əmri ilə bu qərar həyata keçirilməlidir. Bunun üçün o daim işçiləri ilə əlaqədə olmalıdır ki, hər vəziyyətdən xəbərdar olmalıdır.

Məlumat əlaqələri – düzgün aparılan idarəetmə keyfiyyətə zəmin yaradır. İdarəetmənin keyfiyyətli olması isə birbaşa toplanan məlumatdan, bu məlumatların (informasiyaların) düzgünlüyündən asılıdır. İdarəetmədə məlumat toplayan şəxs həm rəhbər ola bilər, həm də təbəçilikdə olan işçilər ola bilər. O qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq hazırlanan layihə əsasında məlumat toplayır, nəzarətdə saxlayır, təhlil edir, qiymətləndirir, sonda keyfiyyətli nəticə alır. Rəhbər və onun işçilərinin əldə etdiyi məlumatlar qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Bunun üçün elə rəhbər və işçiləri özləri daim əlaqədə olmalıdır, bu işə rəhbərin fəaliyyətin gedişinə nəzarətini təmin edir.

Ədalətlik prinsipi – ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən prinsiplərdən biridir. Rəhbər şəxs öz fəaliyyətində ədalətlik prinsipini üstün tutmalıdır, işçilərinə qarşı ədalətli yanaşmalı, ədalətli şəkildə qərarları qəbul etməlidir. Rəhbər əgər işçilərinə qarşı ədalətsiz davranarsa işçiləri ona təbə olmaqdan çəkinər. Gəlirin düzgün bölüşdürülməsi, cəzalandırma və rəğbətləndirmə də ədalətli aparılmalıdır, əks halda bu işçidə işə həvəssiz yanaşmağa və onun işdən uzaqlaşmağına səbəb olacaqdır.

Muxtariyyət prinsipi – bu prinsip idarəetmədə sistem yaradıb, işi asanlaşdırmaq məqsədilə aparılır. Hər bir sahədə muxtariyyət prinsipi əsas götürüldüyü kimi, idarəetmə sahəsində də muxtariyyət əsas prinsip hesab edilir.

Prinsipə, əsasən, rəhbər öz işçilərinə muxtariyyət, başqa sözlə, sərbəstlik verir. İdarəetmədə bütün şöbələr üzrə işçilər öz işlərini yerinə yetirərək, sonda rəhbərə işləri üzrə hesabat verirlər. Məqsəd isə işçilərin sərbəst şəkildə işləyərək idarəetmə fəaliyyətinin keyfiyyətini artırmaqdır.

Daimi yenilənmə prinsipi – yenilənmə dedikdə sistemin təzələnməsi nəzərdə tutulur. Hər sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də yenilənmə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə idarəetmə sahəsində - idarəetmə sisteminə də bu prinsip mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yeniliklərin tətbiqi üçün ilk öncə hazırlıq mərhələsi həyata keçirilir, çünki yenilik həmin an qəbul edilə bilmir, ənənəvilik çətinliklə unudulur. Həyata keçirilən yeniliklərə təlim texnologiyalarının inkişafı, dərslərin təqdimat şəklinə keçirilməsi, internetdən istifadə imkanlarının genişlənməsi, dərslərdə kompüter, proyektor, ağıllı lövhələrdən geniş istifadə və s. misal göstərmək olar.

Təhsil müəssisələrində idarəetmə prinsipləri təhsil sahəsində aparılan dövlət prinsiplərini əsas götürərək həyata keçirilir.

İdarəetmənin əsas məqsədi şəxsiyyətin, cəmiyyətin təhsilə olan tələbatını ödəmək üçün dövlət-ictimai xarakterli təhsil sisteminin yeni idarəetmə modelinin yaradılmasıdır. Təhsil sistemində idarəetmə bazar iqtisadiyyatın tələblərinə, ictimai-siyasi həyatımızda aparılan demokratikləşmə prosesinə uyğun qurulmalı, onun planlaşdırma, əlaqələndirmə, tənzimləmə, nəzarət və s. funksiyaları yeni məzmun və formalarda tətbiq olunmalıdır.

İdarəedici şəxsin rəhbərlik psixologiyasına aşağıdakılar daxildir:

- demokratik qaydalara üstünlük vermək;
- sosioloji-psixoloji cəhətləri nəzərə almaq;
- psixoloji mühit və işin səmərəliliyini görə bilmək;
- münaqişələrin (konfliktlərin) sosial-psixoloji cəhətlərini nəzərə almaq;
- rəhbərlik davranışının diaqnostikasını bilmək;
- rəhbərlik-tabeçilik münasibətlərinin optimallaşdırılmasını müəyyənləşdirmək;
- işçilər arasında sosial –psixoloji mühit yaratmaq, onların arasında sağlam münasibətlərin qurulmasına nail olmaq;
- qrup və kollektivin psixologiyasını əlaqələndirmək;
- başqalarının fikirlərinə və hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq;
- tənqidə və aşkarlığa şərait yaratmaq;
- işçilərin zəif psixoloji hazırlığının aradan qaldırılmasına çalışmaq;
- əmək və ictimai fəallığı stimullaşdırmağı bacarmalı və s.

Təhsilin idarə olunması ilə bağlı suallar çoxdur. Onların sayını daha da artırmaq olar. "Təhsilin idarə olunmasının məqsədi nədir? "- həmin sualların arasında daha önəmli yer tutur. Bu onu göstərir ki, təhsilin idarə olunması həm bir anlayış, həm də proses kimi olduqca mürəkkəbdir. Mürəkkəblik nədən irəli gəlir? İlk növbədə təhsil sisteminin özünün mürəkkəbliyindən. İndi "İdarəetmə nə üçün pedaqoji prosesə xidmət kimi nəzərdə tutulur?" sualını şərh edək. Əlbəttə, əgər təhsilin idarə olunması pedaqoji prosesə xidmət edirsə, deməli, pedaqoji prosesin nəticəsini daha səmərəli etmək, onu müntəzəm şəkildə yaxşılaşdırılmasını, inkişaf etmiş dövlətlərin təhsilinin səviyyəsinə çatdırılmasına kömək göstərmək idarəetmənin başlıca məqsədi olmalıdır. Deməli, təbii şəkildə belə bir zərurət yaranır: Pedaqoji prosesin mahiyyətini yenidən nəzərdən keçirmək."... Cərəyan etdiyi yerdən asılı olmayaraq şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil təsirlər pedaqoji proses adlanır [4, 9]. Daha sonra göstərilir ki, "Tərbiyə ilə yanaşı təlim-təhsil və psixoloji inkişaf da pedaqoji proses kateqoriyasına daxildir" [4, 9].

Əgər təhsil sisteminin məqsədi bir tam halında təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafı həyata keçirməkdirsə, şübhəsiz təhsilin idarə olunması da adı çəkilən məsələlərin vəhdət halında səmərəli təşkil etmək olacaq. Təsəvvür edək ki, hər hansı pillədə təhsili idarə edən işçi diqqəti pedaqoji prosesin, ancaq bir sahəsinə, məsələn təlimə yönəldir. Digər məsələlər tərbiyə, psixoloji inkişaf, orta məktəbin (ali təhsil müəssisəsinin, orta ixtisas məktəbinin və s.) maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması diqqətdən kənarda qalır. Bunlardan birinin tərbiyənin idarə olunmasında arxa plana keçirilməsinin yaratdığı acı nəticələrə nəzər salaq. Təsəvvür edin: təhsil müəssisəsinin şagirdləri, yaxud tələbələri lazımı biliklərə qarşı qoyulan tələblər səviyyəsində yiyələnirlər. Lakin bu adamlarla həmin biliklərdən Vətənin, millətin, bəşəriyyətin faydasına istifadə etməyin zəruriliyi barədə iş aparıl-

mayıb. Belə bilik kimə lazımdır? Təhsil sahəsində rəhbər vəzifələrdə çalışan hər bir kəsin amalı həyata keçirdiyi bütün tədbirləri, fəaliyyətini təlimin, təhsilin, tərbiyənin, psixoloji inkişafın səmərəsini yüksəltməyə yönəltməklə Azərbaycan dövləti üçün əsl vətəndaş mövqeyində dayanan, öz həyatını təmin etməyi bacaran, milli mənafeyi qorumağa hər an hazır olan insanlar formalaşdırmaqdır. Bütün bunları nəzərə alaraq bir daha vurğulayırıq ki, təhsilin idarə olunması pedaqoji prosesə xidmətdir.

Təhsil Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən müəssisələri şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar:

a) birbaşa tədrislə məşğul olma müəssisələri;

b) pedaqoji proseslə birbaşa məşğul olmayan, lakin onun fəaliyyətinin səmərəli qurulmasına təsir göstərə bilən, Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan müəssisələr.

Birinciyə məktəbəqədər təlim tərbiyə müəssisələrini, orta məktəbləri, ilk peşə - ixtisas məktəblərini, orta ixtisas məktəblərini, ali təhsil verən tədris müəssisələrini müxtəlif tip məktəbdənkənar təlim-tərbiyə ocaqlarını misal göstərmək olar. Bu tədris müəssisələrinin hər birinin təhsil sistemində özünəməxsus yeri vardır. Bütün təhsil müəssisələrinin idarə olunması ilə bağlı, ümumi xüsusiyyətlərin olduğu yaddan çıxmamalıdır. Milli dəyərlərə sədaqət bəşəri mədəniyyətə yiyələnməyə can atmaq, həyat uğrunda sivil yolla mübarizə aparmağı bacarmaq, Vətənə sonsuz məhəbbət, ana dilini sevmək və yüksək səviyyədə bilmək, dininin ali, humanist xüsusiyyətlərinə bələdlik belələrindəndir. Bunları bilməyin təhsilin idarə olunması üçün əhəmiyyəti rəhbər işçinin idarəetmədə həmin vəzifələrin necə yerinə yetirildiyini müntəzəm şəkildə nəzarətdə saxlaya bilməsinə imkan açmasındadır. Bu isə o deməkdir ki, rəhbər təhsil işçisi baş vermiş və ya baş verə biləcək nöqsanları vaxtında görür, onları aradan qaldırır, müsbət cəhətləri daha da inkişaf etdirir. Təhsillə birbaşa məşğul olan və təhsilin daha səmərəli inkişafında iştirak edən müəssisələrin özünəməxsus iş prinsipləri, iş xüsusiyyətləri olsa da, onların hər biri qeyd etdiyimiz kimi bütövlükdə vahid məqsədə xidmət edir və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərir.

Bu müəssisələrin maliyyə təminatı, dövlət büdcəsi hesabına nazirliyin büdcəsindən ayırmalarla həyata keçirilir. Ştat vahidləri, onların bir stavkaya görə məvacibləri Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrin maliyyə təminatı dövlət büdcəsi hesabına nazirliyin büdcəsindən ayırmalarla həyata keçirilir. Ştat vahidləri onların bir stavkaya görə məvacibləri Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təqdimatı əsasında, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabineti tərəfindən təsdiq olunur. Maliyyə vəsaitlərinin düzgün xərclənməsinə nəzarət konkret müəssi-

sənin rəhbəri tərəfindən həyata keçirilir və o buna məsuliyyət daşıyır. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı vəsaitdən səmərəli istifadə olunmasına nəzarəti müvafiq qurumları vasitəsilə həyata keçirir. Təhsil Nazirliyində fəaliyyət göstərən plan və maliyyə bölməsi adlanır.

Nəticə. Menecment ilə menecer anlayışlarının mahiyyətində olan fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Məlumdur ki, avtoritar, liberal və demokratik üslublar rəhbərlik üslubları var. İdarəetmənin funksiyalarından birincisi və ən vacibi planlaşdırma, təşkilatçılıq (təşkil etmə), motivləşdirmə, nəzarət, əlaqələndirmə, tənzimləmə, qiymətləndirmə, informasiya təminatı kimi mexanizmlər və onların təşkilati aspektləri qeyd edilməlidir.

İdarəetmədə rəhbərin öz fəaliyyəti zamanı prinsiplərə uyğun idarəçiliyi həyata keçirməsi bir tələbdir. Təhsil müəssisələrində bir sıra mühüm prinsiplər mövcuddur. Belə prinsiplərdən insana qarşı hörmət və inam prinsipi, insanın vəhdət baxışı prinsipi, əməkdaşlıq prinsipi, fərdi yanaşma prinsipi, stimullaşdırma prinsipi, konsensus prinsipi, kollektiv qərar qəbul etmə, ədalətlik prinsipi, muxtariyyət prinsipi, daimi yenilənmə prinsipi qeyd edilməlidir.

İdarəetmənin əsas məqsədi, şəxsiyyətin, cəmiyyətin təhsilə olan tələbatını ödəmək üçün dövlət-ictimai xarakterli olması, onun planlaşdırma, əlaqələndirmə, tənzimləmə, nəzarət və s. funksiyaları yeni məzmun və formalarda tətbiq olunması vacib amillərdir. İdarəedici şəxsin rəhbərlik psixologiyası: demokratik qaydalara üstünlük vermək, sosioloji-psixoloji cəhətləri nəzərə almaq, psixoloji mühit və işin səmərəliliyini görə bilmək, münaqişələrin (konfliktlərin) sosial-psixoloji cəhətlərini nəzərə almaq, rəhbərlik davranışının diaqnostikasını bilmək, rəhbərlik-tabeçilik münasibətlərinin optimallaşdırılmasını müəyyənləşdirmək, işçilər arasında sosial-psixoloji mühit yaratmaq, onların arasında sağlam münasibətlərin qurulmasına nail olmaq, qrup və kollektivin psixologiyasını əlaqələndirmək, başqalarının fikirlərinə və hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq, tənqiddə və aşkarlığa şərait yaratmaq, işçilərin zəif psixoloji hazırlığının aradan qaldırılmasına çalışmaq, əmək və ictimai fəallığı stimullaşdırma bacarmağı və s.-dən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov O.A. Təhsilin idarə olunması. - Bakı: MM-S müəssisəsi, - 2016, -232 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu. - Bakı: Qanun, - 2009, - 108 s.
3. Hüseynov İ., İsayev A., Əhmədov Z., Əliyev Ə. Müasir məktəb idarəetməsi və Təhsil Menecmentliyi. Peşəkar İnkişaf Mərkəzi. – Bakı, - 2017. - 234 s.
4. İsmixanov M. Pedaqogikanın ümumi əsasları. - Bakı: Bakı Universiteti, - 2008, - 234 s.
5. Qurbanova M. Azərbaycan Respublikasında təhsil meneceri hazırlığının mövcud normativ-hüquqi bazası. // Elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, - 2014, - №2, - s.232-237
6. Qəribov Ş., Əsədova T., İsmayılova T., Kazımov M., Həsənoğlu F. Təhsilin idarə-

- edilməsinin aktual problemləri. - Bakı: "Şahin-MB" MMC, - 2016. - 192 s.
7. Mehrabov A.O Azərbaycan təhsilinin konseptual problemləri. – Bakı, - 2010, - 443 s.
 8. Rəsulov S, Həmidova X. Təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında təhsil menecmentinin rolu // Elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. - Bakı, - 2015, - №1, - s.17-20, 61-62
 9. Yusubov A. Təhsil sistemində menecment fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. // Elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, - Bakı, - 2017, - №4, - s.239-241

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ

З.Дж.ВЕЛИБЕКОВА

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается сущность понятий образовательного менеджмента и лидерства. Содержание учебного менеджмента – это изучение организации образования, работы органов управления, форм управления, составление расписания уроков, организация педагогической работы, вопросы материально-технической базы в управлении и др. вопросы Автор условно разделил учреждения, находящиеся в ведении Министерства науки и образования, на две группы и уточнил их функции. Выявлены учреждения, непосредственно осуществляющие преподавательскую деятельность, учреждения, непосредственно не участвующие в педагогическом процессе, но способные влиять на эффективное налаживание его деятельности, находящиеся в ведении Министерства образования и сферы их деятельности.

Ключевые слова: управление, менеджер, действие, лидерство, цель, планирование, решение.

ORGANIZATIONAL ASPECTS OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

Z.C.VELIBEKOVA

SUMMARY

The article reveals the essence of the concepts of educational management and leadership. The content of educational management is the study of the organization of education, the work of government bodies, forms of government, scheduling lessons, organizing pedagogical work, issues of the material and technical base in management, and other issues. The author conditionally divided the institutions under the jurisdiction of the Ministry of Science and Education into two groups and clarified their functions. Institutions directly engaged in teaching activities, institutions not directly involved in the pedagogical process, but capable of influencing the effective establishment of its activities, which are under the jurisdiction of the Ministry of Education and their sphere of activity, have been identified.

Keywords: management, manager, action, leadership, goal, planning, decision.

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

İsmayılov X.C.

Rusiya imperiyasının hökmanlığı dövründə Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar siyasətin və kəndli islahatlarının hüquqi səciyyəsi..... 5

Nəbiyev E.Q.

Milli təhlükəsizliyə təhdidlər və əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə dair bəzi aktual məsələlər..... 24

Məmmədov R.K.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün beynəlxalq hüquq müstəvisində təhlili və qiymətləndirilməsi..... 40

Cəfərov A.M.

Fövqəladə hallarda panasiya kimi təbiət qanunları ilə harmoniya 57

POLİTOLOGİYA VƏ SOSİOLOGİYA

Abulova V.C.

Milli və regional təhlükəsizlik Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir 72

Əhmədova Ş.F.

Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri müasir informasiya məkanında 82

Mustafayeva L.M.

Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyə və sülhə təhdid olan münaqişələr..... 91

Qasımova A.E.

Ulu öndər Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasəti – azərbaycançılıq ideologiyası fonunda beynəlxalq arenaya inteqrasiya perspektivləri 98

PEDAQOGİKA

Vəlibəyova Z.C.

Təhsil menecmentinin təşkilati aspektləri 108

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Исмаилов Х.Дж.

Правовая характеристика аграрной политики и крестьянских реформ, проведенных в Северном Азербайджане в период владычества российской империи 5

Набиев Э.К.

Некоторые актуальные вопросы, связанные с угрозой национальной безопасности и совершенствования закона «Об оперативно-розыскной деятельности» в Азербайджане 24

Мамедов Р.К.

Анализ и оценка агрессии армении против Азербайджана в контексте международного права 40

Джафаров А.М.

Гармония с законами природы как панацея от чрезвычайных ситуаций 57

ПОЛИТОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Абулова В.Д.

Национальная и региональная безопасность – один из главных приоритетов внешней политики Азербайджанской Республики 72

Ахмедова Ш.Ф.

Армяно-азербайджанские отношения в современном информационном пространстве 82

Мустафаева Л.М.

Конфликты, угрожающие безопасности и миру на Южном Кавказе..... 91

Гасымова А.Е.

Культурная политика великого лидера Гайдера Алиева - перспективы интеграции на международной арене на основе идеологии Азербайджанства 98

ПЕДАГОГИКА

Велибекова З.Дж.

Организационные аспекты управления образованием 108

CONTENTS**LAW****Ismayilov Kh.J.**

Legal characteristics of agrarian policy and peasant reforms carried out in Northern Azerbaijan during the reign of the Russian Empire 5

Nabiyev E.K.

Some topical issues related to the threat to national security and improvement of the statute of “Operational inspection activities“ in Azerbaijan 24

Mammadov R.K.

Analysis and assessment of the aggression of Armenia against Azerbaijan in the context of international law..... 40

Jafarov A.M.

Harmony with the laws of nature as a panacea for emergencies 57

POLITICAL SCIENCE AND SOCIOLOGY**Abulova V.J.**

National and regional security is one of the main priorities of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan 72

Ahmadova Sh.F.

Armenian-azerbaijani relations in the modern information space 82

Mustafayeva L.M.

Conflicts threatening security and peace in the South Caucasus 91

Gasimova A.E.

The cultural policy of the great leader Hayder Aliyev – perspectives of integration in the international arena based on the ideology of azerbaijanism..... 98

PEDAGOGY**Velibekova Z.C.**

Organizational aspects of educational management 108